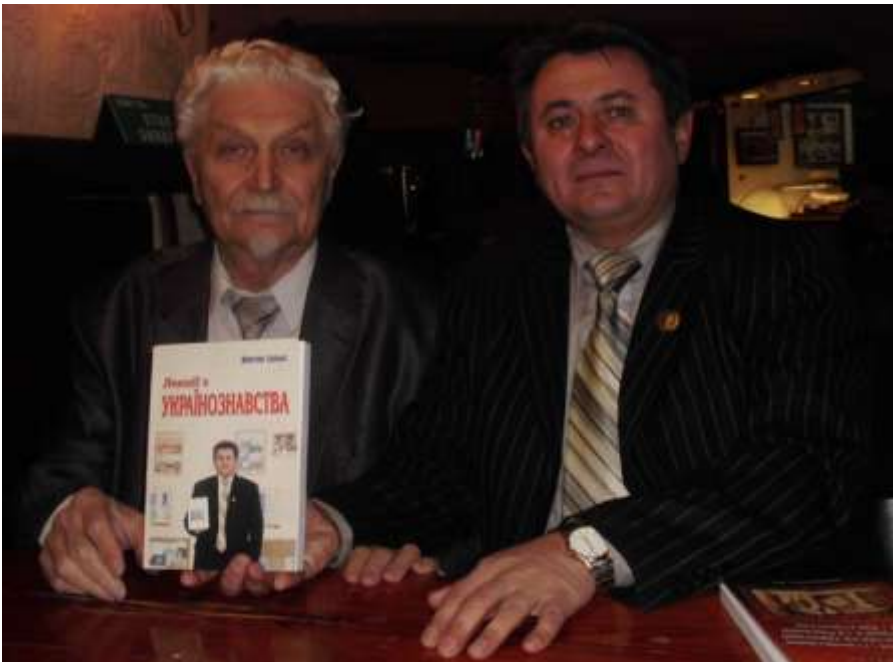

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний науково-дослідний
Інститут українознавства та всесвітньої історії
Кафедра українознавства Інституту Східної Європи**

Віктор Ідзьо

Лекції з УКРАЇНОЗНАВСТВА

Івано-Франківськ «СІМІК», 2020

Друкуються за рішенням Вченої Ради Національного науково-дослідного Інститут українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Протокол №7, від 17 жовтня 2012 року.

**Друкуються за рішенням Вченої Ради Інституту Східної Європи.
Протокол №1, від 3 січня 2020 року.**

Рецензенти:

Калакура Я. - доктор історичних наук, професор Київського національного університету, головний науковий співробітник відділу історико-правових і теоретико-методологічних досліджень Національного науково-дослідного Інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, академік відділення українознавства Академії Наук Вищої Школи України (Київ).

Кононенко П. - доктор філологічних наук, професор, академік УАПН, академік МСАН, директор Національного науково-дослідного Інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, академік відділення українознавства Академії Наук Вищої Школи України (Київ).

Кононенко Т. - доктор філософських наук, професор, завідувач відділу філософських та психологічних проблем українознавства Національного науково-дослідного Інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України (Київ).

Крисаченко В. - доктор філософських наук, професор, завідувач відділу глобалістики та геополітики Національного науково-дослідного Інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України (Київ).

Недяха М. - доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділу філософських та психологічних проблем українознавства Національного науково-дослідного Інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, академік відділення українознавства Академії Наук Вищої Школи України (Київ).

Науковий підручник «Лекції з Українознавства» директора Інституту Східної Європи в Львові, доктора історичних наук, професора, засновника та завідувача кафедрою українознавства Університету «Львівський Ставропігон», професора Римського Університету імені Павла Апостола, академіка Міжнародної Академії Наук Євразії, академіка Академії Наук Вищої Школи України Віктора Ідзя пропонує двадцяти шести лекційний курс «Лекції з Українознавства» в яких розкриває всесторонні науково-освітні засади зародження, становлення та розвитку наукового українознавства, його історичну перспективу, як сучасної науки про Україну та світове українство.

Науковий підручник «Лекції з Українознавства» призначений для вчених істориків, філологів, філософів, українознавців, викладачів лекторів з українознавства, наукових співробітників науково-дослідних інститутів та університетських викладачів кафедр українознавства, студентів Вузів, всіх хто викладає та розробляє, вивчає і втілює в міжнародну українську науку та освіту комплексні напрацювання з наукового українознавства.

Лекції

з Українознавства

Зміст

Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни.....	4
Становлення й основні етапи розвитку українознавства.....	14
Історичні етапи становлення і розвитку геополітичних досліджень у сфері українознавства.....	22
Розвиток українознавчої проблематики в українській науковій думці XIX століття.....	71
Особливості розвитку українознавства в кінці XX – на початку XXI століття.....	84
Українознавство в період побудови незалежної Української держави...	97
Періодизація як дослідницький метод в українознавстві.....	125
Історичний антропологізм як методологічний принцип українознавства.....	138
Наріжні проблеми українознавства.....	147
Історична проблема: націоналізм-національна ідея в українознавстві..	154
Енциклопедія українознавства в становленні та розвитку науки українознавства.....	159
Українознавство як наука та навчальна дисципліна.....	173
Науковий інструментарій українознавця.....	186
Основні складові українознавства в процесі вивчення у Вищому навчальному закладі (ВУЗІ).....	245
Українознавство – інтегративне гуманітарне знання про Україну та світове українство як протосистема дисциплін віртуального університету українознавства.....	251
Українознавство, як українська міжнародна система в науці та освіті.....	255
Вивчення українства засобами світового наукового українознавства...	261
Українознавчі дослідження світового терену українства.....	269
Походження українського народу.....	290
Україна як цілісність: територіальний та етнонаціональний виміри...	296
Концепція “Мова як українознавство”: етапи становлення.....	306
Процес українського культуротворення й культурозбереження.....	315
Культура особистості та освіта в українознавчому аспекті.....	325
Трактування терміну духовність в українознавстві.....	333
Державотворчий і націєтворчий процеси в Україні.....	344
Українська перспектива.....	351
Список використаних джерел та літератури.....	357

ЛЕКЦІЯ № 1 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни»

У першій лекції «Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни» розглянемо становлення українознавства як комплексної системи знань, його ролі як навчальної дисципліни в усіх ланках освіти, як незамінного світоглядного чинника державотворчих процесів і формування національної свідомості людей, об'єктивно диктує необхідність опрацювання методологічних засад українознавчих досліджень.

Недостатня розробка, принципу історизму українознавства, історичних методів та пізнання, специфіки їх функціонування в українознавстві, породжують нігілістичне ставлення, або й неприйняття окремою частиною суспільства, особливо тією, що інфікована бацилами імперського мислення, українознавства як науки.

У кожного непересічного українця виникає природне питання: чому на двадцять другого році незалежності України доводиться все ще доказувати, переконувати, аргументувати важливість українознавства як системи наукових знань, необхідність запровадження його як окремої навчальної дисципліни?

Відповідь на це питання треба шукати в драматичній минувшині, в нашій суперечливій історії, в особливостях української ментальності. Тільки на засадах історизму можна з'ясувати, як могло так трапитися, що українці - один із найдавніших і найбільших європейських народів - щонайменше п'ять разів, починаючи з середньовіччя, втрачав свою державність, розчленявся між двома, а то і п'ятьма сусідніми країнами, століттями будував чужі держави. Та й нині кожен четвертий українець живе за межами України. Словом, універсальним інструментом українознавчого пізнання і наукового осмислення будь-якого явища, події, факту, особистості є історизм.

Ось чому видається актуальною пропонована тема першої лекції з українознавства: історичні засади, історичні основи українознавства, взаємоув'язуваність історії і українознавства.

Деякі аспекти цієї проблеми дістали часткове висвітлення в літературі, однак принцип історизму, специфіка історичних методів в українознавстві окремо не досліджувались. Завдання даної статті полягає в тому, аби з'ясувати саму суть історичних засад

українознавства, їх зміст і значення як для науково-дослідної, так і навчально-виховної роботи, розкрити діалектичний взаємозв'язок історії та українознавства і на цій основі обґрунтувати ряд пропозицій щодо посилення співпраці істориків та українознавців (які часто виступають в одній особі), підвищення ролі українознавства в усіх сферах суспільного життя, насамперед у формуванні світоглядно-ціннісних орієнтацій українських громадян, їх національно-державницької свідомості, високих моральних чеснот.

Що ми розуміємо під історичними основами українознавства? Який зміст вкладаємо у це поняття? Як реалізується в конкретно-історичному, науково-педагогічному і виховному процесі оця взаємодія історії та українознавства? Стислі відповіді на ці питання можна звести до наступних положень: по-перше, українознавство як комплексна система знань про Україну, про українство має власну історію. Історія є складовим компонентом, або одним з концентрів українознавства.

Непродуктивною була б полеміка, яка з цих наук старша, яка з них важливіша. Річ у тому, що знання про Україну і українців, починаючи з античних часів, з літописів Української держави IX-XIII століть, Українського (Львівського, Руського) королівства XIII-XIV століть, далі з літописів Української козацької держави XV-XVIII століть, у продовж козацько-гетманської доби і до наших днів розвиваються паралельно до доби Української держави XX століття, як історична так і українознавча наука. Усі найвидатніші українські історики від Нестера і Сельвестра, С.Величка і Г.Габ'янки, О.Марковича і Д.Бантиш-Каменського, М.Максимовича і М.Костомарова, В.Антоновича і М.Драгоманова, М.Грушевського і Д.Дорошенка до чесних сучасних служителів богині Кліо - були насамперед українознавцями. Акцентуючи на чесності дослідників, звертаємо тим самим увагу на те, що не чисті на руку історики у минулому і тепер нерідко вдавались до спотворення історичної правди. Адже фальшування української минувшини почалося ще з часів переписування на московський лад наших київських і галицько-волинських літописів. Понад 300 років тому світ побачив «Синопис» Іннокентія Гізеля (вперше виданий між 1670-1674рр.). З одного боку, це по суті був перший підручник з української історії, але методологічно він спрямовувався на її органічне пов'язання з історією Московщини. Це було своєрідне замовлення Москви, яка

претендувала на статус спадкоємця Риму і всієї київської спадщини. Як справедливо вказує Зенон Когут, І.Гізель замовчував, що московські царі вже не були Рюриковичами, тобто не виступали продовжувачами династії київських князів. Він стверджував, ніби «Росія» успадкована від Русі Київської і географічно включає і Україну і Московщину - як спільне спадкове володіння царської династії. І.Гізель розглядав православ'я як спільну релігію усіх східних слов'ян, а Московську митрополію як поборника її чистоти.

У такий спосіб закладався історичний фундамент будівництва Російської імперії, формування імперського мислення, а далі в нього поклали свої цеглини Карамзін, Татіщев, Погодін, Соловйов та інші великодержавники. Трагедія полягала в тому, що все це відбувалося на тлі московщення і колонізації України, згортання, а згодом і відкритого переслідування української історичної думки. Не є випадковістю, що частина сучасних великодержавників так подають історію українського народу, що вона набуває не українознавчого, а українофобського звучання.

По-друге, кожен концентр українознавства: українська нація, мова, українська земля, українська держава, духовність та ін. мають власну історію. Вони можуть бути пізнаними, дослідженими, з'ясованими і синтезованими в поняття «Україна» лише історично. Скільки інсинуацій поширюється, наприклад, навколо питання, чи мала Україна свою власну державність, чи є наш народ за своєю природою державотворчим, державобудівним. Українознавство, спираючись на здобутки істориків, правників, політологів та ін., не тільки синтезує їх трактування державотворчих тенденцій українського народу, але й на підставі принципу історизму надає їм системного характеру, розглядає їх у контексті світових державобудівних процесів. Це й дозволяє українознавству виявити витоки української державності в дослов'янські та ранньослов'янські часи, в Антському державному союзі, а Київську державу розглядати як першу державу українського народу. «Галицько-Волинська держава» (москвофільська термінологія) трактується не лише як спадкоємиця і продовжувач державницьких традицій української держави з центром у Києві у IX-XIII століттях, але як перша класична, суто національна Українська держава XIII-XIV століть.

Українська державність зберігалася як українсько-руський елемент у Великому князівстві Литовському. Естафету безперервності

української державності підхопило українське козацтво, що проросло з насіння, посіяного київськими та галицькими князями Ольгою, Володимиром, Ярославом, Романом, Данилом, Левом, Юрієм та ін. Воно стало творцем Запорозької Січі, козацько-гетманської держави Богдана Хмельницького, Гетьманщини. Не стало «пропащим часом» і перервою у державотворчому процесі й XIX ст., яке підготувало нову генерацію політиків і державотворців, інтелектуалів і патріотів, нові політичні партії, що відтворили національну державність України в 1917-1920рр. Сучасне українознавство розглядає як специфічну і суперечливу форму радянську державність України, опозиційні сили якої в 1990-1991рр. відновили самостійну, незалежну Україну. Іншими словами, історичний підхід дозволяє українознавству досліджувати державотворчий процес в Україні як безперервний, а український народ як історичний і державобудівний.

По-третє, будь-яке українознавче дослідження може бути успішно реалізоване лише за умови послідовного, ретельного дотримання принципу історизму, тобто неодмінного правила: до кожного явища підходити конкретно-історично. Історизм є опорним пунктом українознавства як науки і навчального предмету.

Зупинимось докладніше на історизмі як принципі українознавства, домінуючому правилі українознавчого дослідження. Що означає це правило для дослідника і для викладача українознавства? Тут доцільно нагадати, що марксистська методологія теж сповідувала принцип історизму, але трактувала його через призму партійно-класового підходу, протиставлення історизму буржуазного і пролетарського, внаслідок чого історичне минуле або очорнювалось, або фільтрувалось і все, що не було в інтересах комуністів, що не вписувалось у догматичну схему класової боротьби, оголошувалось шкідливим, ворожим і, або замовчувалось, або спотворювалось і фальшувалось. Так продукувалась псевдоісторія, за якою виходило, що українці - це лише гілка іншого народу, або його молодший брат. Дотримуватись принципу історизму значить постійно і неухильно встановлювати, як, коли і за яких обставин виникло кожне явище, які причини і обставини його зумовили, які етапи в своєму розвитку воно пройшло і чим стало. Іншими словами, який би концентр українознавства ми б не взяли: етнос, мову, націю, державу, він може бути науково пізнаний, досліджений, осмислений і правдиво висвітлений лише з позиції історизму.

Історизм пронизує всі розділи українознавства, включаючи як теоретичну частину, так і його методологічні засади. На підставі історичного підходу вдається предметно з'ясувати витоки українознавчих знань, процес їх приросту і збагачення, їх трансформацію в науку, тобто в систему знань, виявити внесок в його розвиток провідних українознавців, представників галузевих наук - істориків, філософів, правників, етнологів, філологів і т.д., наукових шкіл, інститутів. Історизм допомагає осмислити вплив конкретної епохи, її духовних цінностей і орієнтирів на розвиток українознавства, дати відповідь на питання, чому деякі стереотипи і міфологеми минулого продовжують побутувати в нашому суспільстві сьогодні. Історичний підхід застерігає як від «поліпшення», прикрашування минулого, так і від його очорнювання, паплюження. Сучасна наукова практика має справу з обома цими негативними і шкідливими явищами: фальшуванням української дійсності і міфотворчістю. На засадах історизму науково вирішується ще одна важлива проблема українознавства - співвідношення минулого і сучасного, чому особливо сприяє метод ретроспективи.

Історизм надає українознавству довершеності як наукової системи, підвищує його дидактичні можливості, викликає зростаючий інтерес до всіх його компонентів. І в цьому величезна заслуга розвитку історичної науки. Як зазначає І. Колесник, сталий інтерес українського народу не тільки до політичної, але й соціальної та побутової історії, проблем мови, фольклору, піснетворчості, духовності становить генетичну рису української історіографії. Не випадково, що всі антиукраїнські сили на перше місце своєї злочинної діяльності ставлять паплюження, фальшування або замовчування історії українського народу. Як образно висловлювалась Ліна Костенко, нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирають мову, а потім історичну пам'ять, а далі запускаються зловісно відомі гасла і «такого народу, такої мови не було, нема і бути не може».

По-четверте, серед чисельних методів, якими послуговується українознавство, чільне місце посідали і продовжують займати історичний, хронологічний, джерелознавчий, порівняльний, ретроспективний та інші методи пізнання, властиві, насамперед, історичній науці. Всі ці методи тісно пов'язані між собою, і тільки їх комплексне застосування дозволяє, з одного боку, встановити засобами джерелознавчої критики ідентичність, достовірність джерел,

на яких провадиться українознавче дослідження, а значить з'ясовувати правдивість фактів, а з другого боку, знайти відповіді на класичні питання наукового дискурсу: коли, як, за яких умов, під чийм началом те чи інше українознавче явище виникло, які основні етапи в своєму розвитку пройшло, порівняти чим це явище, подія чи особа були в минулому і чим стали сьогодні.

Українська історична думка, починаючи з княжих часів середньовіччя, органічно поєднувала в собі не тільки відомості з історії, а й знання з права, військової справи, етнографії, релігії, космології, культурного, господарського життя, дипломатії, а згодом до її орбіти стали долучатись мовознавчі, літературознавчі, археологічні, антропологічні знання. Синтез цих, а також природничих, географічних, демографічних та інших знань призвів у XIX ст. до появи українознавства як цілісної, комплексної системи наукових відомостей про Україну і українців, домінуюче місце серед яких залишалось за історією.

Поява українознавства дала поштовх зростанню національної самосвідомості українців, їх самоідентифікації, розгортанню соборницького опозиційного національно-визвольного руху, який на рубежі XIX-XX ст. набув державно-самостійницького характеру. З'ясування історичних аспектів цього процесу дає ключ до розуміння того, чому в умовах бездержавності українства, розділення між двома імперіями, продовжувало сприйматися як історична спільність людей, сформована на українських етнічних землях, тобто в певних географічних, природних, лінгвістичних, етнографічних, антропологічних параметрах, незалежно від політичних кордонів цих земель. Перша світова війна виокремила українське питання, надала йому міжнародного характеру і започаткувала політичну, етнічну, ідейну інтеграцію українців Наддніпрянщини, Слобожанщини, Півдня України, Галичини, Буковини і Закарпаття в єдину модерну націю, політичним оформленням якої мало стати утворення в ході Української революції 1917-1920рр. Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Акт їх соборності.

Наукове осмислення усіх цих подій на тлі використання методів історичного дослідження підводить нас до відповіді на питання, чому саме з відновленням національної державності України в добу Української революції 1917-1920рр. українознавство інституювалось в окрему науку, було включене до навчальних планів і

виявило себе як могутній чинник українського націотворення та державного будівництва 20-их рр., хоча й зазнало певної метаморфози по мірі утвердження влади більшовиків. Українознавство стали використовувати як ідеологічний засіб «радянізації» суспільства, а починаючи з кінця 20-их - початку 30-их рр. воно було оголошене «ворожою вигадкою українських націоналістів», а на сам термін українознавство тоталітарний режим наклав репресивне табу.

Тільки завдяки ученим Західної України і української діаспори традиції українознавства не переривалися, а з II пол. 80-их рр. вони відродилися на материковій Україні і відіграли важливу роль у русі за суверенізацію та незалежнення України.

I, нарешті, по-п'яте, історизм забезпечує органічний взаємозв'язок викладання українознавства та історичних дисциплін в усіх ланках освіти. Безпідставними або упередженими є висловлювання окремих авторів, їх «побоювання» про те, що українознавство спроможне витіснити історію з шкільних і вузівських навчальних планів. Опрацьована інститутом українознавства навчальна програма, яка вже апробована в багатьох закладах освіти, переконливо доводить, що історія і українознавство не тільки не «конкурують» між собою, не підміняють і не дублюють одна одного, а взаємно доповнюють, збагачують суміжні, або порубіжні знання. Українознавство, виходячи з свого предмету вивчення, опирається на знання з історії, як і, до речі, інших дисциплін, додає до них новий, невідомий пласт знань про ті сторони буття і суспільного розвитку, які ні історична, ні інші науки не вивчають. Ось чому переважна більшість українських істориків є самі українознавцями, або бачать в українознавцях своїх союзників і соратників.

Батько української національної історіографії, автор славнозвісної «Історії України-Руси» М.Грушевський був водночас фундатором багатьох програм українознавчих досліджень. Він першим підсумував розвиток українських вивчень XIX ст. і проаналізував висвітлення у них вузлових питань українознавства. Історіографічні дослідження вчений розглядав як ідеологічне ядро українознавства, а літописні традиції Київської держави оцінював як такі, що закладали історичну цілісність всієї України-Руси. На його думку, український народ вже в романтичну добу національного відродження виявився власником найбагатшої високопоетичної мови,

яка ставила його в рівень із сербським народом серед слов'янства і на одне з перших місць серед тогочасних народів взагалі.

Саме органічний зв'язок і взаємозумовленість історії та українознавства дозволяють повною мірою зреалізувати їх аксіологічну, тобто світоглядно-виховну функцію, осмислити науково і впровадити на практиці духовні цінності українського народу. Забезпечуючи послідовне дотримання аксіологічної функції науки історики і українознавці реалізують головний критерій її цінності та корисності. Тут ми і підходимо до ключового питання про роль історизму в піднесенні світоглядного значення українознавства як науки і навчальної дисципліни. Практика засвідчує, що чим ґрунтовнішим є історичний фундамент українознавства, тим повніше вдається зреалізувати його потенціал світоглядних можливостей для виховання нового покоління українських патріотів. На цей бік історії звернув увагу свого часу М.Грушевський, підкреслюючи, що саме завдяки їй забезпечується солідарність поколінь. Вивчаючи українську історію з методологічних позицій українознавства, а українознавство на ґрунті історії, кожне нове покоління ніби солідаризується з своїми попередниками, звичайно не з зрадниками і відщепенцями, не з пристосуванцями і прислужниками чужої влади, а з справжніми патріотами, нескореними героями, для яких Україна завжди була понад усе. В такий спосіб досягається спадкоємність поколінь, передається естафета високих чеснот, ідеалів та історичних традицій, оживає тяглість історичної пам'яті народу.

Очевидно, не випадково, «будівничі» тоталітарної системи досить таки результативно експлуатували виховні можливості сфальсифікованої ними ж історії, аби на її підвалинах клонувати кілька поколінь безбатченків, байдужих космополітів, яничарів, сформувати антиісторичний тип мислення, нігілістичне або меншовартісне ставлення до історії свого народу. Такими людьми легко було маніпулювати, пристосовувати їх до умов репресивного режиму.

Нарешті, ще одна грань взаємодії історії і українознавства. Вона актуалізується в світлі визначення ролі історії, яке дав І.Франко. Він розглядав вивчення історії як засіб політичного думання. Власне тут українознавство своїм історико-філософським компонентом відкриває колосальні можливості для виховання політичної зрілості громадян, національно-державницької свідомості, надає йому статусу

філософії державотворення. Ситуація ускладнюється тим, що важливі рекомендації і пропозиції, які виробляються науковими українознавчими конференціями, ігноруються владними структурами. Ми ще і сьогодні не маємо дійових державних інституцій, які б посправжньому опікувалися національними духовними цінностями українців, на правових засадах протидіяли нав'язуванню чужих ідеалів, чужого способу життя, чужої віри, чужої мови, поставили заслін моральному розбещенню молоді. Без українознавчої історії та історизму в українознавстві, поставлених на рейки державної підтримки, неможливо сформувати національний характер, почуття національного патріотизму, а саме з ними пов'язане відчуття приналежності до української нації, до українського громадянства, гордості за свою державу.

У сучасних умовах появився ряд нових чинників для тіснішої співпраці істориків і українознавців. Українські історики і українознавці пострадянської доби, звільняються від пут партійно-класової методології, об'єднуються з представниками української діаспори, з дослідниками в Австрії, Польщі, Чехії, Словаччини, Німеччини, Угорщини, Росії, а головне прилучаються до модерних історіософських течій, інтегруються у світовий інтелектуальний простір. Змінюється стиль мислення та науковий інструментарій дослідників. Вони опановують нові методологічні настанови, проблемний, персонологічний синтез, роблять акцент на вивчення соціальної та інтелектуальної історії. Українська історіографія з другорядної, маргінальної перетворюється у компонент європейського історіографічного процесу. Чим вагомішими стають здобутки українських істориків, тим багатшого і різноплановішого характеру набуває українознавство, тим більшим стає його значення в усіх сферах суспільного розвитку України, консолідації світового українства.

Сучасна концепція українознавства розглядає його як цілісну систему знань, яка склалася історично. Це зумовлюється тим, що всі його об'єкти: Україна, українці, українська нація, українська земля, українська природа, українська духовність є явищами історично цілісними. Наші вороженьки завжди замахувалися на соборність України: природньо-географічну, етнічно-національну, духовно-церковну, політично-державну. Насторожує, що й сучасна російська історіографія не тільки не розірвала з імперською традицією, а й

продовжує оплакувати незалежнення України як спробу «резати поживому», як «противоестественный процесс отрыва украинских земель». Будьмо свідомі й того, що претензійні аргументи щодо приналежності наших етнічних земель висловлюють деякі історики і політики в Польщі, Румунії, Молдові, Угорщині. Чого вартий, наприклад, міф про добровільне входження України до складу Великого Князівства Литовського і до Польщі. Якою має бути тут стратегія і тактика істориків-українознавців? Насамперед, вся наша робота й надалі має ґрунтуватись на засадах науки, об'єктивного і правдивого використання джерел, аргументованого їх трактування. Ми не повинні вдаватися до спортивного прийому «перетягування канату», а залишатися справжніми науковцями, адже історизм дозволяє здобути не тільки правду, але й істину.

Таким чином, ретроспективний погляд на генезу українознавства переконливо засвідчує, що воно з самого початку формувалося як цілісне уявлення про Україну і українців в історичному розвитку. Такою була усна, народна історія, тобто фольклор, такими були наші дані княжі і козацькі літописи, такою була «Історія Русів», історіософія Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Міхновського, Бориса Грінченка, Івана Франка, Лесі Українки, Володимира Вернадського, Івана Багряного, Василя Симоненка, такими є погляди Івана Дзюби, Миколи Жулинського, Ліни Костенко, Петра Кононенка і багатьох інших наших сучасників.

Водночас із відмежовуванням окремих галузей знань, формуванням спеціальних наук йшов двоколісний процес нагромадження історичних і загальукраїнознавчих набутків. Сьогодні наука знову повертається до цілісності, до комплексності, до синтезу знань. Практика суспільного прогресу переконує в тому, що будь-яке людське суспільство, у тому числі й українське, розвивалося у взаємодії з природою, з космосом, з всесвітом, що воно органічно поєднує і мертвих, і живих, і ненароджених, а тому не може бути пізнаним окремими науковцями, які здатні лише більш глибоко оглянути лише його відповідні грані.

Синтез знань про Україну дає нові знання, якісно новий їх рівень і тут ніщо не може замінити українознавства, науковість і виховні функції якого оптимально реалізується завдяки його історичним засадам, принципу історизму.

ЛЕКЦІЯ № 2 З УКРАЇНОЗНАВСТВА:

«Становлення й основні етапи розвитку українознавства»

У другій лекції «Становлення й основні етапи розвитку українознавства» наголосимо, що упродовж значного відтинку історичного часу українці накопичували знання про самих себе та територію свого проживання. Вони так само ознайомлювалися і з інформацією інших народів про себе, оцінювання ними рівня розвитку культури та способів поведження українців. У процесі накопичення знань і їх засвоєння створювалися відповідні історичні схеми, малювалася картина побуту українців та окреслювалася межа їхнього поселення. Зрештою на пізніших етапах розвитку створювалися різноманітні концепції: про походження українців, про особливості процесу державо - та націєтворення, їхнього контактування із зовнішнім світом.

Отже, упродовж декількох століть іноземці склали певну уяву про Україну як територію та народ, який проживав у її межах. Практично всі вони українців відносили до слов'ян, пов'язували їхнє перебування на цій території від давніх часів і виокремлювали особливі риси, притаманні саме українцям.

Однією з перших карт, на якій зображено територію України є так звані Певтінгерові таблиці - карта римських шляхів, які, найімовірніше, відносяться до другої половини III ст. Карті дійшли до нас у вигляді копії, зробленої у XIII ст. Це довгий сувій паперу з позначенням доріг. Він використовувався подорожніми й купцями як географічна карта. На ній подано перелік народів і земель, розміщених у напрямку із заходу на схід, і серед них венедів. Останніх локалізовано на північ від Дакії, точніше Семиграддя, праворуч від лугіїв. Це територія на північ від Карпат у Верхньому Подністров'ї та західніше. Другий раз назва «венеди» зустрічається на карті багато південніше, у гирлі Дунаю, між Дунаєм і Дністром. Інтерпретація цього джерела викликала значну дискусію. Майже в кожній праці, присвяченій раннім слов'янам, воно згадується і по-своєму пояснюється. Дослідники, які проводять пошуки прабатьківщини слов'ян у Верхньому Подніпров'ї або межириччі Вісли й Одри, як правило, ігнорують значення Певтінгерових таблиць; прихильники південної Подунайської прабатьківщини слов'ян наголошують на їхній достовірності. В останньому десятиріччі молдавськими й

українськими археологами виявлено археологічні пам'ятки III-V ст. типу Етулії, що за характером житлового будівництва, поховального обряду й кераміки близькі до слов'янських пам'яток цього часу Верхнього та Середнього Подністров'я.

За рубежем територія України зображалася на всіх картах сусідніх держав - Румунії, Польщі, Чехословаччини. Ці карти були перевидані з карт часів Першої світової війни, доповнені та перероблені.

Особливо великого значення набули топографо-картографічні роботи в роки Другої світової війни. Портретний живопис українських земель ранньомодерної доби характерний різножанровістю: це і прижиттєві портрети знатних осіб, епітафійні портрети, труменні портрети шляхти і міщан.

Українське малярство в цю добу перестало бути виключно релігійним, перейшло на службу світських меценатів. При формуванні козацької емблематики широко використовувались бунчуки, перначі, перстенки, печаті, зброя. Символами для духовних осіб слугували руків'я посохів, митри, оклади євангелій, чаші тощо.

Отже, українська символіка стає суверенною цілісністю, а не лише місцевою особливістю. Іконографічна представленість засобами фотографування увічнила як багатьох визначних українських діячів, так і звичайних людей, представників різних станів.

Таким чином, накопичення знань про Україну й українців сягає історичних часових глибин і цей процес є постійним, а самі складові розвиваються відповідно до технологічних можливостей цивілізації. Однією з найпоширеніших «практик» передачі знання від покоління до покоління є людський досвід. Він же випрацював і систему передачі знань: безпосередньо від учителя до учня передавалися професійні знання; для передачі знань від старшого до молодшого покоління виникли школи. На Русі шкільна освіта започаткована у X ст. Школи виникали первісно при церквах і монастирях. Упродовж багатьох століть особливістю розвитку освіти було те, що поряд зі шкільною освітою широко використовувалося домашнє навчання. Підручниками були звичайні церковно-богослужбові книги.

Почесне місце в системі знань Київської Русі належить астрономії. В «Ізборнику» 1073р. вміщено спеціальний астрономічний трактат, відповідно до інтерпретації Птолемея у центрі Всесвіту

знаходиться земля, довкола неї обертаються планети. Особливу увагу наші предки приділяли описові комет, сонячним і місячним затемненням. Складовою біологічних знань стала медицина.

Усна передача знання й рукописна книга були основними джерелами знань аж до кінця XV ст. У XVI ст. на українських землях виникли братські школи. Головною їхньою метою було об'єднання парафіян для захисту православної віри та навчання і виховання дітей зі збереженням власних традицій. Братські школи, як правило, виникали в містах, які користувалися самоврядуванням (Магдебурзьким правом).

Отже, у ранньомодерну добу сформувалося фактично дві лінії у поведженні української козацької еліти: перша - так звана самостійницька (намагання відстояти автономіські права України), друга - пристосуванська (тобто виправдально-обґрунтовальна, яка фактично так чи інакше виправдовувала перехід козацької старшини на службу Московському імператорському двору). Ця ж дихотомія стала провідною рисою й інтелектуальних пошуків і концепційних узагальнень при домінуванні в кінці XVIII - на початку XIX ст. пристосування як способу реальної дійсності, що відбилося й у наукових трактатах.

Українознавство як таке формується на основі накопиченого у попередній період різноманітного знання в галузевих сферах: фольклористиці, філології, історії, етнології, філософії, географії й картографії, мистецтвознавстві й інших наук. Проте узагальнення знань про Україну й українців не є виключно сукупністю здобутки окремих наук. Українознавство постає на таких базових засадах, які забезпечують його цілісність:

- > Систематизація знання про території України від давнини до сьогодення як про життєвий простір українців.

- > Концептуалізація схеми історичного процесу та введення в його контекст українців.

- > Культурно-буттєва представленість українців у розмаїтті форм та особистісно-поведінкових виявах, що позиціонується як українськість.

- > Політична самореалізація спільноти, що реалізується у формі найвищої самоорганізації суспільства - незалежні державі.

Таким чином, сучасне українознавство базується як на загальних здобутках фактичного українознавства, так і тих

концепційних узагальненнях, які були здійснені українськими вченими (в Україні і поза її межами) упродовж ХХ ст.

Одним із способів одержання коштів на розвиток досліджень та інституціоналізацію українознавства стала на початку ХХ ст. українська кооперація. Кооператори спонсорували діяльність Просвіт, відкривали і фінансували школи, читальні. Вони також були дієвими учасниками й надавали фінансову допомогу українським урядам у революції 1917-1923рр. Проте, найвищого свого розвою українська кооперація досягла в міжвоєнний період на Галичині та Волині, у середовищі українських емігрантів.

Меценатська діяльність української еміграції виявилася не лише у творенні фонду на підтримку видань, а й у створенні передумов присутності України й українців у світі (через Міжнародний Олімпійський комітет та інші міжнародні організації) та надання допомоги відновленій Українській державі на початку 1990-х рр.

В освітянській сфері також у цей же період розпочався процес ін-ституалізації українознавчих студій. З'являються кафедри, які за змістом роботи можна вважати українознавчими.

Вірування і повір'я як основа світоглядних уявлень людей є найважливішою складовою їхнього духовного життя. Адже всі міфологічні й демонологічні уявлення, магічні обряди та ритуали не лише пов'язані з виключно фантастичною сферою, а також відбивають і багатющий міжпоколінний досвід людей (що передавали його шляхом усного переказування) і фіксують особливості процесу пізнання. Система вірувань і повір'їв українців є надзвичайно строкатою та складається не лише з цілого ряду регіональних варіантів, а також увібрала в себе складову етнокультурного контактування не тільки на рівні сусідської межовості (наприклад, переплетення з білорусами, росіянами, молдованами, болгарями), а й регіонально віддаленішими народами.

Пам'ятки багатьох культур - Тшинецької, Комарівської й інших свідчать, що культ предків у праслов'ян наприкінці Бронзового віку насичений багатою обрядовістю і продовжує існувати аж до наших днів незалежно від способу поховання - ґрунтові могили, поховання під курганами чи кремація.

Традиції, звичаї, обряди й ритуали в українців були настільки потужними, що логічно вплелися у буттєвість людності й знайшли

своє відбиття і у писемній традиції від часів України-Русі й до сьогодні.

Цікаву колекцію кераміки, виготовленої на території України зібрав у кінці XIX на початку XX ст. М. Біляшівський, вона і сьогодні є однією з раритетних збірок.

Пізніше традиція зберігати книжки, документи набула широкого приватного характеру. Особисте й родинне колекціонування старовини є однією з прикметних особливостей української буттєвої культури.

Одне із євангелій, що вийшло з Київської рукописної майстерні одержало назву «Реймське євангеліє». Воно датується 40-м р. XI ст. і зберігається в Реймській бібліотеці у Франції.

До 1991р. картографування України було складовою частиною загального комплексу топографо-геодезичних і картографічних робіт, що проводились у СРСР.

У 1993р. прийнято рішення про видання топографічних карт українською мовою, адже до цього всі топокарти видавались російською мовою. Проте на сьогодні українською мовою підготовлено лише незначну їх кількість.

Важливою віхою в історії української картографії стало видання історичного атласу України.

У середині XIX ст. на Україні зароджується фотографія. Центрами її були Київ та Одеса, а згодом і інші міста України. Розвиток мистецької фотографії в Україні почався на межі XIX-XX ст.

У другій половині XVII ст. українські вчені-інтелектуали почали осмислювати не тільки сучасні їм проблеми, а й започаткували історіє-описання, у яких закладали власну історичну схему, яка, на нашу думку, формувалася під впливом уже нових політичних реалій, у яких опинилася Україна в 1670-х рр.

Одним із перших творів, який часто називають першою історією східних слов'ян, був «Синопис». Твір з'явився у Києві між 1670-м і 1674рр. Його створення приписують Інокентію Гізелю, архімандриту Києво-Печерської лаври.

Українознавство розглядаємо як систему знань про Україну як територію й українців як народ, який є носієм культурних традицій і творцем знань про самого себе й довкілля, а також є об'єктом для спостереження, описування його іншими ближчими сусідами чи на-

родами, які жили віддалено, проте інформаційні їхні повідомлення розширили уявлення світу про українців.

Загалом виокремлюємо два етапи в розвитку українознавства. Перший етап - це накопичення знань про Україну й українців, що загалом узагальнюється нами як етап становлення і розвитку фактажевого українознавства. Його хронологію можна окреслити від найдавніших часів до другої половини XIX ст. Другий етап - із другої половини XIX ст. і до сьогодні. Тобто, від появи перших концептуальних розробок про українознавство як науку та його інституювання в сучасній Україні.

Українознавство потужно розвивалося в міжвоєнний період у європейських країнах, а після другої світової війни в США, Канаді, Аргентині, Австралії, де проживали українські політичні емігранти. Одним із способів поширення знання про Україну й українців, про здобутки українських вчених і особливості відстоювання українцями права на існування незалежної держави стали різноманітні часописи, календарі, наукові збірники тощо.

У 1932 р. у Львові старанням «Рідної школи» видано «Українську Загальну Енциклопедію», у якій зроблено спробу показати знання про Україну й українців.

Інституювання українознавства - це становлення й розвиток українознавчих досліджень як на громадському, так і на державному рівнях; створення спеціальних інституцій, завданням яких є дослідження та викладання українознавчих дисциплін (чи українознавства), поширення наукового знання через оприлюднення результатів пошуку (наукові та публіцистичні видання, конференції, форуми, семінари), введення українознавчого знання в світову наукову практику.

Інституювання українознавства розглядаємо як довготривалий процес, який загалом залежить від особливостей суспільного розвитку України й українців і поступального розвитку науки. На індивідуальному рівні передумовою становлення українознавства стала поява українознавчих праць у різних галузях пізнання. На громадському рівні вже з середини XIX ст. засновуються перші наукові товариства, де українознавчі дослідження завдяки самовідданий праці окремих ентузіастів вводяться в науковий контекст і стають загальносвітовим надбанням. Процес виникнення й

удосконалення українознавчих досліджень також тісно переплетений із процесом самоідентифікації українців.

У 1868 р. у Львові було засноване товариство «Просвіта». Діяльність громадської організації «Просвіта» не обмежувалась лише освітянською сферою.

У грудні 1873 р. у Львові було засноване Наукове товариство ім. Шевченка (спершу як Літературне Товариство ім. Т. Шевченка) завдяки спільним зусиллям національно-свідомої інтелігенції з Наддніпрянської України й Галичини у відповідь на репресії, яким піддавалось українське друковане слово в Російській імперії.

У січні 1940 р. НТШ у Львові було розформоване, наукові підрозділи були включені в структуру АН УРСР. Під час німецької окупації на відновлення діяльності НТШ не було дозволу.

Не менш ваговою для українського націєтворення була й діяльність Українського Наукового Товариства в Києві. 21 квітня 1907р. відбулося його перше засідання, Головою Товариства обрано М. Грушевського. Статут УНТ був розроблений ініціативною групою співробітників журналу «Кієвская старина». У ньому було поставлено завдання розвитку національної науки й об'єднання всіх небайдужих до українського питання громадян. Крім того, УНТ прагнуло популяризувати досягнення української науки серед широкого суспільного загалу.

Одним із важливих етапів інституалізації українознавства як науки мало стати створення національної академії наук. Академія була створена в Києві в період правління гетьмана П.Скоропадського у 1918 р., згодом, після утвердження влади більшовиків, втратила свою національну спрямованість. Перебуваючи на державному утриманні, Академія змушена була виконувати завдання, поставлені існуючою владою. Закономірно, що найвагоміші ресурси направлялись на прикладні дослідження, де й було вітчизняними вченими досягнуто значних успіхів. Розвиток гуманітарного знання залишався весь час на залишковому фінансуванні.

На посаду Президента Академії було запрошено М.Грушевського, але він відмовився, через неприйняття гетьманського режиму і запропонованої Комісією концепції Академії наук. 27 листопада 1918 р. відбулося перше Спільне зібрання Української Академії наук у Києві.

Від часу відновлення української держави (24 серпня 1991 р.) до сьогодні проведено сім Міжнародних конгресів українців, що

проходили в різних містах України. Українознавчі дослідження в самій Україні й за кордоном значно актуалізувалися та набули системного характеру.

Зі здобуттям незалежності, значно зросла кількість українознавчих інституцій і в Україні. У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка було організовано Інститут українознавства, нині це - Центр українознавства філософського факультету. У Центрі випускається науковий «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство» та науково-популярний «Українознавство. Календар-щорічник». Міністерство освіти і науки України також започаткувало Науково-дослідний інститут українознавства, де друкується «Українознавство - науковий, суспільно-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал». У Львові Академічний інститут суспільних наук реорганізовано в Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. У Харкові діє Східний Інститут українознавства ім. Ковальських (CIU).

Активно розвивається у Львові також Кафедра українознавства Університету «Львівський Ставропігон», яка видає науковий журнал «Українознавець». Що стосується Кафедр українознавства, більше 40, то їх створено в багатьох вищих навчальних закладах.

На жаль, чисельність українознавчих кафедр поки що не привела до потужного наукового прориву в розвитку українознавства. Одним із прикладів подолання стереотипів радянської науки є поява в Інтернеті порталу «Всеукраїнська мережа експертів» (www.experts.in.ua), де розмішуються аналітичні статті, новини та дайджести.

Українознавчі дослідження є не лише фактом сучасної української дійсності, а й значним націєтворчим чинником.

ЛЕКЦІЯ № 3 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: **«Історичні етапи становлення і розвитку геополітичних** **досліджень у сфері українознавства»**

У третій лекції «Історичні етапи становлення і розвитку геополітичних досліджень у сфері українознавства» слід наголосити, що важливим і визначальним завданням українознавства є вивчення України як ландшафтно-антропогенного комплексу у його системній цілісності, відповідно актуальними є дослідження особливостей взаємозв'язку природного довкілля і людських спільнот, що історично потрапляли у залежність від різних ландшафтних та кліматичних чинників, виробляючи відповідні соціокультурні комплекси суспільного життя.

Проблема розвитку українознавства у ХХІ столітті - не проблема вивчення минулого та наявного, вона є значно ширшою. Суть її вирішення полягає в тому, щоб, через застосування інтегративних наукових методів розкрити специфіку України як своєрідної географічно-політичної реальності у просторі і часі, при цьому поглянувши на неї не тільки через призму минулого і сучасного, а й майбутнього. Тому надзвичайно актуальним є дослідження класичних праць української геополітичної спадщини, яка базується на вкорінених в глибинах національного буття та свідомості соціокультурних здобутках, які є підвалинами пронесеної через віки світоглядної традиції.

Геополітика на початку ХХІ століття розглядається вітчизняними та іноземними вченими у новому вимірі - співвідношенні процесів глобалізації і збереження національної ідентичності народів. В контексті цієї проблеми впродовж останнього десятиріччя в Україні вчені більше уваги приділяють дослідженню геополітичних концепцій українського державотворення, відбувається переоцінка їх, з'являються нові, які враховують сучасні проблеми розвитку внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Важливі аспекти теоретико - методологічних засад вивчення геополітичних концепцій досліджуються у працях В.Крисаченка, О.Мостяєва, М.Хилька, М.Степико.

У концентрованому вигляді вони найбільш повно викладені у монографії В.Крисаченка і О.Мостяєва «Україна: природа і люди», яка

є одним з перших в Україні досліджень, у якому аналізуються наукові пошуки українських мислителів щодо визначення ролі географічних факторів у становленні автохтонного етносу, нації та держави. Автори проаналізували різні концептуальні напрями української геополітики від найдавніших часів до першої половини XX століття.

У цій праці досліджується цілий комплекс питань пов'язаних із становленням української геополітичної думки. Науковий інтерес вчених полягає передусім в аналізі світоглядних засад геополітичних поглядів М.Грушевського, С.Рудницького, Ю.Липи та інших вітчизняних дослідників.

Варто зазначити, що дослідження геополітичних концепцій можна поділити на такі взаємопов'язані сегменти: філософсько - світоглядний (дослідження ідейних традицій української геополітичної думки та обґрунтування концептуальних засад вивчення поглядів її представників) і методологічний (дослідження на підставі певних методологічних підходів поглядів українських науковців XX-початку XXI століть). Так, визначення загальних світоглядних закономірностей змісту геополітичних концепцій, які мали найбільший вплив на українську наукову і політичну думку знаходить своє відображення у працях В.Крисаченка, М.Хилька, М.Степико. Вчені зосереджують увагу насамперед на вивченні традиції українського державотворення, зокрема і ролі досліджень вітчизняних вчених-геополітиків в цьому процесі. Високо оцінюючи здобутки сучасних українських вчених у визначенні світоглядних засад вивчення геополітичних концепцій українського державотворення, дослідженні праць представників вітчизняної геополітичної думки, слід зазначити, що низка проблем залишається недостатньо дослідженою: визначення методологічних підходів, які обумовлювали специфіку розробки геополітичних концепцій XX - початку XXI ст., зокрема їх взаємозв'язок з процесами державотворення та національно-визвольної боротьби; аналіз загальних і специфічних аспектів у поглядах вітчизняних та іноземних вчених стосовно застосування результатів наукових розробок в галузі геополітики; розкриття концептуальних аспектів досліджень сучасних вчених-українознавців; розробка та обґрунтування класифікації геополітичних поглядів українських вчених XX-початку XXI століть, яка б базувалася на здобутках вітчизняної науки. Геополітичний напрям аналізу світових процесів

сформований у другій половині XIX століття. З цього часу можна стверджувати про становлення геополітики як наукової галузі знань, а саме: про виокремлення її предмету дослідження, понятійно-категоріального апарату, обсягу інтересів та закономірностей розвитку.

Одним з перших розробників концептуальних засад наукового аналізу впливу географічних факторів на політику держави був німецький географ Фрідріх Ратцель. Появі його концепції сприяло наукове середовище кінця XIX століття, насамперед провідні позиції вчених, які були прихильниками клітинної (організмової) теорії організації життя. Основою цієї теорії було твердження про те, що держава - це одна з форм життя на земній поверхні.

Ф.Ратцель досліджував аспекти географічної обумовленості політичних процесів, зв'язків між державою і земною територією, впливу географічного простору на формування зовнішньої політики держави.

Вчений стверджував, що для свого існування держава має створити для себе достатній життєвий простір, який може забезпечити її домінуюче становище у світі. Термін «геополітика» він не використовував, проте у його дослідженнях «Антропогеографія» і «Політична географія» закони просторової експансії держав стали теоретичною базою наукових геополітичних шкіл у різних європейських країнах.

Першим увів поняття «геополітика» - «географічна політика» шведський науковець Рудольф Челлен у праці «Держава як форма життя» (1916р.), що була присвячена дослідженню держави як географічної структури на земному просторі. З його погляду прагнення держави до розширення території і посилення впливу у світі є природним процесом і результатом реалізації основних напрямів її розвитку, таких як географічна політика, біологічна політика, соціальна політика, економічна політика, демографічна політика, владна політика.

У другій половині XX століття інтерес до геополітики серед провідних громадських кіл світу поглиблюється через певні вагомі чинники, зокрема таких як: глобалізація політичних та економічних процесів, боротьба США і СРСР за світову гегемонію, а також численні регіональні конфлікти, що виникали переважно через

територіальні претензії за контроль над природними ресурсами, остаточний розпад імперій та поява нових держав.

Геополітика аналізує дві масштабні системи просторових взаємозв'язків між суспільствами: міждержавні (характер і форми взаємодії чи суперництва різних країн, політичних і воєнних блоків) та глобалізаційні (процес посилення контактів між різними частинами світу у трьох вимірах: політичному, економічному і соціокультурному). Основні концептуальні розбіжності між цими двома системами полягають у тому, що відносини між державами ґрунтуються на захисті національних інтересів, які проявляються в недопущенні іноземного втручання у внутрішні справи, забезпеченні непорушності територіальних кордонів.

Головним завданням геополітики в сучасних умовах багатовимірного буття є дослідження глобальних й взаємозалежних проблем у двох концептуальних парадигмах: збереження ідентичності етнонаціональних спільнот та утвердження суверенного статусу їхніх держав; вирішення проблем глобального масштабу (розрив у рівнях розвитку різних регіонів світу; екологічні, енергетичні, продовольчі та демографічні кризи).

Становлення геополітики як наукової дисципліни в Україні, зокрема як дослідного напрямку в українознавчій науці відбувається у процесі синтезу знань про державну традицію нації та становлення автохтонного етносу в умовах впливу різноманітних природних й кліматичних факторів, іноземних соціально-культурних та політичних структур. Крім того, потрібно враховувати різницю двох методологічних підходів до теоретичного аналізу становлення геополітики: політологічного (дослідження політологів та науковців інших галузей, які здійснюються в інститутах НАН і вищих навчальних закладах про форми політичного життя, економічних, політичних і територіальних інтересів тієї чи іншої країни у певних регіонах) й українознавчого.

Українські вчені, які є прихильниками першого підходу, розглядають роль та місце України у світі ґрунтуючись на двох історичних періодах: існування України як об'єкта геополітики та міжнародних відносин в рамках Російської імперії та СРСР; від 1991р. й по нинішній час - існування України як суб'єкта геополітики та міжнародних відносин.

У політологічній науковій термінології суб'єктами геополітики визначаються структурні утворення, які здійснюють активну діяльність у межах певного територіального простору, спрямовану на об'єкт, тобто суб'єктами геополітики можуть бути окремі нації, держави, міжнародні організації, об'єднання держав, фінансово-промислові корпорації.

Об'єктами геополітики є окремі нації і держави, крім того географічні фактори їхнього простору - територія, ресурси, гідрографічна сітка річок й узбережжя моря чи океану.

Дослідження динаміки об'єктно-суб'єктного статусу України може бути здійснено шляхом вивчення, а також порівняльного аналізу бачення статусу України у геополітичних концепціях українських та іноземних дослідників.

Статус України у якості суб'єкта чи об'єкта геополітики визначається не лише розміщенням її території на земній поверхні стосовно по відношенню до інших територій, але й системою її внутрішнього суспільного життя, політичних і культурних зв'язків з найближчими, чи більш віддаленими країнами та у глобальному масштабі. Тому в українознавстві проблемному аналізу підлягає не українська держава як суб'єкт геополітики та міжнародних відносин, а насамперед український етнос як феноменальне явище, що поєднує на унікальному природному терені різні географічні, антропогенні, культурні та соціальні особливості.

Однією з важливих засад становлення і розвитку українознавства є науковий детермінізм, тобто виявлення та репрезентація вченими на рівні локального сприйняття розвитку конкретної людності і рівні глобального розуміння неподільності людства як єдиного суб'єкта історії, зв'язку явищ просторово-природного середовища Землі і загальнолюдської цивілізації. Основною особливістю його інтеграційного характеру є визначення території України та її людності як спільного предмета і об'єкта дослідження, що виявляється у взаємозв'язку процесів природного довкілля і тенденцій та подій, які характеризують розвиток людської спільноти.

Українознавство є науковою системою синтетичних та інтегративних знань про Україну і українство як соціоприродну цілісність. Тому місце і роль геополітичних досліджень можна визначити тільки в загальному контексті розвитку наукового знання в

українознавстві, особливо в аспекті дослідження його не лише як явища, а як процесу, який відтворює етнонаціональний і соціально-державотворчий розвиток українства.

На початку ХХІ століття суть розвитку геополітичних досліджень в українознавстві, насамперед полягає у виробленні концептуально нового підходу до осмислення феномену України і українства, розробленні світоглядних засад консолідації української нації, побудови соціальної і правової держави, формування громадянського суспільства.

Проблеми геополітики в українознавстві не можуть бути адекватно усвідомлені без залучення достатніх за обсягом та змістом наукових знань, створення необхідної історіографічної бази, осмислення її історіософських підвалин та розробки методологічного інструментарію.

Для обґрунтування українознавчого підходу автор вважає за доцільне розглядати процес становлення української геополітичної думки на підставі погляду на Україну як «геополітичну реальність» сутність якої полягає в єдності ландшафтно-географічних чинників природи та культурних й політичних форм розвитку етнонаціональної спільноти. Саме у такому контексті геополітичні дослідження в українознавстві є важливим і необхідним компонентом історіософського осмислення історіографічної бази українознавства як цілісної системи знань про природу, територію і людину України.

Специфічними елементами природного терену України є відносно рівнинний характер рельєфу, поєднання лісу та степу (Полісся, лісостеп, степ), наявність великих рік, зокрема - Дніпра, чорноземних ґрунтів та величезних запасів корисних копалин. Саме їх взаємодія впливає на формування змісту поняття «геополітична реальність» як про окрему і своєрідну ділянку біосфери, про що свідчать писемні пам'ятки діячів різних епох - географів, істориків, мандрівників, державних та військових керівників.

Перші джерела, які засвідчують з найдавніших часів вплив географічних факторів на формування ідейних та культурних традицій на терені України є пам'ятками трьох етапів розвитку українознавства, які визначені в концепції становлення й розвитку українознавства як науки Національного науково-дослідного Інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

I етап - праці дослідників стосовно становлення київської держави та утвердження її міжнародного авторитету у IV - IX ст. н. е. (за межами нашого терену - візантійські та європейські джерела).

II етап - літописна література в часи розквіту київської держави у IX - XIII ст. н.е. («Повість минулих літ», «Галицько-Волинський літопис»), праці Володимира Мономаха, Іларіона, «Руська Правда», «Києво-Печерський Патерик».

III етап - «козацькі» літописи (Самовидця, Граб'янки, Величка) і праці І.Гізеля «Синопис» (1674р.), П.Симоновського «Краткое описание о козацком народе» (1765р.), В.Рубана «Краткая летопись Малой России» (1776р.), О.Шафонського «Топографическое описание Черниговского наместничества» (1786р.).

Осмислення проблеми взаємозв'язку природних умов і суспільного життя українства є найголовнішим завданням українських мислителів XVII століття, які були представниками IV етапу розвитку українознавства. До цієї плеяди дослідників, які заклали основи українознавства як наукової системи знань належали Михайло Максимович, Микола Костомаров, Павло Чубинський, Тарас Шевченко, Михайло Драгоманов. Найбільш глибинно цілісність сприйняття України і українського світу відтворено у геніальному поетичному і духовному збірнику Т.Г.Шевченка «Кобзар», що є символом збереження і утвердження українцями власної національної ідентичності, через призму сприйняття ідеалів національної ідеї, правової держави та громадянського суспільства. Цей збірник є світоглядною основою продукування вітчизняними науковцями геополітичних ідей в контексті становлення українознавства, як комплексної і цілісної системи знань, осмислення української національної ідеї та її втілення в усіх сферах суспільного життя.

Окреслений Тарасом Шевченком образ України як феномена світової цивілізації, став орієнтиром у географа та етнографа П.Чубинського. Він у вірші «Ще не вмерла Україна», що став згодом національним й державним гімном, зазначав важливі для становлення та розвитку української автохтонної спільноти, формування її достатнього життєвого простору проживання, природні об'єкти: Чорне море, Карпати, Степ, Дніпро, Сян, Дон.

Дослідження М.Максимовича присвячені проблемі впливу на становлення людської спільноти та її культури, природного

ландшафту як специфічного територіального комплексу, що являє собою однорідну ділянку земного простору з єдиним геологічним фундаментом, ґрунтовим покривом і гідрокліматичним режимом.

М.Костомаров був прихильником ідеї «панславізму», у її варіанті федерації, центром якої є Київ. В програмовій праці Кирило-Мефодіївського Товариства «Книги Битія українського народу» він закликав до об'єднання України із слов'янськими народами у федерацію, яка могла б бути альтернативою імперській владі Росії.

Михайло Драгоманов у книзі «Историческая Польша и великорусская демократия», зокрема у розділі «Україна і Москва в історичних взаєминах» відзначав, що історія кожного народу залежить від географічного положення і характеру ґрунту території, де він проживає.

У цій книзі М.Драгоманов кваліфіковано розкриває сутність політичних систем влади Речі Посполитої і Російської імперії, стосовно використання в своїх імперських інтересах населення України, її природних ресурсів і комунікаційних можливостей.

Виходячи з концептуального погляду на слов'янство як цілісну спільноту, він розглядав загальні для усіх слов'янських народів особливості географічного положення їх території. Великий досвід знавця давньої історії, слов'янознавця найвищого рівня, зумовив добір ним фактів для розкриття процесу творення слов'янської цивілізаційної спільноти на просторі між Балтійським і Чорним морями. Цей процес з його погляду відбувався під впливом двох географічно-історичних умов: захоплення тевтонськими рицарями узбережжя Балтійського моря; опанування кочовими племенами степового простору над Чорним морем.

До переліку важливих фактів з історії української території, він вводить аспекти, які характеризують слов'янську, зокрема українську колонізацію простору в межах держави литовських князів Гедеміновичів, природними межами якої були ріки Німан, Двіна, Дніпро. Він виокремлює три негативні для територіальної консолідації українського народу події: Люблінська унія 1569 року між Польщею і Литвою; церковна унія 1596 року; унія Богдана Хмельницького з Московським царством 1654 року.

Слід відмітити, всі відзначені наукові розвідки вчених є теоретичними варіаціями інтегративної українознавчої позиції стосовно змісту системи взаємозалежних понять: «природа - люди -

Україна». Визначені ними засади теорії українознавства, стали передумовою запровадження цієї теорії у XX столітті в різні сфери суспільно-політичного життя України.

У цьому контексті йдеться передусім про те, що у просторовому і часовому вимірах були сформовані концептуальні основи наступного - V етапу розвитку українознавства: розуміння природи як сукупності всезагальних речей, які обумовлюють виникнення й розвиток життя; виокремлення України із природного довкілля як об'єкта дослідження в його просторових образах; неперервність процесу взаємовпливу навколишнього довкілля та автохтонної етнічної спільноти; багатоаспектна візія минулого усіх типів держав і спільнот, що існували на теперішній українській території у минулому, їх носіїв та створених ними культур; сприйняття України як політичного та духовного центра впливу в найближчому просторовому регіоні внаслідок антропогенної, світоглядної й ментальної близькості її людності з населенням інших країн, передусім країн східної і південної Європи.

Становлення V етапу розвитку українознавства наприкінці XIX - початку XX століття відбувалось в умовах перетворення світового простору на соціально-політичну систему глобального масштабу.

Характерною ознакою цього часового періоду був поділ світу на територіальні простори колоніальних імперій та сфери їхнього впливу. Технологічне вдосконалення індустріального виробництва у цих державах здійснювалось внаслідок залучення все більшої кількості ресурсів довкілля, і перш за все чорних та кольорових металів, нафти, кам'яного вугілля.

Серед найзначніших рис імперіалістичної політики правлячих груп цих політичних утворень доцільно виділити три складові напрями: концентрація капіталів і утворення монопольних об'єднань у фінансовій та промисловій сферах, які здійснюють використання ресурсів колоній чи залежних країн; територіальна експансія (захоплення нових територій і придушення опору місцевих патріотичних рухів); економічна конкуренція та військові конфлікти між колоніальними імперіями за поділ планетарного простору на сфери впливу.

Основою наукової і політичної думки цих держав було поняття експансії, тобто встановлення політичного, військового та

економічного контролю над відповідними територіями, що було ідейним та матеріальним вираженням боротьби держав за свій життєвий простір.

Представники наукової думки європейських держав, США і Росії будували геополітичні концепції виходячи з інтересів своїх країн проводити активну зовнішню політику та отримати контроль у світі над територіями, які необхідні для вільного переміщення сировини, товарів і капіталів.

Теоретичні та ідейно-політичні дослідження науковців та громадських діячів у країнах, що були в складі колоніальних імперій, здійснювалися з метою обґрунтування національно-визвольної боротьби.

Українські дослідники звертали особливу увагу насамперед на існування сприятливих умов для розвитку української нації (наявність достатнього життєвого простору, присутність на території проживання українців цінних елементів фізико-географічного середовища - великих річок, гірського масиву, морської берегової лінії, районів, багатих природними копалинами та родючими ґрунтами).

Інтегративними у сфері вивчення геополітичної проблематики були дві методологічні і концептуальні позиції отримання наукового знання. Перша, яка репрезентована науковцями країн Європи, США і Росії, обґрунтовувала роль держави як суб'єкта географічної політики на підставі певної провідної ідеї її домінування на конкретній частині світового простору.

Концепційність другої позиції з огляду на специфіку існування населення поневолених країн, полягала у визначенні нації суб'єктом державотворення та суспільного життя, тобто дослідниками враховувались особливості визвольної боротьби етнічних та національних спільнот, які перебували в складі колоніальних імперій, а також становлення відновлених ними держав, як суб'єктів географічної політики.

Щодо місця та ролі України у XX столітті представниками вітчизняної науки було запропоновано два концептуальні підходи, які стали засадничими для усіх геополітичних концепцій та ідей українського державотворення у XX столітті. Найпевніше їх можна класифікувати як історичний і географічний з огляду на методику

отримання та структурування теоретичного та фактологічного матеріалу.

Основоположником історичного підходу був Михайло Грушевський, який розглядав географічний простір з погляду єдності інтересів народу і держави. Історик на конкретному матеріалі показав процес становлення української етногенетичної спільноти у контексті трансформації і посилення географічно-політичного значення слов'янських племен у європейському просторі.

У праці М.Грушевського «На порозі нової України»(1918р.) вперше були розроблені науково обгрунтовані варіанти чорноморської (тяжіння українців за ознаками географічного розташування до чорноморського простору) і західної (тяжіння українців на підставі демократичних традицій виборності та відповідальності до європейського простору) геополітичних доктрин.

Ці природно-просторові орієнтації з його погляду були двома етапами становлення державної традиції автохтонного населення. Він відзначав політичний вплив Візантії і торгівельні зв'язки з нею та східними країнами у період формування Київської держави, а у часи Українського королівства XIII - XIV ст. (мовсквофілське термінологічна назва «Галицько-Волинська держава») вплив культурних і торгівельних зв'язків з Польщею, Німеччиною та іншими країнами Європи на розвиток мистецьких і побутових традицій місцевої людності.

Обгрунтованою є позиція М.Грушевського стосовно проросійської орієнтації, яка оцінюється ним як вимушена у зв'язку із занепадом гетьманської влади і входженням значної частини території України до складу Російської імперії наприкінці вісімнадцятого століття.

Серед вітчизняних вчених першим, хто детально описав географічне розташування України був Степан Рудницький. Цей вчений-географ у світовій науковій думці є одним з головних розробників теоретико-методологічних основ географічної політики як науки і прикладної галузі знань, що вивчає вплив матеріальних і соціальних факторів на розвиток народів і держав.

Здійснивши синтез знань з історії, політичної і фізичної географії він на початку XX століття показав, що Україна - це природно-територіальний комплекс, простір якого у географічному вимірі має свої межі у Східній Європі, а у історичному являє собою

середовище проживання українців, з їхніми власними особливостями буття та культури. Поняття «простір» стало для нього ідейним підґрунтям творення балтійсько-чорноморської геополітичної доктрини становлення України як регіонального центру впливу, що має виразні географічні і політичні кордони.

Розуміння українського простору в його багатовимірності (територіальній, культурно-історичній, державно-політичній) виявляють його праці «Українська справа зі становища політичної географії» (1923р.), «Чому ми хочемо самостійної України»(1917р.), «Огляд національної території України»(1923р.). Ці геополітичні праці - вагомий внесок в обґрунтування ролі географічного фактора у розвитку української державності, національного та територіально-етнічного принципів становлення України як великої європейської і світової держави, яка могла не тільки впливати на ситуацію в певному регіоні, але й визначати долю усього людства.

Найголовнішим результатом наукової роботи С.Рудницького є розробка методологічних засад «природничо-географічного» підходу до вивчення України як геополітичної реальності, чітко визначеної з погляду природного, культурного, етнічного та інших вимірів, як у біосферному, так і цивілізаційному обширах. Суть запропонованої ним моделі інтеграції знань гуманітарних і природничих наук можна викласти у такій схемі взаємозв'язку основних категорійних понять: територія - нація - держава.

Аналізуючи державотворчі процеси з точки зору політичної географії, вчений розглядав державу як просторову цілісну структуру, яка поєднує два складові елементи: перший - це простір певної частини Землі та її природні умови; другий - нація, яка творить державу на основі особливого типу матеріальної і духовної культури, історичних традицій, самостійної мови, літератури, науки. Його бачення специфіки простору полягає в тому, що, на відміну від німецького географа Фрідріха Ратцеля, який обґрунтовував на основі розроблених у своїх працях «законів просторового росту держави» можливість розвитку держави у процесі безперервної територіальної експансії, він сприймав географічну просторовість, як природний терен, середовище якого є основним фактором, що впливає на формування нації, включаючи її фізіологічні і ментальні особливості, політичний і економічний устрій держави.

Підхід С.Рудницького є дуже продуктивним для сучасного українознавства, оскільки дає змогу простежити становлення України як геополітичної цілісності, як феномена єдності людини, природи і культури. Створена ним концепція політичної географії стала фундаментальною теоретико-методологічною основою геополітики як науки про Україну, як неповторну і автономну геополітичну реальність, з чіткими природними, етнічними, культурними та економічними кордонами.

Розглядаючи Україну як геополітичну реальність, вчений розглядав політичну географію як галузь антропологічної географії, що вивчає процеси взаємодії явищ земельного простору і державницьких формацій людства. Таким чином, дослідником було окреслено сутнісне бачення політичної географії та виокремлено стосовно добору та аналізу фактологічного матеріалу проблемне питання геополітичного дослідження: виявлення та дослідження впливу на процеси державотворення аспектів взаємодії населення і території, людини і природи.

Система організації та здійснення геополітичних досліджень проектується в статті «Українська справа зі становища політичної географії», у якій зазначені загальні принципи побудови держав як природних та політичних структур людської цивілізації, аналізуються актуальні для початку XX століття проблеми відновлення та утвердження української державності.

С.Рудницький розкривав сутність таких складових аспектів предмета географічної політики України: географічне та геополітичне розташування території України; природні межі країни; поділ населення країни за територіальними і соціальними ознаками; вплив природного середовища на формування нації, її ментальності, економічного потенціалу та господарських відносин.

Для С.Рудницького особливо важливим був аспект розташування території України на південному сході Європи, що обумовлювало постійні впливи на українську територію природно-просторових систем «Сходу» і «Заходу».

С.Рудницький ототожнював впливи із «Сходу» з Росією, а із «Заходу» - із Польщею, зокрема він звертав увагу на два аспекти невідповідності геополітичного положення України відносно Росії: постійне прагнення російської держави отримати вихід до Чорного моря, Близького Сходу, Балканського півострова; ресурсні і транзитні

можливості української території на перехресті торгівельних й комунікаційних шляхів між Європою і Азією. С.Рудницький є видатним теоретиком української і європейської геополітичної думки, один із основних розробників вчення про геополітику як напрям розвитку народів і держав на підставі їхнього просторового розташування, як науку про реалізацію інтересів країни та її народу у світовому просторі. Значний внесок вченого у формування наукового змісту геополітики, полягає у її трактуванні як науки, яка виокремлює визначальну роль географічних факторів (просторове розташування країни, розмір території, наявність, відсутність чи обмеженість природних ресурсів, клімат, кількість і густота населення). Геополітика розглядалася ним як складова частина суспільного життя українства, як основа його взаємовідносин із іншими спільнотами та збагачення здобутками світової цивілізації. Саме такий методологічний підхід актуальним для розуміння ознак предмета геополітики та сутності понять «політико-географічне положення країни» і «геополітичне положення країни».

Політико-географічне положення країни - це її просторове відношення до інших держав та військових блоків. Геополітичне положення країни - це просторове відношення країни до тих природних об'єктів, процесів, факторів, які впливали, чи можуть впливати на зародження і розвиток нації і держави, на політику держави та формування її адміністративно-територіальних особливостей.

Ці поняття були базовими у науковій роботі Степана Рудницького і вчених інших країн, але також була відмінність у розумінні сутності геополітики та особливостей актуалізації в суспільному житті результатів її досліджень. С.Рудницький осмислюючи особливості фактологічного матеріалу, розглядав її як наукову дисципліну, яка вивчає форми політичного життя з точки зору їх відповідності до географічних умов. Іноземні вчені (К.Хаусхофер, Х.Маккіндер, А.Мехен) розглядали геополітику передусім, як політичну доктрину, яка на підставі географічних факторів обґрунтовує розширення державою свого територіального простору, її загарбницьку і колонізаційну політику стосовно інших країн.

Формуючи модель майбутнього України як держави, яка впливатиме на розвиток взаємовідносин у Європі й визначатиме долю

усього людства, С.Рудницький на відміну від іноземних геополітиків не сприймав експансію як засіб реалізації інтересів у політиці, імперіалізм як форму використання потенціалу одного народу на користь іншого. Розроблені мислителем наукові основи вчення про геополітику стали фундаментом для обґрунтування ним «балтійсько-чорноморської» геополітичної доктрини становлення української національної держави, визначення її напрямів внутрішньої та зовнішньої політики з врахуванням особливостей географічного розташування території.

Виходячи з обставин вигідного ресурсного й промислового потенціалу, вчений наголошував на ролі України як центра майбутньої «балтійсько-понтійської» федерації у складі Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусі та України. Одним з визначальних факторів ролі України у цій федерації він вважав її південний природний кордон - берегова лінія Чорного моря.

С.Рудницький як вчений і патріот, розглядав «балтійсько-понтійську» федерацію на просторі між Балтійським і Чорним морями як форму реалізації потенціалу просторового розташування України на межі як географічній (стефу та лісостефу), так і культурній (європейського Заходу та азіатського Сходу, середземноморського Півдня і балтійської Півночі), і як форму захисту від політичного й психологічного тиску Росії та Польщі.

Погляди визначного українського науковця стосовно оцінки цього об'єднання, як найбільш ефективного варіанту вирішення проблеми зовнішньополітичного вибору України, дещо втратили актуальність у зв'язку з нинішніми реаліями міжнародних відносин, а особливо у зв'язку з утворенням Європейського Союзу.

Незважаючи на цю обставину, потрібно зазначити, що розроблені С.Рудницьким методологічні засади геополітики є основою виокремлення геополітичного аспекту в українознавчих дослідженнях, формування в усіх наукових середовищах загального усвідомлення своєрідності України як цілісного і багатовимірного, просторового й культурного феномена.

Інтелектуальні роздуми С.Рудницького і М.Грушевського, які стосувалися взаємозв'язку природних явищ і форм соціальної організації людських спільнот, а також визначення геополітики як об'єктивного явища, що виникає як галузь наукового знання про вплив на розвиток суспільства географічних та соціальних факторів,

стали підґрунтям для досліджень українських науковців першої половини XX століття та сучасних вчених, які вивчають геополітичні процеси в сфері українознавства.

Розроблені у працях Михайла Грушевського і Степана Рудницького методологічні підходи стали у першій половині XX століття основою для розвитку широкого спектра наукових досліджень, в яких розглядалися тотожні до класичної європейської геополітичної думки проблемні аспекти.

У сфері взаємозв'язку природних явищ і політичних процесів розробку окремих проблемних тем здійснювали визначні громадські і наукові діячі - Микола Міхновський, Дмитро Донцов, В'ячеслав Липинський. Вони у своїх роботах не вживали терміну «геополітика», але їхні погляди співпадають за об'єктивними ознаками і критеріями з теоріями і концепціями геополітиків країн Європи.

На відміну від європейських вчених, які обґрунтовували реалізацію інтересів колоніальних імперій, українські науковці здійснювали дослідження з метою відновлення державності автохтонної етнічної спільноти на власному природному просторі. Сутність історичної місії українства визначалася ними у територіальному й державницькому згуртуванні українців навколо спільного священного символу - «Україна», який є синтезним поєднанням особливостей природного терену і його споконвічних мешканців.

У ідейно-теоретичній статті Миколи Міхновського «Самостійна Україна», що була написана у 1900р. було визначено Україну як природно-просторову реальність, межі якої збігаються з природними кордонами української території від Карпатських гір по Кавказькі, що є історичними межами творення української нації та держави. На цій підставі основним завданням українства у XX столітті на думку автора, мало бути відновлення української держави знищеної внаслідок військово-політичного тиску Російської імперії та об'єднання у ній всіх етнічних теренів.

Обґрунтовуючи свою позицію М.Міхновський звертався до законодавчого акту «Переяславських статей» 1654 року між гетьманом Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем, аналізував його і стверджував, що він був використаний для включення території України до Російської імперії. У цій праці визначені такі програмові положення діяльності

українських суспільно-політичних стосовно відокремлення України від Росії та створення незалежної Української держави: трактування української нації у становищі загарбаної в Російській імперії; визнання державної незалежності України національним ідеалом міжнародних і міжнаціональних відносин у відновленій державі та громадянської злагоди в суспільстві; засудження політичних і культурних репресій російської імперської влади проти української нації.

Автор трактуючи Україну як країну, що перебуває в колоніальній залежності від Росії та ставлячи її в один ряд з тогочасними колоніями європейських держав визначав два головних завдання українських національно-визвольних сил у реалізації цих положень: відтворення історичної традиції розвитку української культури і державності; спростування тези російських політиків та істориків про «давність» перебування української території у складі Російської імперії на підставі укладеної гетьманом Богданом Хмельницьким угоди з Московським царством у 1654р. Дослідник вважав, що внаслідок кризового стану Австро-Угорщини, Росії, Туреччини та інших колоніальних імперій державна незалежність стане у XX столітті головним орієнтиром у міжнаціональних і міжнародних відносинах в світі. Передумови утворення та утвердження Української держави на початку XX століття були ґрунтовно проаналізовані в дослідженнях філософа і публіциста Дмитра Донцова, який у праці «Історія розвитку української державної ідеї»(1917р.) зазначав, що українська державна ідея може бути реалізована завдяки зовнішнім умовам природного простору (величина території, кордони, чорноземні ґрунти, корисні копалини, гідрографічні і сухопутні комунікаційні шляхи) та особливостей народу (чисельність населення, спільна мова, історія, культура, державна традиція).

Аналізуючи специфічні і загальні для усіх країн ознаки українського державотворення, Д.Донцов застосовував наступні проблемні підходи: опис ознак географічного розташування України; інтерпретація участі представників українства у різних подіях визвольної боротьби проти іноземних держав. В його дослідженні можна виокремити такі дві взаємопов'язані традиції державності: діяльність правителів Київського великого князівства IX-XIII ст., Українського королівства XIII-XIV ст. (Галицько-Волинського

князівства), Гетьманщини (1654-1734pp.); визвольна боротьба українців проти колоніальної влади Литви, Польщі, Росії.

Ідейна цінність цього українознавчого дослідження у тому, що Д.Донцов у 1917р., саме у рік остаточного розвалу Російської імперії, базуючись на історичному джерельному матеріалі наводив аргументовані докази того, що боротьба українського народу за власну державність має тисячолітню тяглість. Найбільш цінним для українознавчої науки є його висновок про те, що форми боротьби українського народу за відновлення власної держави змінювалися в залежності від обставин його колоніального становища, також змінювалися суспільні групи, які виступали носіями й передовими силами протистояння окупаційній владі, але мета боротьби залишалася та сама - відновлення незалежної й самостійної держави на основі історичних джерел народної культури і суспільної думки.

Д.Донцов розглядав актуальні для того часу проблеми відновлення та існування самостійної української держави з погляду оцінки експансійних можливостей Російської імперії, через володіння нею територіями України та Польщі, і ролі капіталовкладень французьких і бельгійських промисловців та фінансистів у розвиток її економіки. Він вказував насамперед на факт того, що приєднання території України в середині XVII століття стало найголовнішою передумовою поступової трансформації Московського царства в імперську державу, зокрема у напрямі так званої історичної місії Росії «визволити від мусульманського і католицького поневолення слов'янські народи», а фактично забезпечити російській державі провідні позиції на просторах Європи та Азії.

На початку XX століття Д.Донцов розглядав розпад Росії після першої світової війни як оптимальний варіант здійснення віковичної мрії українського народу відновити власну державу, зокрема завдяки контактним зв'язкам українських державницьких сил з країнами Троїстого союзу - Німеччиною, Австро-Угорщиною і Туреччиною, які були зацікавлені в остаточному розпаді Російської імперії і створенні на противагу новій російській країні союзних держав. Д.Донцов поділяв розвиток української державної ідеї від часів об'єднання східнослов'янських племен в єдину державу із центром у Києві на два етапи: перший етап - становлення Київської і Галицько-Волинської держав (Українська держава XIII-XIV ст.) як суб'єктів світової політики внаслідок прийняття християнства й

отримання культурних цінностей з Візантії, розвитку торгівельних і політичних відносин з країнами Європи; другий етап - суб'єктно-суб'єктні відносини української гетьманської держави з іноземними державними формаціями, зокрема на таких стратегічних лініях як: Україна і Московське царство та Російська імперія (здійснення у 1654-1734рр. двосторонніх відносин гетьманської держави, яка охоплювала в різні часові періоди певні території Правобережної та Лівобережної України, з Росією через її дипломатичні установи - Посольський приказ, а пізніше - до 1734 року - через «Иностранную Коллегию»); Україна і Польща (дипломатичні угоди гетьманської держави з Польщею у 1659-1672рр., зокрема Гадяцький трактат 1659 року і Чуднівський трактат 1660 року, згідно яких Україна входила до союзної держави Речі Посполитої як Руське Велике Князівство разом з Королівством Польським і Великим Князівством Литовським, і охоплювала такі українські терени - Полтавщина, Київщина, Чернігівщина, південна частина Поділля, східна частина Волині); Україна і Туреччина (угоди гетьмана Петра Дорошенка 1669р. та 1672р. про військово-політичну співпрацю гетьманської держави, яка охоплювала правобережну частину України, з Туреччиною; допомога Туреччині гетьману Пилипу Орлику у боротьбі з Російською імперією, зокрема розгром турецьким військом російської армії на річці Прут у 1711р.); Україна і Швеція (міждержавні угоди гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Виговського з королем Карлом - Густавом у 1656-1657рр.; міждержавні угоди гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика з королем Карлом XII у 1708р. і 1710р).

Ці угоди на думку Д.Донцова є концептуальною основою для українців в правовому обґрунтуванні змісту української державної ідеї, розкриття її сутності у провідних політичних колах Європи, тобто для відновлення ними власної держави як рівноправного суб'єкта взаємовідносин у європейському та світовому просторах.

Проектуючи можливі перспективні напрями реалізації інтересів української нації в її природному просторі Д.Донцов здійснював у праці «Історія розвитку української державної ідеї» такі дослідні апробаційні дії: моделювання в історичній ретроспективі сприятливої політичної ситуації навколо України внаслідок реалізації різних оптимальних форм співробітництва українців з іноземними державами та організаціями (змістовний аналіз контактів окремих представників українства з провідними колами Німеччини у XVIII -

XX століттях, участь українських сил у функціонуванні політичної системи Австро-Угорщини); прогнозування варіанту відновлення української держави після Першої світової війни (сподівання на допомогу Німеччини та Австро-Угорщини у відновленні української держави, як союзної для них у боротьбі з Російською імперією).

На основі цих висновків Д.Донцов пропонував українським державницьким силам пов'язувати відновлення незалежної держави з Німеччиною та Австро-Угорщиною, що могли бути союзниками у боротьбі з Російською імперією, яка прикриваючись ідеологією панславізму, прагнула захопити простір Європи. Українська державницька ідея в середині 20-х років XX століття опинилася в кризовому стані, що в значній мірі було обумовлено поразкою української революції 1917-1920рр. На думку Д.Донцова, її демократична модель була скомпрометована непослідовною, великою мірою руйнівною політикою Центральної Ради, а монархічна - такими ж діями гетьманської влади Павла Скоропадського.

В третьому десятилітті XX століття дедалі більшого поширення набували ідеї тоталітаризму, що їх уособлювали насамперед російський більшовизм, італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм. У цій ситуації представники українських державницьких сил в своїх роботах аналізували причини поразки національно-визвольної боротьби 1917-1921рр., звертаючи особливу увагу на проблеми взаємозалежності і взаємозв'язку природних явищ і політичних процесів у розвитку державної традиції українства.

Концептуальне положення про вплив природного простору на становлення української нації та її державницьких формацій було основою історіософських досліджень науковця і політичного діяча В'ячеслава Липинського. Він розглядав реалізацію історичної місії українства як споконвічне поєднання різних соціальних та культурних цінностей на українській території, насамперед поєднання автохтонних традицій із загальнолюдськими цінностями через сприйняття ідеї «територіального українського патріотизму».

В.Липинський основним елементом буття національної спільноти вважав територію («землю»), а головним будівником держави - приватних сільських господарів, тобто «хліборобську верству», що має високий рівень національно-державної свідомості та поєднує матеріальні ознаки території (географічне розташування, сировинні ресурси) з національною ідеєю.

Обґрунтовуючи теоретичні питання державного устрою, В.Липинський ототожнює поняття нації та держави, вважаючи географічне положення і територіальну цілісність визначальними чинниками утворення держави взагалі. Поняття території є центральним у його вченні про націю, а вирішальним моментом її творення, а згодом - творення нею держави він вважав територіальну свідомість, характеризуючи її як усвідомлення людьми власної території і прагнення мати на ній власну державу, тобто, як чинник який спрямовує розвиток культури автохтонного населення і його державницької традиції.

Сутність поняття території або територіальної ідеології як визначального елемента в побудові української державності розкрито ним у статті «Хам і Яфет»(1928р.). Здійснюючи дослідну розробку проблеми впливу географічного середовища чи окремих його факторів на процес становлення і розвитку Української держави, В.Липинський визначав, що творення людьми держави на підставі територіально-політичної єдності, основними складниками якої є «Влада, Територія, Громадянство», обумовлює творення нації на засадах культурно-історичної єдності. Зокрема: звеличувалася роль провідних військово-політичних груп у творенні держави та формування територіальної свідомості її жителів на протигагу племінно-культурної свідомості місцевих спільнот (творення державної влади варягами в Київській державі, французькими норманами в Англії, германськими франками у Франції); підкреслювалася тотожність владної традиції (влада короля в країнах Європи і влада гетьмана в Україні) стосовно розуміння держави як цілісного явища, зокрема поняття «Україна» з категорійних параметрів територіального масштабу, географічного розташування, людського і ресурсного потенціалу. Українська держава, яку очолював гетьман Павло Скоропадський, визначалася як ідеал відновлення державності на «Українській Землі» та творення внаслідок цього «Української нації».

Особливість і до певної міри унікальність поглядів М.Грушевського, С.Рудницького, М.Міхновського, Д.Донцова, В.Липинського, полягала в тому, що у період загострення конфлікту блоків Антанти і Троїстого союзу, вони передбачили можливість виходу України на історичну арену як вагомого геополітичного центра світового тяжіння. Ця тенденція виявилася під час Першої

світової війни, яка стала завершальним етапом геостратегічного протистояння цих блоків.

Після Першої світової війни відбувається трансформація світового, зокрема європейського простору, за критеріями універсальних ідеологій і відповідних державно-політичних режимів. З одного боку, це умовно, демократичні держави Європи і США, а з іншого – тоталітарні системи комуністичного і фашистського зразків. Світова війна кардинально змінила геополітичну ситуацію в Європі, вона стала каталізатором боротьби українського та інших поневолених народів за власну державність, структурування їхніх національних політичних сил й появи державницьких формацій - Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української держави Павла Скоропадського.

Аналізуючи ці процеси вітчизняні дослідники виходячи з української історіографічної основи розгортання історіософських, геополітичних та філософських досліджень, наводять факти, подають інформацію про певні події, у певній інтерпретації, згідно з власними поглядами та ідеологічними уподобаннями. Важливість наукового вивчення спадщини цих мислителів полягає в тому, що їх увагу привертала проблема унікальності території України за природно-географічними особливостями, що виявляла у поєднанні з автохтонною людністю, образ своєрідної географічно-політичної реальності.

Ідейно-теоретичні розробки дослідників початку XX століття стали фундаментом вітчизняної геополітики як системної наукової галузі знань з власною відпрацьованою методикою дослідження природно-рельєфних умов території України, політичних традицій, соціальних та етнографічних особливостей її населення. Ці наукові розвідки в царині українознавства є теоретико-методологічною основою становлення в нинішній час українознавства на державному рівні, функціонування українознавчих інститутів у сучасній ситуації розвитку українського суспільства. На відміну від інших наукових напрямів, які утворилися шляхом об'єднання двох наук, геополітика виникла в результаті інтеграції знань щонайменше чотирьох наук: географії, історії, філософії, політології. Вона увібрала в себе досягнення і деяких інших наукових галузей, зокрема, біології, психології, етнографії.

Геополітика у XX столітті стала одним з найбільш впливових інтелектуальних напрямів науки, який визначав характер досліджень в таких сферах, як зовнішньополітична та військова стратегія держав, національні інтереси держав, аналіз і прогнозування локальних й глобальних міжнародних конфліктів.

Поняття «геополітика» вживалося у наукових і політичних середовищах у вузькому і широкому значенні. У вузькому значенні геополітика розглядалася як наукова дисципліна, яка має свої теоретико-методологічні основи і традиції дослідження, вивчає особливості впливу географічних факторів на функціонування суспільства і політику державної влади. В широкому розумінні геополітика пов'язувалася з потужним використанням державною владою географічних й територіальних факторів у внутрішній та зовнішній політиці, у зв'язку з чим у ній виокремлюється спеціальна предметна сфера - геостратегія (обґрунтування активної військово-політичної і економічної діяльності держав).

У 30 - 80pp. XX століття представники різних політичних середовищ та філософських позицій українства, виступають як носії української державницької ідеї, сутність якої розкривають в різних історичних та геополітичних контекстах. Основою геополітичних досліджень були писемні історичні джерела, оскільки в них найбільш повно відображалася суспільно-політична діяльність людей.

Однією з основних концептуальних позицій представників вітчизняної геополітичної думки було обґрунтування державності українського народу на підставі його протистояння Речі Посполитій, Російській, Османській, Австро-Угорській імперіям.

Вчені аналізували проблеми, пов'язані із усвідомленням українською автохтонною спільнотою власної спроможності до самостійного організованого політичного життя, а протистояння колоніальним імперіям розглядали як зовнішній чинник, який стимулював процес державотворення. У такому контексті українська геополітична думка стала явищем загальнонаціонального виміру для усіх державницьких сил українства, оскільки її представники розглядали національно-визвольну боротьбу і розбудову незалежної держави, як явища геополітичного характеру.

Українська геополітична і геостратегічна наукова література у XX столітті стала складовою частиною суспільного життя українців, що забезпечувала їхнє утвердження як етнічної й політичної нації.

Важливими напрямками у розвитку геополітичної думки як в теорії, так і в практиці національно-визвольної боротьби та державотворення були українознавчі напрями наукових досліджень.

Науково-дослідна робота представників цих напрямів була зорієнтована на вивчення безперервного творчого процесу інтегрованого синтезного поєднання на терені України культурних цінностей та суспільних традицій, спільнот, які представляли природно-просторові комплекси «Сходу» і «Заходу», «Півдня і Півночі». Виокремлюючи в смисловому й просторовому вимірах такі ідейні напрями українознавчих досліджень, як геокультурний (геополітичні ідеї та думки Ольгерта Бочковського і Євгена Маланюка), балтійсько-чорноморський (геополітична концепція Юрія Липи та Лева Биковського,) європейський (геополітичні погляди Івана Лисяка-Рудницького, Ярослава Стецька), потрібно враховувати певні обставини. Ці напрями сформувалися на основі науково-дослідної спадщини української геополітичної думки першої третини XX століття, а також необхідно враховувати, що суспільні явища в історії людства мають переважно суперечливий характер, а окремі явища є складовими частинами, а особистості - учасниками загальних суспільних процесів, тому мають розглядатися з урахуванням конкретних історичних умов.

Є.Маланюк і О.Бочковський аналізували географічні чинники, які впливали на формування психологічних і ментальних орієнтацій українства. Вони відзначали впливи таких природних об'єктів як ліс, лісостеп, степ, гори, у формуванні спільного для українців історичного географічно-культурного комплексу, визначеного геополітичним положенням країни між східною частиною Європи і західною частиною Азії, а по шляху «із варяг у греки» між балтійсько-скандинавською Північчю і чорноморсько-середземноморським Півднем.

Вчені стверджували, що геополітичні обставини творення українського геокультурного простору обумовлювали протягом тисячоліть різноманітні культурні і соціально-психологічні впливи на його населення. Тому вони, виходячи із сучасного розуміння геополітичної проблематики, були прихильниками багатовекторного і багатовимірного співробітництва української нації та держави з іноземними країнами.

Концепція Ю.Липи та Л.Биковського ґрунтувалася на функціональному зв'язку між геополітичним положенням української території і суспільними основами життя її людності, які визначалися її орієнтацією на цінності античного світу, сформовану під впливом грецьких торгівельних поселень, а згодом Боспорського царства.

Функціональність зв'язку геополітичного положення території та інтересів людності полягала на їх думку у її генетичних, психологічних і торгівельних зв'язках із спільнотами Південної Європи і Балканського півострова. Тому з їх погляду, геополітичне положення української території обумовлювало її становище, як провідного центра у протистоянні з колонізаторськими структурами північного просторового комплексу.

Вчені вважали, що завдяки контролю над узбережжям Чорного моря майбутня українська держава зможе ослабити російську державну формацію, самодостатньо контролювати економічні і політичні процеси на півдні Європи і Близькому Сході, а також матиме стратегічний вихід на світовий океанічний простір. І.Лисяк-Рудницький і Я.Стецько дотримувалися позиції щодо формування духовної та політичної культури українського народу в контексті творення загальноєвропейського цивілізаційного світу, що є важливою обставиною геополітичного вибору українського народу стосовно становлення Української держави як геостратегічної структури у протистоянні російській імперській формації, яка сформована під впливом азійських суспільно-політичних традицій.

Спільною особливістю поглядів представників української геополітичної думки було розуміння взаємозв'язку і наступності історичних етапів українського державотворення, актуалізація їх геополітичних аспектів в реаліях першої половини XX століття. Відмінність полягала в оцінці значення зовнішніх векторних орієнтацій на розвиток української державності.

З об'єктивним баченням несумісні спроби розглядати геополітику першої половини XX століття як сферу наукового знання, що обґрунтовує розширення територіальних меж етнічних та національних спільнот, трактувати її через призму інтересів політичних та військових структур влади європейських держав, а особливо ототожнювати її з амбіційними інтересами національно-соціалістичної влади Німеччини щодо використання ресурсів європейських країн у період другої світової війни.

Вивчення наукової спадщини геополітики того часу вимагає диференційованого підходу до неї, тобто відокремлення геополітичних шкіл, які обґрунтовували вплив одних держав на територію інших держав, від геополітичних напрямів, які обґрунтовували суверенітет національних держав та їх контроль над власним територіальним простором.

Перш за все необхідно звернути увагу на те, що визначення «ідейно-теоретичні напрями геополітичних досліджень» відображає істотні ознаки природного терену України з людською спільнотою, яка має свої національні риси, культуру, історичну традицію державності. Тому при розгляді правомірності чи неправомірності застосування терміну «геополітика» для характеристики дослідної роботи українознавчих мислителів першої половини ХХ століття, потрібно співвідносити його зміст із основними рисами явищ реалізації інтересів українських національно-визвольних сил й імперських держав, для характеристики яких він використовується.

Використання цього поняття показує ступінь опору українства колоніальним системам Радянського Союзу, Польщі, Німеччини, Румунії, Угорщини.

Від цього базового поняття походить словосполучення «геополітичні дослідження», що входить в понятійний апарат наукових шкіл класичної і сучасної геополітики усіх провідних держав світу.

В українській політичній думці інтерес до геополітичної проблематики зростав тоді, коли виникали умови для національно-визвольної боротьби або коли аналізувалися підсумки певного її етапу. В значній мірі особливості історії України впливали з особливостей території проживання українців.

Фундаментальні положення геополітики першої половини ХХ століття базувалися на принципі географічного детермінізму (залежність функціонування і розвитку суспільства й держави від географічних факторів).

На відміну від німецької, англійської чи американської наукових шкіл, які розвивалися з огляду на інтереси своїх держав, що мали або територіальні претензії, або претендували на сферу впливу інших країн, українська геополітична школа була спрямована до гуманітарних цінностей українства, його національно-визвольної й державної традиції.

Найбільш активною з іноземних шкіл, була німецька школа геополітики, яка здійснювала ідейне обґрунтування встановлення у Німеччині влади національно-соціалістичної партії і реалізації її агресивних імперіалістичних цілей.

Напередодні Другої світової війни Німеччина і СРСР були основними геостратегічними формаціями, які впливали на розподіл територіального простору у Європі. Ці країни здійснили геополітичний переділ сфер впливу у Європі, згідно з «таємним протоколом» договору про ненапад від 23 серпня 1939р. і Договору про дружбу і кордони від 28 вересня 1939р.

У період Другої світової війни в геополітичних планах Німеччини і СРСР Україні відводилось місце регіону для постачання трудових і мобілізаційних ресурсів, різноманітної сільськогосподарської і промислової сировини.

Друга світова війна була надзвичайно складним геополітичним явищем. Вона спричинила у другій половині XX століття два протилежні геостратегічні процеси: посилення ролі у контролі над світовим простором двох наддержав - США і СРСР, що виявлялося у політико-ідеологічному протистоянні цих державних формацій, а також у безперервному нарощуванні ними військово-стратегічного потенціалу; посилення антиколоніального й визвольного руху, що призвело до падіння колоніальних імперій і демократизації суспільно-політичного життя ряду європейських країн.

Для української нації це був складний час бездержавності, поділу території між імперськими державами, фальсифікацій ними історії України та інших сторін суспільно-політичного життя українців, денационалізації освіти, науки, культури, нищення мови, пограбування природних ресурсів.

Вивчення української геополітичної думки того періоду дає можливість сформулювати об'єктивний підхід до державотворення української нації у XX столітті, а також визначити вагомий внесок українців у геополітичну науку.

У першій половині XX століття українськими науковцями були здійснені історіософські узагальнення геополітичних аспектів українського державотворення у взаємозв'язку з процесами формування національної спільноти. Видатний український політолог Ольгерт Бочковський у праці «Вступ до націології» (1935р.) проаналізував характерні для українського терену особливості впливу

природно-просторового середовища на становлення українського народу і трансформації його в націю. Вчений вважав, що український народ виник і розвивався під впливом природних умов на конкретній земельній території. У зв'язку з цими обставинами на його думку в процесі тривалого перебування на своїй території в українців були сформовані, а згодом виявились спадковими, відповідні ментальні та антропологічні ознаки. Принцип взаємозалежності формування етнічної та ментальної спільності українців внаслідок органічного й природного зв'язку людей з рідною землею був визначальним у науковій роботі Ольгерта Бочковського. Він зосереджував увагу на взаємозалежності географічного, господарського та історичного факторів, насамперед на ролі географічного середовища, клімату, погодних умов, харчування в процесі формування культурних, мовних і соціальних особливостей українського етносу.

О.Бочковський зазначав, що люди, які проживають постійно в Україні, є в духовному контакті зі своєю територією проживання, а тому вони мають невичерпне джерело повноцінного життєвого національного існування. Він стверджував, що у випадку занепаду цього контакту люди денаціоналізувалися, внаслідок чого втрачалася ментально-психологічна основа належності до українства, а українці перетворювалися на людські ресурси окупаційної влади. Змістовні положення поглядів О.Бочковського базуються на загальновизнаній у європейській науковій думці XX століття ідеї гео-релятивізму, згідно з якою територія вважається однією з визначальних передумов етногенезу, а згодом національного та політичного патріотизму. Ідеї О.Бочковського у розумінні зв'язку народу і території, значення боротьби за територію як одного з основних чинників розвитку людства у значній мірі подібні до поглядів німецького географа Фрідріха Ратцеля. На відміну від Ф.Ратцеля та інших науковців, які сформуливали теоретичну основу наукової системи геополітичних поглядів європейських вчених, О.Бочковський окреслив концептуальні основи геополітичних досліджень державної традиції українства.

Грунтовним історичним і культурологічним дослідником, який у контексті світового цивілізаційного розвитку проаналізував етапи українського державотворення з геополітичних позицій, був Юрій Липа. Вчений у своїх працях, зокрема, у відомій трилогії «Призначення України» (Львів, 1938р., вид. «Хортиця»),

«Чорноморська Доктрина» (Варшава 1940р., вид. «Українського Чорноморського Інституту», друге видання Одеса-Варшава., 1942р. вид. «Українського Чорноморського Інституту»), «Розподіл Росії»(Київ-Варшава.,1941р. вид. «Державного Видавництва України»), визначає зміст специфічних геополітичних понять і дослідних підходів, які використовувалися геополітиками в усіх країнах. Головне завдання його дослідної роботи полягало у розробці концепції відновлення української держави та її домінування на природних просторах навколо Чорного і Середземноморського морів, виходячи з якої він вважав, що майбутня українська держава має відновити традиції контролю на морських просторах Боспорського царства, а на суходолі - держави київських князів.

У книзі «Призначення України» Ю.Липа розглядає українство як феноменальну спадкоємну спільноту, глибинні духовні пласти якої започатковані в елліністичній культурі Боспорського царства. Ця книга є основою для наукового пізнання України як об'єкта геополітики і формування українцями світоглядної позиції стосовно суб'єктивних обставин української нації та держави. Ю.Липа аналізує в цій книзі найрізноманітніші факти з галузі гуманітарних і природничих наук: історії, археології, географії, культурології, філології, хімії, біології, а також сучасних тоді галузей техніки. Саме тому «Призначення України» є основоположною українознавчою працею дослідження України як геополітичної реальності. «Чорноморська Доктрина» і «Розподіл Росії» є практичними науковими посібниками для розвитку просторового й логічного мислення українців у напрямі складання правильних уявлень про історичне призначення своєї спільноти. Ці книги є найвірогіднішими з погляду Ю.Липи розробками варіантів вирішення двох найважливіших геополітичних завдань української держави у ХХ столітті: встановлення контролю на чорноморському узбережжі і використання його як стратегічного плацдарму у зовнішній політиці; знищення російської імперської держави і встановлення контролю над її територіями, після того як вона зазнає краху. У книзі «Розподіл Росії» в проблемній формі подаються практичні рекомендації щодо розчленування московської імперської держави і створення на її місці визволеними народами на власних етнографічних територіях, самостійних й національних держав. Концептуальний зміст цієї книги ґрунтується на думці автора про те, що українці мають боротися не

проти комуністичної влади чи комунізму як ідеології, а проти російської держави, проти російського імперського поневолення. Книга містить цілісну наукову інформацію, що дає можливість сформулювати уявлення про загрозу російського імперіалізму для України і всього світу, про особливості порівняльної характеристики державних традицій російської і української спільнот. До книги «Розподіл Росії» введені автором різноманітні історичні факти, аналізуючи які, він вказує на помилковість імперської державної традиції Росії і на передумови її остаточного розпаду як централізованої держави.

«Розподіл Росії» - це найсистемніший в українознавчій науковій думці твір про сутність географічно-стратегічної мети українства - відновити самостійну й соборну Українську державу. Орієнтири майбутньої української держави та особливості історичної місії українства окреслені Ю.Липою у статтях «Геополітичні ескізи нової України», «Панування, труд і лад». У статті «Панування, труд і лад» Ю.Липа, спираючись на фактичний матеріал не обмежується описом історичних подій - він наголошує на унікальності зв'язку українців із своєю землею, генетичними й духовними предками, аналізує суспільно-правові і морально-етичні явища, які склалися на природному терені України протягом тисячоліть, проводить паралелі між державотворчою діяльністю українських правителів у минулому з реаліями сучасності. Ця стаття базується на думці автора про зміст української державності як зміст геополітичний. В ній проаналізовано особливості становлення України як геополітичної реальності від часів трипільської культури на терені між Чорним морем, ріками Дунай, Дністер, Дніпро, Дон. Саме слово «Україна» з погляду Ю. Липи - це унікальний за своїм звучанням і значенням інформаційний код національної, економічної й територіальної єдності українців.

У статті «Геополітичні ескізи нової України» Ю.Липа надає перевагу аналізу проблем взаємозв'язку матеріальних і духовних особливостей українства у процесі відновлення держави, впливу психологічних й ментальних ознак українців у вирішенні внутрішніх і зовнішніх завдань нової модерної української держави. Він акцентує увагу на тих обставинах, що виникають у зв'язку з розвитком промисловості в Радянському Союзі, зокрема в межах України, закономірно передбачаючи, що нова українська держава буде відновлена вже за активної участі широкого середовища українських

робітників, а її подальший розвиток буде обумовлений можливостями використання в інтересах народу вугілля, залізної руди, нафти та інших природних ресурсів.

Вченим визначені принципи та структурні особливості взаємозв'язку природного середовища, культури та політики, які стали концептуальною основою для утворення після Другої світової війни українських геополітичних науково-дослідних інститутів. Послідовниками Юрія Липи було утворено такі дослідні установи: Український Морський інститут (програма роботи висвітлена у науковому збірнику І.Шовгенова і В.Садовського «Український Чорноморський інститут», 1941р.); Український Суходоловий інститут (програма роботи визначена у праці Т.Олесюка «Мапа української метрополії з поясненнями», 1944р.); Український океанічний інститут (програма роботи розкрита у статті Лева Биковського «Україна над океаном», 1946р.). Спільним завданням вчених цих інститутів було осмислення України як універсального феномена в історично-культурному розвитку людства, вивчення особливостей ментально-психологічного та державницького становлення українства. Здобутки спадщини Юрія Липи систематизовані у працях його послідовника Лева Биковського «Апостол новітнього українства» (Женева, 1946р.) і «Україна над океаном» (Франкфурт, 1946р.).

Стаття Л.Биковського «Апостол новітнього українства» присвячена пам'яті Юрія Липи як найавторитетнішого українського фахівця у галузі геополітики, професійного розробника історико-географічної методики вивчення взаємозв'язку природних явищ і компонентів культури та соціальної структури суспільства.

Інша стаття Л.Биковського «Україна над океаном» - це, фактично, системний довідник наукової спадщини геополітичних інститутів заснованих учнями і послідовниками Ю.Липи.

Л.Биковський виділяє у першій половині ХХ століття три геополітичні періоди формування сучасного державницького світогляду українців: перший - це період між 1905 і 1917 роками, який характеризується як початковий у виокремленні із уявлень про визвольну боротьбу переконання про необхідність відновлення української держави, традиція якої започаткована протягом кількох тисячоліть; другий - це період між 1917 і 1939 роками, який характеризується як основний у формуванні державницького

світогляду українців, основу якого складають уявлення про ворожі державні системи і втілення цінностей українського світу в майбутній державі; третій - це період від 1939 року і після другої світової війни, який характеризується становленням «Всеукраїнського Великодержавницького світогляду», який знаходить своє втілення у працях Ю.Липи і його учнів, а також у концепціях наукових геополітичних інститутів, створених з ініціативи Ю.Липи і його послідовників.

Л.Биковський виділяє трикомпонентні просторові системи української великодержавності: суходолова великодержавність (становлення української держави на просторі від Карпат і Дунаю по Кавказ, Каспійське море і Волгу); морська великодержавність (політична і торгово-економічна експансія української держави на просторі між Егейським, Мармуровим, Чорним, Азовським, Каспійським Аральським морями та озером Балхаш); океанічна великодержавність (розгортання активної міжнародної діяльності української держави на світовому просторі після розпаду Росії, насамперед у напрямі Передньої Азії та Індії).

Виходячи із змістовних аспектів цих етапних просторових систем мислення і дій українства, геополітик виокремлює предмет, мету і завдання роботи Українського Суходолового Інституту, Українського Морського Інституту, Українського Океанічного Інституту. Розглядаючи ці питання на широкому тлі геополітичних процесів на планетарному просторі вчений ґрунтовно окреслює сутнісні аспекти проблеми океанічної великодержавності, вважаючи її кінцевою метою реалізації інтересів української держави на підставі її історико-географічного значення для світу. Концептуальна спрямованість історично-політичних досліджень Євгена Маланюка є в певній мірі подібною до поглядів Ю.Липи, зокрема в аналізі геополітичних аспектів творення української спільноти та її державності.

Застосовуючи історичний і культурний підходи у науковому дослідженні, Євген Маланюк у праці «Нариси з історії нашої культури» (1954р.) проаналізував базові елементи понятійного змісту термінів «геокультурна» і «геополітика». З метою поглибленого визначення аспектів взаємозв'язку географічного середовища, культури людської спільноти і політики держави він окреслює такі змістовні рівні вивчення цієї проблематики:

- тотожність поняття культури і цивілізації;

- єдність культури і нації;
- взаємовплив культурних і політичних процесів.

Об'єктом його дослідження є територія України, яка поєднує три геокультурні смуги (на півночі - ліс, у центрі - лісостеп, на півдні - степ, який тягнеться до Чорного моря) і один з найстарших водних шляхів на землі - Дніпро.

Предметом цього дослідження є динамічний процес розвитку української культури під впливом природних явищ і політичних процесів, від часів античних міст-держав і до кінця XIX століття.

Є.Маланюк розглядав українство як історичний та культурний феномен, унікальність і своєрідність формування якого обумовлена різноманітними природно-просторовими і світоглядними впливами.

Здійснюючи комплексний аналіз процесу становлення українського народу вчений визначав такі проблемні тенденції:

- відкритість степового простору території і «шлях у варяг» по Дніпру на терені Української держави IX-XIII ст., були на його думку як негативними факторами(впливи кочових спільнот з Азії, поділ території Київського і Чернігівського князівств по межі Дніпра, який послаблював просторову цілісність території), так і у певній мірі позитивними, що обумовлювали схильність й приналежність спільноти нашої території до античної культури Еллади, культури римського світу, а згодом європейського;
- вплив геокультурних і геополітичних зв'язків з Візантією у культурному і політичному житті населення середньовічної київської держави;
- формування історичної пам'яті українців на основі ідейної спадщини Київської держави і козацької державності;
- втілення аспектів взаємозв'язку природних явищ і суспільних процесів у «Історії Русів», «Енеїді» І.Котляревського, «Кобзарі» Т.Шевченка.

Є.Маланюк аналізував і відзначав роль цих проблемних тенденцій у формуванні геокультурної основи становлення України як просторового феномена. Концептуальними у розробці європейського напрямку української геополітики є праці політолога І.Лисяка-Рудницького: «Україна між Сходом і Заходом»; «Роля України в новітній історії»; «Переяслав: історія і міфи»; «Польсько-українські стосунки: тягар історії»; «Радянська Україна з історичної перспективи»; «Україна в еволюції радянської системи».

Проблему становлення України як просторової реальності вчений досліджував через аналіз двох протилежних геополітичних понять: «Захід» і «Схід». Застосовуючи методіку порівняльного дослідження він у статті «Україна між Сходом і Заходом» з'ясовує сутність цих понять, стверджуючи, що поняття «Захід» стосується Європи в цілому у зв'язку із фактом географічного розташування, а поняття «Схід» застосовується до двох зовсім різних історичних об'єктів: з одного боку, до світу християнства й візантійської культурної традиції, а з другого боку - до світу євразійських кочових спільнот.

Мета цієї статті - визначити базові основи становлення українського народу і його державотворчої традиції, яка характеризується як унійна, внаслідок синтезу політичних цінностей католицького європейського світу і духовних цінностей греко-православного світу. Розглядаючи це питання І.Лисяк-Рудницький відзначав позитивні для творення українського народу аспекти синтезу від часів Київської держави, явищ грецько-візантійської культурної й релігійної традиції (церква, література, будівництво) і західної суспільної й політичної структури (князь, віче, військова дружина).

Україна, з огляду на географічне розташування території та контакти її населення з країнами європейського світу, визначається як органічна складова частина європейської спільноти, гальмуючим чинником поступу якої були впливи євразійських кочових структур. Дослідником подаються факти еволюції європейської державотворчої традиції в процесі зміни соціально-політичної структури українського народу в межах Української держави IX-XIVст., Литовсько-Руської держави (XIV-XVI), Козацької держави (XVII-XVIII ст.).

У статті «Роля України у новітній історії» І.Лисяк-Рудницький визначав три головні проблеми у боротьбі українського народу в ХХ столітті за відновлення національної держави: неприйняття урядами країн блоку Антанти, України як території, що є колонією Російської імперії чи СРСР; нерозуміння, або неприйняття представниками європейських країн і США державотворчої традиції українського народу; відсутність цілісного ідейного розуміння у різних середовищах українства етапів національного державотворення внаслідок перебування різних частин українського народу під впливом імперських владних систем.

У статтях «Переяслав: історія і міф» і «Польсько-українські стосунки: тягар історії» вчений простежував державотворчий розвиток українського народу від епохи визвольної боротьби середини XVII століття до кінця XX століття.

Стаття «Переяслав: історія і міф» містить інформацію про особливості і способи творення міфів російськими, а згодом радянськими істориками і політиками про угоду гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царством, з метою обґрунтування загарбання території України військами російської держави і використання її можливостей ресурсного потенціалу. Дослідник концентрував основну увагу на спростуванні насамперед таких «переяславських» міфів: імперського міфу «про добровільне приєднання України до Росії» і радянсько-комуністичного «про добровільне возз'єднання України з Росією». І.Лисяк-Рудницький оцінював Переяславську раду як звичайну на той час козацьку раду, що підтримала позицію гетьмана щодо вибору союзника в боротьбі з Польщею, внаслідок чого з 1654р. гегемонія у Східній Європі перейшла від Речі Посполитої до Московського царства, яке трансформувалося на початку XVIII у Російську імперію. Факти, що стосувалися цих процесів викладалися вченим у такій послідовності, щоб зазначити, що, по-перше, статті угоди Богдана Хмельницького з Московським царством стосувалися окремої території, яка була під контролем Війська Запорозького, а по - друге, включення України в імперську систему Росії відповідало соціальним інтересам козацької старшини, зокрема у збереженні її майнової власності, отриманні спадкового дворянства і землеволодіння. І.Лисяк-Рудницький охоплював значний історичний матеріал для аналізу і обґрунтування двох концептуальних висновків: переяславська угода у контексті доби XVII століття не відрізнялася за змістом від аналогічних договорів Війська Запорозького з Річчю Посполитою і Османською імперією до і після 1654 року; мотивом переяславської угоди було не прагнення козацької держави об'єднатися з Московським царством, а розуміння її провідниками, насамперед Богданом Хмельницьким в той час складної політичної ситуації, що склалася внаслідок загострення боротьби козацтва з Річчю Посполитою. Взаємозв'язок цих висновків він вбачав в тому, що у ході боротьби проти Польщі Запорозьке Військо перетворилося на державне утворення, яке встановило

контроль над обширною територією, запровадило систему управління та створило уряд.

Аналізуючи причини і наслідки виникнення української козацької держави вчений зазначав, що вона фактично існувала протягом багатьох років, а гетьман Богдан Хмельницький навіть після 1654 року діяв як самостійний правитель. Порівнюючи суперечливі погляди та ідеї істориків стосовно цих подій він розглядав становлення Війська Запорозького у контексті таких трьох геополітичних тенденцій: зміна політичної ситуації в Європі (укладення у 1648р. Вестфальського миру, що припинив Тридцятилітню війну в Німеччині та приніс міжнародне визнання незалежності Швейцарії і Нідерландів, початок революції та війни в Англії, виступи Фронди у Франції); втрата польсько-литовською Річчю Посполитою становища потужної держави, що означало початок її невідворотного занепаду, який завершився поділами цієї держави наприкінці XVIII століття; отримання російською державою внаслідок протекторату над Україною культурних цінностей, необхідних для її трансформації в імперію і можливості здійснювати експансійні дії в напрямі Чорного моря, Балканського півострова, Центральної Європи.

І.Лисяк-Рудницький на підставі найсучасніших для XX століття наукових фактів, стверджував, що у міжнародній діяльності Богдана Хмельницького найголовнішою концептуальною лінією був союз України з блоком протестантських держав, до якого входили Швеція, Бранденбург-Прусія, Трансільванія, кальвіністська партія у Литві, що виступала проти унії з Польщею, а також індивідуальні союзи з Молдовою і Волощиною. Окресливши спірні питання цього історичного періоду, які стосувалися вибору орієнтації Богданом Хмельницьким, вчений характеризував його як політика, який по-перше, утвердив Українську державу, започаткувавши у середні віки її трансформовану від князівських часів традицію, а по-друге, започаткував орієнтаційні тенденції козацької держави на Швецію, що виявилось в угодах гетьманів Івана Мазепи і Пилипа Орлика з шведським королем Карлом XII у 1708-1710рр., і на османську Туреччину, що виявилось в угоді гетьмана Петра Дорошенка Туреччиною у 1669р. і співпраці з Туреччиною Пилипа Орлика.

Розглядаючи особливості довготривалої боротьби цих державних утворень у статті «Польсько-українські стосунки: тягар

історії» вчений охоплював величезний період українсько-польських відносин, починаючи з часів київської держави і до початку XX століття, а особливо аналізував факти польсько-українських конфліктних ситуацій, результатом яких стали катастрофічні наслідки в історії обох слов'янських народів.

І.Лисяк-Рудницький виділяв такі основні причини цього протистояння: прийняття країнами різних форм християнства (Польща прийняла християнство в латинській формі, а Русь (Україна) - у візантійській); вторгнення монголів на територію Київської держави у XIII столітті, яке зруйнувало військово-політичну рівновагу між Польщею і Руссю; поява в Криму татарського ханства, під тиском якого звужувався український територіальний простір і зменшувався потенціал української людності у боротьбі із зовнішніми ворогами. Виходячи з цих причин, він розглядав такі помилкові дії польської правлячої верхівки стосовно визнання державності українського народу: невизнання королівською владою суверенного статусу Війська Запорозького у відносинах із гетьманами Богданом Хмельницьким та Іваном Виговським; підтримка Польщею російської держави у 1708-1709рр. у війні з Швецією і Україною; порушення Польщею угоди між Юзефом Пілсудським і Симоном Петлюрою 1920 року про спільні дії проти Радянської Росії, що виявилось в поділі території України між Польщею і Радянською Росією за Ризьким договором 18 березня 1921 року.

І.Лисяк-Рудницький у період після другої світової війни із сучасних для того часу позицій оцінював явища і процеси, які характеризували становище України і Польщі. Він відзначав, що Польща і Україна є поневолені імперською системою СРСР, але статус Польської Народної Республіки вищий, ніж статус Української Радянської Соціалістичної Республіки, що пояснюється наявністю у Польщі зовнішніх атрибутів суверенітету і збереженням духовних основ національного буття її народу.

Виходячи з реалій міжнародної ситуації другої половини XX століття, вчений простежував еволюційні аспекти поступального руху українського народу до державної незалежності в межах УРСР як складової частини СРСР.

У статті «Україна в еволюції радянської системи» викладено два основоположні висновки вченого стосовно трансформації автономної української державності в межах СРСР. Він наголошував,

що, розвиток соціально-економічної і культурної сфер суспільного життя буде стимулювати дії різних середовищ українців, навіть певну частину адміністративно-господарської номенклатури до дій щодо виходу України із складу СРСР і здобуття нею в межах соціалістичної системи статусу, який мають Польща, Угорщина, Чехословаччина, Болгарія, Румунія.

І.Лисяк-Рудницький досліджував проблему перспективи еволюції УРСР в межах СРСР в багатьох наукових статтях, але насамперед у статті «Радянська Україна з історичної перспективи» він розглядав особливості впливу статусу України як союзної республіки на геополітичну структуру СРСР і всього соціалістичного блоку, а також на міжнародно-правове становище Радянського Союзу як світової геостратегічної формації. Вихід із цієї проблемної ситуації вчений вбачав у тому, що згідно з офіційною доктриною радянсько-комуністичної влади УРСР є суверенною державою, яка на засадах рівноправності об'єднана у федерацію з Росією та іншими республіками, а також це знаходить вияв у її членстві в ООН та, згідно із Конституцією СРСР, у праві виходу із Радянського Союзу. Поєднання цих політичних обставин, з його погляду, могло бути можливою передумовою для відновлення незалежності української держави у випадку розпаду Радянського Союзу, а також її правового й політичного визнання іншими державами, як суб'єкта міжнародних відносин та суб'єкта реалізації національних традицій автохтонного населення.

І.Лисяк-Рудницький є представником української політичної думки 60-х - 80-х років ХХ століття, яка значною мірою бере початок у 40-х роках і базувалася на ідеях еволюції поглядів українців стосовно відокремлення України від СРСР і відновлення незалежної держави з врахуванням політико-правових наслідків діяльності радянсько-комуністичної влади.

На відміну від І.Лисяка-Рудницького представники української політичної еміграції націоналістичного спрямування, стверджували, що розрахунок на внутрішню еволюцію режиму в СРСР не має жодних підстав для обговорення. Найбільш послідовною була позиція провідних діячів Організації Українських Націоналістів Степана Бандери і Ярослава Стецька, які вважали, що будь-яка еволюція радянської влади буде контрольована її керівниками з метою збереження СРСР, а тому єдиний вихід для українців -

використовуючи геополітичне положення України, спільно з іншими поневоленими націями здійснювати послідовну боротьбу за повалення комуністичної окупаційної влади.

Визначним націоналістичним геополітиком був Ярослав Стецько. Основою його геополітичної концепції українського державотворення був Акт Відновлення Української Держави, прийнятий Національними Зборами представників української громадськості 30 червня 1941 року.

Акт 30 червня 1941р. став визначною подією в утвердженні національно-державницької свідомості українців на час складного і суперечливого періоду державотворення.

Історичне значення Акту в тому, що було: відновлено традицію української державності, визначену в IV Універсалі Центральної Ради 22 січня 1918р. та Акті Злуки УНР і ЗУНР, а також у волевиявленні населення Закарпаття 15 березня 1939р. створити незалежну Карпатську українську державу; задекларовано перед світовою громадськістю прагнення українського народу жити у своїй власній вільній національній державі; зорієнтовано українців на боротьбу проти національно-соціалістичної Німеччини і комуністичного Радянського Союзу.

Після повернення колоніальної влади СРСР у 1944р. в межах України була відновлена радянсько-комуністична партійна державна структура, спрямована на обмеження прав і свобод людини, придушення національних тенденцій суспільного розвитку, переслідуванням учасників визвольного руху, виснаженням природного й людського потенціалу території у розвитку військово - промислового комплексу.

Виходячи із розуміння цих тенденцій, можна проаналізувати історичні факти державотворчого буття українців у 1939-1991рр., зокрема ідейні здобутки Я.Стецька та інших діячів ОУН. Теоретична спадщина Я.Стецька є багатогранною, висловлені у його працях ідеї та оцінки подій охоплюють проблеми державництва і соціальної політики, стратегії і тактики боротьби революційної організації, міжнародної політики і геополітики, філософії та ідеології націоналізму.

У статті «Україна як світова проблема» Я.Стецько характеризував питання визволення української нації з-під влади Радянського Союзу, як найважчу проблему світової політики, суть

якої полягала в тому, що Україна - це не периферія того або іншого політичного чи геополітичного комплексу, а революційний чинник світової політики. Україна як носій нового світового політичного порядку визначається з погляду незнищеного людського потенціалу, геополітичного становища, економічного багатства.

Розкриваючи аспекти політичної ситуації у світі в другій половині XX століття, дослідник з'ясовує питання теоретичного і практичного значення стосовно існування України у складі Російської імперії та СРСР, які можна відзначити такими умовними положеннями:

- історичними джерелами відновлення української національної держави є великий період Української держави IX-XIV століть та Української козацької державності XVI-XVIII століть;
- політичні структури утворені з ініціативи ОУН під проводом Степана Бандери, зокрема Українське Державне Правління (1941р.), Українська Повстанська Армія (1942р.), Антибільшовицький Блок Народів (1946р.), засвідчують роль України як самодостатнього суб'єкта як внутрішньої політики та міжнародних відносин;
- об'єкт визвольної боротьби української нації після Другої світової війни - це ідеологія російської імперської державності, імперіалістична і колонізаторська влада СРСР;
- процес розвитку людства відбувається в напрямі утвердження окремих держав як суб'єктів національних інтересів, а не їх уніфікації у наднаціональні чи антинаціональні великодержавні об'єднання;
- націоналізм є провідною антиімперіалістичною, антишовіністичною, антирасистською ідеологією людства, революційним чинником здійснення ідеї незалежності України та розвитку її відносин у світі.

Таким чином в основі геополітичної концепції Ярослава Стецька була ідея побудови української самостійної держави та організації її суспільства внаслідок переможного завершення національно-визвольної боротьби народів на географічно-політичному просторі Європи і Азії проти СРСР як новітньої колоніальної форми Російської імперії.

Геополітичні концепції представників вітчизняної наукової думки XX століття були сформовані в ракурсі розкриття особливостей становлення російської імперської держави, зокрема аналізувалися явища політичної та правової культури, які перейшли від татарської держави Золотої Орди до Московського князівства, а згодом до

Московського царства, Російської імперії, СРСР. Саме негативне ставлення до російської імперської державності і було тим чинником, що відігравав певну об'єднуючу роль, тобто сприяв виробленню науковцями на єдиному комплексному українознавчому підґрунті концепцій, що враховували найважливіші проблеми буття нації.

Вчені розглядали проблему відновлення української держави та її становлення як суб'єкта географічної політики у широкому міжнародному контексті, поєднуючи специфічні завдання українського національно-визвольного руху з із загальними тенденціями антикомуністичного руху на просторах Європи і світу. Такий системний методологічний підхід сприяв спрямуванню наукового пошуку вчених до визначення інтегрованого предмета дослідження, а саме України як феномена світової цивілізації і геополітичної реальності. Розробляючи проблеми, що пов'язані з геополітикою, українські дослідники здебільшого концентрували свою увагу навколо подій, явищ і фактів минулого і сучасного періодів розвитку традицій української державності, розробляючи їх проблемні аспекти незалежно від ідеологічних міркувань та принципів. Вони узагальнили величезний історіографічний і джерельний матеріал з метою обґрунтування самотності української нації та її права на власну державність й творення української держави у її етнічних межах.

Українськими науковцями та громадсько-політичними діячами у ХХ столітті був напрацьований цілісний комплекс геополітичних підходів, щодо історико-політичного підтвердження самотності української нації, її права на власну державність в європейському географічному та політичному просторі, а особливо на осмислення власної історії, творення національної освіти, культури, мистецтва, формування ідейної самосвідомості її представників. Вони мали тотожні погляди щодо сприйняття влади Радянського Союзу, як такої, що заперечувала самоідентифікацію і самовизначення української нації, а пропагувала і втілювала свою доктрину творення «нової історичної спільності - радянського народу» і «злиття націй і народів» на шляху до майбутнього справедливого ладу - комунізму.

Дослідження українських науковців стали у ХХ столітті складовою частиною світової геополітичної думки та вагомим внеском в її розвиток, насамперед у становлення геополітики в Україні, як системи наукових знань про країну та її людність, як соціоприродну

цілісність, як геополітичну реальність. Однією з суттєвих концептуальних відмінностей у їхніх поглядах було ставлення до Української Радянської Соціалістичної Республіки як окремої географічно-політичної реальності в межах Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що обумовлювалося різними обставинами цілісного сприйняття єдиного предмету дослідження - України як геополітичної реальності у всій її неповторності та своєрідності у просторі та часі.

Одні дослідники, зокрема Ю.Липа і Я.Стецько трактували Україну в складі Радянського Союзу як територію, яка перебуває в колоніальній залежності, а її природні та людські ресурси використовуються в інтересах адміністративно-командної системи влади СРСР. Така позиція була актуальною у першій половині XX століття та у період Другої світової війни, саме у цей час розгортається активна збройна боротьба українських національно-державницьких структур проти іноземних імперських держав.

У другій половині XX століття в галузі наукового пізнання становища України та українства в межах СРСР провідним фахівцем був історик та політолог І.Лисяк-Рудницький, який розглядав Україну як геополітичну реальність враховуючи новітні політичні та соціальні процеси у Європі та світі, що були започатковані після Другої світової війни. Він вважав, що створення УРСР є ознакою у певній мірі визнання владою СРСР можливості реалізації елементів державності на території України, розглядаючи членство Української РСР в міжнародних організаціях, особливо в Організації Об'єднаних Націй та її структурах як важливу підставу відновлення суверенного статусу української держави, дослідження її потенціалу у різних сферах вітчизняної науки, насамперед в галузях історії, філософії, політології, літератури, мистецтвознавства, правознавства.

Незважаючи на суперечливий характер дослідних візій у цьому питанні, праці представників ідейно-теоретичних напрямів української геополітичної думки стали підґрунтям визначних наукових здобутків сучасних вчених-українознавців наприкінці XX - початку XXI століть. Українознавство базуючись на науковій спадщині представників ідейно-теоретичних напрямів геополітичної думки XX століття, постає як вищий рівень інтеграції знань про Україну, який охоплює і такий важливий для її сприйняття у всесвітньому цивілізаційному просторі складник, як геополітика. На

початку ХХІ століття геополітика як суто українське національне явище розглядається провідними вченими-українознавцями, як сутісний складник вищого рівня наукових знань, тобто ними на підставі вивчення спадщини попередників з'ясовується місце і роль геополітики у процесах розвитку українського етносу та реалізації його національної ідеї. Українознавча наука включає в себе філософський аналіз, що розглядає Україну як специфічний геополітичний і соціокультурний комплекс, який сформувався протягом тисячоліть в межах природних кордонів, що охоплюють державні кордони нинішньої Української держави, а також межі українських етнічних територій в складі навколишніх країн. В Україні, як і в усіх державах світу вченими різних сфер наукового знання осмислення геополітичної проблематики відбувається на двох рівнях: глобальному - з позицій аналізу загальних для світової цивілізації процесів, явищ і подій; локальному - з позицій аналізу зовнішніх і внутрішніх чинників, які є загрозливими для консолідації нації і державного суверенітету України.

Автор вважає, що основні завдання геополітичного напрямку в українознавстві, мають бути такими:

- вивчення світоглядних і суспільно-політичних традицій державотворення українського етносу;
- вивчення геополітичних та культурних процесів розвитку українського етносу та його трансформації в націю;
- вивчення процесів і явищ, які характеризують становлення природно-просторових кордонів України, як геополітичної реальності.

Після Другої світової війни значної ваги набули транснаціональні економічні корпорації, військові та політичні блоки держав, які, володіючи значними фінансовими і технічними ресурсами, здатні формувати геополітичні тенденції розвитку цивілізації на різних континентах світового простору. В контексті діяльності цих геостратегічних структур для України та інших держав, що прагнуть зберегти власну національну ідентичність і бути активними учасниками міжнародних процесів, постає дилема вибору подальшого шляху розвитку: часткова втрата національного суверенітету (входження у певну систему фінансових, політичних й економічних взаємовідносин) або ж становлення самодостатньої національної держави із врахуванням певних факторів геополітичного

та економічного характеру, що сприяють контролю над власним територіальним простором і діяльності у сфері міжнародних відносин.

Сучасний підхід до розуміння геополітики пов'язаний з новими тенденціями і змінами в міжнародних відносинах наприкінці XX століття: військово-технічні досягнення останнього часу (зброя масового знищення); розвиток електронних засобів зв'язку та пошукових мереж в системі Інтернет; формування у світовому просторі глобальної мережі економічних взаємозв'язків; діяльність регіональних і міжнародних організацій в загальнопланетарному масштабі.

На цьому етапі розвитку геополітики в більшій мірі розглядаються нинішні обставини комплексного впливу на суспільні процеси різноманітних географічних, демографічних і промислово-технологічних чинників, а також, здійснюється прогнозування можливих варіантів впливу географічного середовища на соціальний розвиток окремих спільнот і всього людства у майбутньому.

У XXI столітті на розвиток українського суспільства та його незалежної держави в значній мірі впливають різні взаємопов'язані процеси, серед яких домінуючу роль відіграють процеси глобалізації, які характеризують посилення впливу фінансово-промислових корпорацій, іноземних держав або регіональних об'єднань на соціально-економічний і політичний розвиток суспільства та держави.

Загальною передумовою глобалізації є рівень використання комп'ютерних і комунікаційних технологій, що дають можливість розширювати обмін ідеями та інформацією між різними країнами, збільшувати знання споживачів про іноземні товари та послуги зв'язку.

Сутність глобалізації полягає у формуванні планетарного інформаційного простору, світового ринку капіталів, товарів і робочої сили, у вирішенні проблем міждержавного значення (зростання чисельності населення Землі, посилення техногенного навантаження на природу, поширення зброї масового знищення).

На межі XX - XXI століть глобалізація відкрила для людства не лише нові можливості розвитку, але й певні загрози і конфлікти. Досвід розгортання світових процесів у другій половині XX століття показав, що ніякі специфічні умови країн не можуть впливати на зміну чи відкладення дії об'єктивних особливостей глобалізації.

Людство послідовно відходить від тієї моделі світу, в якій національна економіка певної країни була ізольованою від інших природними і митними кордонами, особливостями законодавства, культури і побуту населення.

Процес глобалізації досить суперечливий, на його шляху виникла низка проблем, що потребують негайного вирішення, зокрема є проблема визначення стану культури та духовності як на глобальному рівні, так і стосовно окремих спільнот та особистостей. Проблеми глобалізації проявляються у межах певних регіонів, суспільств, проте вони різні, бо пов'язані з наявністю різних світоглядних, соціальних і релігійних позицій, а в деяких країнах - з низьким рівнем культури та системи освіти.

Сучасний процес глобалізації виявляє надзвичайно глибинні і складні цивілізаційні проблеми. Одне з головних питань - протиріччя між інтересами економічного розвитку і захистом навколишнього природного середовища, а також актуальними проблемами людського буття є загроза глобальної ядерної катастрофи, парникового ефекту, втручання в природу людини шляхом генної інженерії.

Сучасна геополітична наука дедалі частіше звертається до проблем ролі глобалізації та інформатизації у розвитку людства. Тому виникає потреба аналізу таких феноменів, як глобальні проблеми сучасності і динаміка загальносвітового культурно-історичного процесу.

Найважливішою категорією геополітики у прикладній сфері реалізації інтересів держави є географічна стратегія (діяльність державної влади у міжнародних відносинах). Основними на початку XXI століття є дві геостратегічні тенденції: глобалізація економічного і суспільного життя та зміцнення суверенітету національних держав.

Змістовність цих протилежних процесів визначають такі універсальні особливості: формування в різних країнах загальних рис в сферах економіки, політики, культури; збереження господарських й соціальних традицій автохтонного населення; відтворення специфічних ознак життєдіяльності суспільства у своєрідних (природних) умовах існування.

Ці дві діалектично протилежні тенденції виступають як одна з основних характеристик сучасних світових процесів: тенденція до самовираження етносів та націй, що виражається у прагненні збереження суверенності у прийнятті рішень на національному рівні

(тобто на рівні окремої держави); інтеграційні процеси між державами, що виявляються на регіональному і світовому рівнях в утворенні наддержавних структур і міжнародних фінансових й економічних об'єднань.

У процесі розвитку глобалізації виокремлюються два протилежні методологічні підходи до аналізування проблем, пов'язаних з геополітикою та геостратегією.

Вчені-геополітики Сполучених Штатів Америки, Російської Федерації, держав Європейського Союзу обґрунтовують гегемоністські інтереси своїх державних формацій у торгівельній, валютній і промислово-ресурсній сферах, а також цілі транснаціональних фінансово-промислових корпорацій у питаннях нівеляції кордонів держав для пересування інформаційних технологій, капіталів, робочих ресурсів, інтелектуальних і культурних цінностей.

Науковці інших країн, зокрема України, обґрунтовують самодостатні позиції розвитку своїх національних держав на основі історичних традицій державності, духовних і ментальних орієнтацій населення. Важливу роль в науковій думці України відіграє україноцентричний геополітичний підхід до вивчення історичних передумов, розвитку й сучасного стану проблеми державотворення у контексті утвердження нації, відтворення ознак її цивілізаційної (культурної, мовної, соціально-політичної, релігійної) належності. Геополітика, як галузь знань, розвивається в контексті різних наукових сфер. В структурі українознавчих знань геополітичний компонент є визначальним у дослідженні просторових чинників, які прискорюють або гальмують поступ соціально-політичних процесів, сприяють комплексному розв'язанню проблем людського буття.

Українознавство в нинішній час є не лише важливим політико-філософським, але й геополітичним чинником формування й осмислення знань про Україну та українство з позицій об'єктивного історизму і перспектив розвитку нашої держави.

Провідними вченими, які аналізують геополітичні тенденції і проблеми в українознавчій науці є професор, доктор філологічних наук, академік Петро Кононенко, доктор філософських наук, професор Валентин Крисаченко, професор, доктор історичних наук, наук, академік Ярослав Калакура, доктор історичних наук, професор Віктор Ідзьо, професор, доктор географічних наук Петро Масляк, кандидат біологічних наук Валерій Сніжко, професор, доктор філософських

наук, професор Микола Недюха, доктор історичних наук, академік Володимир Баран та багато інших. Дослідження цих мислителів мають важливе значення і для формування об'єктивного ретроспективного погляду на розвиток геополітичних ідей у контексті становлення української суспільно-політичної думки, а також для формування правової і політичної культури українського суспільства, консолідації і утвердження національно-державницької свідомості громадян.

Спроможність українознавства бути інтелектуальним синтезатором системи наук в Україні зумовлюється тим, що в основі його змісту - національна українська філософія. Суть у тому, що українознавство - це феномен української культури, що має соціально - філософський і суспільно-науковий зміст.

Українознавство інтегрує знання із різних сфер існування й виокремлення у світі української спільноти. Знання з інших наук, зокрема геополітики, по відношенню до українознавства постають як автономні аспекти наповнення й оновлення його змісту. Значним внеском в розробку геополітичного напрямку в українознавчій науці стала праця В.Крисаченка і О.Мостяєва «Україна: природа і люди».

У цій книзі професор, доктор філософських наук Валентин Крисаченко на підставі українознавчих теоретико-методологічних засад розглядає геополітику як найголовнішу науку про державу і народ, як феномени, витворені на певному просторі під впливом географічного середовища. В.Крисаченко у розділі «Україна як геополітична реальність» здійснює аналіз природних і суспільних факторів, що характеризують Україну як об'єкт геополітичних досліджень, як просторову систему, що саморозвивається в географічній оболонці і є її невід'ємною частиною. Вчений, враховуючи масштабність і глобальну системність предмету дослідження, використовує різноманітні знання і методи гуманітарних і природничих наук, зокрема - фізичної та політичної географії, політології, філософії історії, філософії природи та філософії політики. Розглядаючи загальні і специфічні особливості території України, вчений орієнтується на розуміння України як цілісного просторового об'єкта, який поєднує усі можливі компоненти суспільного, органічного чи неорганічного походження. Сама структурна побудова розділу «Україна як геополітична реальність» поєднує три концептуальні аспекти напрями, які виявляють конкретні

проблемні завдання щодо дослідження закономірностей взаємозалежності процесів розвитку природи і суспільства та держави.

Перший - це науковий аналіз проблем функціонального призначення і структури дослідження геополітики, впливу природних особливостей простору на формування національних інтересів українства у внутрішній та зовнішній політиці.

Другий - це розкриття специфічних аспектів становлення України як геополітичної реальності.

Третій - це науковий аналіз вітчизняних геополітичних концепцій національного та світового вимірів, розробка методологічних засад геополітичних досліджень в українознавстві, визначення основних орієнтирів внутрішньої та зовнішньої політики України, що мають об'єднувати всіх громадян незалежно від їх національності, віросповідання та політичних поглядів.

У праці В.Крисаченка і О.Мостяєва «Україна: природа і люди» накопичено вагомий науковий матеріал щодо осмислення зв'язку «людина-довкілля» у геополітичній реальності «Україна».

Розглядаючи цю проблему В.Крисаченко у розділі «Україна як геополітична реальність» зазначає, що у давні часи головними елементами природного довкілля, які впливали на процеси формування та тривалого розвитку автохтонного населення були відносно рівнинний характер рельєфу, поєднання лісу та степу (Полісся, лісостеп, степ), наявність великих рік, зокрема Дніпра, помірний клімат з перемінним зволоженням, наявність плодючих ґрунтів, перш за все - чорнозему. У процесі формування «образу» України як геополітичної реальності В.Крисаченко виокремлює як територіальний вимір (історична тяглість образу обширів цієї геополітичної реальності, що існувала в уяві автохтонів краю, а також намагання його людності витворити власну державність саме у подібній його просторовій окресленості по лінії: Чорне море - Азовське море - Дон - Полісся - Західний Буг - Карпати - Дунай), так і експансійну тенденцію - сприйняття представниками іноземних спільнот цієї геополітичної реальності, що знаходиться у Східній Європі і межує з Азією, як території для реалізації своїх торгівельних і соціально-політичних інтересів. Здійснене в контексті цього процесу В.Крисаченком комплексне й міждисциплінарне дослідження проблем становлення України як явища геополітичної реальності є концептуальним підґрунтям для виокремлення в українознавчій науці

фундаментального проблемного аспекту «Україна - як геополітична реальність». Система наукових ідей В.Крисаченка є загальноприйнята в Україні настанова, тобто певна філософська основа, для формування людиною наукової картини світу, зокрема побудови наукової картини світу в її конкретно-історичному варіанті геополітичної реальності, що називається «Україна». Процес творення такої картини уявлень про просторовий образ довкілля, як зазначає В.Крисаченко, залежить від сукупності дій людської спільноти щодо освоєння конкретної частини простору Землі. Вагомим є внесок В.Крисаченка у розвиток українознавства, як інтегративної системи з конкретними соціокультурними компонентами, комплексним понятійним і категоріальним апаратом, способами і методами здобуття знання. Ідея вченого про вивчення України як геополітичну реальність, тобто як природничо-суспільний об'єкт з урахуванням його трансформації протягом історичних епох є визначальною для розширення і поглиблення предметного поля геополітичних досліджень в українознавстві, філософії, історії, географії, політології та інших сферах наукового знання.

Розвиток українознавства наприкінці ХХ - початку ХХІ століть виявився складним процесом опанування емпіричної сфери пізнання явищ усіх рівнів біосфери та формування понятійного і методологічного апарату наукового пошуку. Теоретична думка в галузі українознавства як інтегративної науки розвивається у напрямку цілеспрямованого пошуку нових ідей і підходів до вивчення усіх аспектів національно-державницького буття.

Українознавство на початку ХХІ століття утверджується як системна багатогранна наука, яка вивчає історичні факти становлення української нації і України та світового українства як інтегративної цілісності в європейській та світовій цивілізації. Глибинні філософсько-світоглядні підвалини українознавчої науки обумовлюють її функціонування на засадах гуманізації й розуміння органічної єдності природних і соціальних об'єктів світу, а також її вплив у сучасній українській державі на життєдіяльність суспільства, як на структурно-системному, так і повсякденному рівні.

Тому українознавство як цілісна інтегративна система знань має вагомі підстави відігравати провідну роль в процесі функціонування українського соціуму у ХХІ столітті, як невід'ємна філософська основа національної ідеї.

ЛЕКЦІЯ № 4 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Розвиток українознавчої проблематики в українській науковій думці XIX століття»

У четвертій лекції «Розвиток українознавчої проблематики в українській науковій думці XIX століття» наголосимо, що нині, в добу національного ренесансу України, що увінчався її державною незалежністю, в часи розбудови Української держави відроджена і швидко розвивається наука - українознавство.

На сьогодні українознавство визнано на найвищому державному рівні пріоритетним напрямком гуманітарної освіти і широко запроваджується в навчальні заклади України усіх типів. Українознавство стає філософією українського відродження, активно впроваджується в систему освіти й науки.

На Україні існує вже кілька наукових українознавчих центрів: Національний науково-дослідний Інститут українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича, Кафедра українознавства Університету «Львівський Ставропігійон», центр українознавства при філософському факультеті Національного університету імені Т.Шевченка та інші, але найбільший і провідний серед них - Національний науково-дослідний Інститут українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Новітнє українознавство постало не на порожньому місці. Так, початок XIX сторіччя ознаменувався національним відродженням, зростанням загальноєвропейського національного пробудження в Німеччині, Італії, Чехії, Польщі, Росії. Україна не лишилася осторонь цього, отже і на її терені з новою силою ожив національний дух. Але загальне звернення до ідей народності саме в Україні набуло своїх специфічних форм. Особливо воно проявилось в збиранні пісенної народної творчості. Серед перших збирачів українських пісень був М.А.Цертелєв, студент Харківського університету. Він походив із кавказьких князів. Народився в м. Хоролі Полтавської губернії, де враження дитинства залишили в ньому глибокий та незабутній слід. Завдяки їм у 1819 році він видав аматорський збірник «Опыт собирания старинных малороссийских песен». Треба зазначити, що автор серйозно готувався до своєї етнографічної діяльності,

ознайомився зі схожими виданнями в Росії кінця XVII-початку XVIII сторіччя.

Інший підхід до цього питання мав М.Максимович. Він почав із етнографії, це дало йому можливість найближче (від інших збирачів) підійти до наукового розуміння завдань видання текстів. Науковець ретельно вивчав накопичені знання і перший серед науковців звернув увагу на те, що стару писану українську літературу потрібно пов'язати зі старовинним фольклором. Крім цього, він першим подає відомості про українську віршовану прозу XVII сторіччя. Дослідження ним «Слова о полку Ігоревім» наштовхнуло його на таку думку, що й українська пісенна творчість як і українська мова мають давні корені. Завдяки своїм дослідом він також довів, що література Давньої Русі належить саме українському письменству. Завдяки цьому науковець поглибив знання про українство. Свої відкриття їм було зафіксовано в курсі лекцій «История древней русской словесности» (1839р.) - читаних в Київському університеті. М.Максимович зробив огляд давніх пам'яток літератури, зосередив увагу на тому, що вони відносяться саме до Київської Русі.

Відома дискусія його з М.Погодіним (середина XIX століття), яка свідчила про утвердження цієї ідеї. Насамперед, вона означила важливі питання про межі української та російської історії, особливо початок історії української літератури її стосунок із літературою російською. Вчений не був поодиноким у цьому питанні. Так, в дискусію включились О.Котляревський та М.Костомаров. Вони підтримали тезу М.Максимовича про давність походження української мови й давність заселення території України українським народом. Безумовно, дискусія засвідчила про зіткнення двох ідеологій - української й російської. Безперечно, в цій ситуації було важливим визначення джерел культурно-історичних традицій, тобто, їх приналежність до українського або до російського народів. Втім, українці вважали, що розв'язання цього питання свідчило б про самостійне буття й самостійний розвиток української літератури й культури, росіяни ж бачили в цьому питанні загрозу для своїх великодержавних імперських претензій.

М.Дашкевич врахував різні позиції, тому їм було запропоновано компромісну форму, а саме - «єдність у різноманітності». На його погляд, вона давала можливість культурній опозиції в російському суспільстві прихильно ставитись до розвитку

української літератури. Видавати об'єктивні та наукові праці з питань української культури та російсько-українських культурних взаємин.

Безумовно, царський уряд в цій ситуації намагався утвердити легенду про прогресивність російської літератури стосовно української. Та конкретні факти з історії цих літератур свідчать протилежне. Насамперед, українська література в першій половині XIX сторіччя почалась не наслідуванням, а відштовхуванням від російської літератури. Яскравим прикладом до цього слугуватиме лист Г.Квітки-Основ'яненка до Т.Шевченка. В ньому письменник критикує російську літературу за її штучність і фальшивість у зображенні дійсності, він називає її - «московська нісенітниця». Треба зазначити, що на той час російська література була для українців чужою саме своєю моральною атмосферою. Тому, коли російський письменник О.Шаховський фальшиво зобразив побут, звичаї українців й спотворив їх мову, зокрема у водевілі «Козак-віршувальник», І.Котляревський у відповідь написав «Наталку-Полтавку», тобто, цим він засвідчив багатство української мови, традицій, звичаїв.

Отже, повертаючись до праці М.Максимовича про «Слово о полку Ігоревим», можемо констатувати, що вона дала коріння для розвитку українознавчої проблематики. А саме, поглибила основи знань про українство, відкрила перспективи на його майбутнє. Треба додати, що науковець, крім цього, зібрав і видав декілька збірників пісень, серед них «Малороссийские песни» (1827р.), «Украинские народные песни», ч. I, 1834р., «Сборник украинских песен», ч. I, 1849р.). Всі ці напрацювання заклали фундамент для наукової української фольклористики, на порядок денний було поставлено питання про початок історії українського письменства і про його належність до Київської Русі. Напевне, науковець не дав сталої концепції розвитку українського письменства, проте, найголовніше, ствердив право української мови, а отже, й право української літератури на її існування, на незалежний шлях розвитку і, нарешті, на майбутнє.

Самовіддана праця М.Максимовича за для утвердження наукової істини про український народ, його пісенне багатство не було поодиноким. Згодом почали виходити збірники інших авторів, зокрема, «Запорожская старина» І.Срезневського (1833-1838рр., 6 кн.), «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни»

П.Лукашевича (1836р.). Проте всі ці збирачі, на жаль, вважали, що український фольклор відходить у минуле, більше того, ніби він конфліктує з сучасністю, через це швидко руйнується. Але по-іншому дивився на фольклор М.Костомаров. Він, зокрема, бачив в ньому носія історичних ознак часу, суспільства, культури. Проте науковець доводив у своїй другій докторській дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии», 1843р. Він, нарешті, зробив такий висновок: вивчення фольклору, що зникає, має служити зближенню народу й інтелігенції. Втім, досліджуваний нами П.Куліш своїми «Записками о Южной Руси» ствердив, що фольклор повинен слугувати письменнику для натхнення, а науковцю для дослідження історії.

О.Бодянський вважав, що «...Поезія обов'язково повинна мати на собі відбиток народу, якому належить відбиток яскравий, самобутній». На його думку, саме тема народності являла собою різнобарвність, яка безмежна в своїй красі і являє собою національну самобутність української літератури. Саме в самобутності він бачив оригінальність української літератури, тобто науковець був переконаний, що українські письменники займалися «разработкою богатых своеземных рудников национальных». Таким чином дослідник відстоював самобутній шлях в українській літературі і був упевнений в її повноцінності.

Наведені факти, безумовно, наводять нас на думку, що серед української інтелігенції постало питання про національну основу літератури й пошук національно-художньої самобутності. Романтики були переконані, що «дух» нації як певний «склад душі» українського народу зберігається саме у фольклорі (передусім в історичних піснях) і в мові. Зокрема, відомий дослідник українського романтизму М.Яценко, зокрема, зауважив, що І.Срезневському були близькі думки Й.Гердера про певний образ нації як незмінної сутності, сформованої під впливом умов історичного життя, про «особистість як еманацию національного духу», про мову як утілення «внутрішнього життя» народу. Тобто, українські романтики 40-х-60-х рр. XIX ст. були упевнені, що саме народна поезія відбиває риси характеру всієї нації, «колективної душі» народу. Саме завдяки цьому вони прагнули віднайти загублений зв'язок з народною масою і знаходили його, зокрема в «дослідах народного побуту» (І.Крип'якевич), розвивали в художній літературі рідною мовою. Ці набутки були притаманні

М.Максимовичу, М.Костомарову, М.Устияновичу, О.Бодянському, а також П.Кулішу, хоч спроби ці різнилися методами. Живий національний дух виявився передусім у формі художньої літератури, але не тільки в ній.

Це послугувало поштовхом до створення Кирило-Мефодіївського товариства, Товариства об'єднаних слов'ян, Південного товариства декабристів. Це був зоряний час Т.Шевченка, «Руської трійці», «Русалки Дністрової» та інше. У цю добу українська інтелігенція, що походила з українського дворянства та буржуазно-поміщицьких верств, яка довгий час внаслідок політики самодержавства була осторонь від свого етносу, зверталася до здобутків загальнолюдських і світової культури. Безперечно, це духовне збагачення наводило її до свого етнічного ґрунту, давало життєву силу, спонукало до пошуків. Ось так постала національна українська інтелігенція. Саме вона, осмисливши українську історію і долю свого народу, дійшла висновку, що українці відрізняються від інших народів саме своєю історією, долею, характером, духом, а тому є окремими, тому гідні «нашого права в нашій державі».

Так, доля України позначилася то злетами то стрімким падінням у вир руїни. Але українці - волелюбна нація, яка схильна ототожнювати волю з долею. Найкраще про це сказав Т.Шевченко: «Оженись на вольній волі, на козацькій долі; Яка буде, така й буде, Чи гола, то й гола» (Не женися на багатій...).

Не випадково як у віршах так й поемах великого Кобзаря завжди поряд виступають воля і доля: нема волі - нема долі: «...Серце в'яне, нудить світом, Як пташка без волі. Нащо ж мені краса моя, Коли нема долі?» («Думка», 1838р.). «Правда, море, правда, синє! Така й доля: Не вернеться сподівані, Не вернеться воля...» («До Основ'яненка», 1839р.), а де воля, там і доля є: «...А Україна! А степи широкі! Там повіє буйнесенький. Як брат заговорить: Там в широкім полі воля, Там синєє море...» («Н.Маркевичу», 1840р.). Напевне, як і волі, так і долі не здобудеш, споглядаючи, сумуючи. Втім, ідеї самостійності, демократизму, незалежності жили в українців віками. Вони підкреслювали волелюбність, яка властива саме українському народові, готовому самостійно відповідати за свою долю і, взагалі, долю нації.

Також, необхідно підкреслити, що М.Костомаров у статті «Дві руські народності» теж дослідив типологічні риси російського та

українського народів. Проте він виявив особливості національних характерів, їх неповторність у світогляді, ідеалах, звичаях, традиціях, побуті. На його глибоке переконання, принципова відмінність між українцями та росіянами в тому, що українець, насамперед, вище цінує особистість, ніж загал, росіяни ж - навпаки. Суттєво також відрізняється й їх естетичне ставлення до навколишнього світу. Тому він робить висновок, що росіяни справляють про себе думку як народ «матеріальний, українці» натомість «прагнуть одухотворити світ». М.Костомаров довів самотність українського народу.

Інший погляд мав Б.Грінченко. Він теоретично довів, що починаючи з Т.Шевченка для українського читача з простонародних рамок з'явилася своя література. Але він був незгоден з теорією про її домашній вжиток і переконував читачів, що «історія не знає ніяких підлітератур», тобто «ніяких літератур спеціально про пана або спеціально про мужика, а знає просто літератури, що є суть виявом розумового життя того чи іншого народу цілком – із панамі, й з мужиками».

Проте, в І.Нечуй-Левицький в статті «Сьогочасне літературне прямування» проголошував, на його думку, три основні принципи розвитку української літератури - реалізм, народність й національність. Письменник рішуче відстоював ідею самостійності літератури, бо вважав, що вона виходить з глибин українства, його світовідчуття, через це виявляє характер й етнопсихіку народу. В статті автор звернув увагу на те, що українська література правдиво малює риси національної ментальності, він писав, що «Принцип особистості - то національний український принцип».

Інший погляд на національну основу словесності мав М.Драгоманов. У своїх роздумах по цьому питанню вчений, зокрема, відштовхувався від накопичених знань і їх аналізу попередників. Через що у своїй творчій діяльності дотримувався «того світогляду, що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки перемену (еволюцію), рух (динаміку)». Ці його думки вказують, що на той час вчений не визнавав ні абсолютного національного характеру, ні абсолютного національного духу. На його переконання, зміна історичних умов життя завжди відбивалася на національному духові і створювала національні відмінності народу. Ця гердерівсько-гегелівська містика (визначення самого М.Драгоманова) стала постійним об'єктом його гострої критики. У

свій час через гостро полемічні положення не обминула шаленої критики його стаття «Література російська, великоруська, українська і галицька». Так, вчений був переконаний, що українська література повинна бути побутово-селянською як за способами художнього відображення так і за темами. Крім того, він вважав, що вона не має можливостей розвинути у повноцінну літературу. Хоч на даному етапі літературного поступу бачив її національну своєрідність, але констатував, що як самодостатня українська література з'явиться лише через «15 - 20 літ» копіткої культурно-освітньої праці. Таке його припущення вказувало на не стійку віру його в можливість національної літератури.

Та на жаль, І.Франко, який на той час перебував під сильним впливом ідей М.Драгоманова, на початку не сприймав належну відстань української літератури від російської. Усі розмови його сучасників про самостійну українську літературу, її національну самобутність він вважав, спочатку, як непотрібні. Але час показав помилковість його поглядів. У пізніших виступах письменника на цю проблему з'являється ґрунтовний і зважений погляд на цю проблему. Про це свідчить його стаття «Інтернаціоналізм і націоналізм в сучасних літературах». В ній звертається увага на особливість світового літературного процесу в XIX ст., яка співвіднесла процеси інтернаціоналізації і націоналізації різних літератур. Як наслідок, більш яскраво виявляються її оригінальні прикмети, пов'язані з особливостями кожного народу. Він писав, що «Кожний чільний сучасний письменник... являється неначе дерево, що своїм корінням впирається якомога глибше і міцніше в свій рідний, національний ґрунт, намагається віссати в себе і переварити в собі якнайбільше його живих соків, а своїм пнем і короною поринає в інтернаціональній атмосфері ідейних інтересів, наукових, суспільних, естетичних і моральних змагань». Цей вислів займав особливе місце в літературній концепції митця. Її методологічною основою були наукові принципи культурно-історичної школи. Зокрема, до українського письменства застосовував ідеї французького естетика І.Тена про зумовленість мистецтва загалом, літератури епохою, середовищем та психікою творця.

Вже на початку «Нарисів історії українсько-руської літератури до 1890 року» І.Франко звернув увагу на характерні риси українського народу як у власній так і іншій українській літературі: «та сама

сонячна лагідність і живість, спарована з тужливістю, властивою степовій країні». На його ствердження, національне начало талановито може проявитися у творчості того митця, який синтезував індивідуальні та загальнонаціональні переваги в творчості.

І.Франко дав методологію дослідження явищ літератури, через це зробив висновок, що вона залежала від об'єкту розгляду, тобто національних особливостей письменства певного народу. На думку вченого, потрібно знайти певні ключі, щоб пізнати національну літературу. Для цього її потрібно порівняти з іншими, лише таким чином виявити саме їй притаманні риси. І.Франко вважав, що наявність двох течій словесності - усної та писемної - одна з головних особливостей національної самобутньої літератури. У зв'язку з цим він писав, що: «З одного боку в усній словесності українця, навіть у тому її складі, який заховала народна пам'ять ще у XIX ст., можемо простежити відбиток усієї історичної долі і всієї культурно-історичної еволюції народу майже з доісторичних, дохристиянських часів до наших днів, з іншого боку, і писемні пам'ятки української літератури з найдавніших часів, незважаючи навіть на деяку не народність їх мови, мають завсігди більше або менше яскраву заправку народного українського елементу».

Слід зазначити, що І.Франко, на відміну від своїх попередників, на початку XX століття набагато ширше обґрунтував проблему національної самобутності української літератури: «Якщо у 80-х рр. XIX ст. у критичній практиці І.Франка ще не видно належної чіткості у розумінні національної специфіки літератури, то на зламі XIX - XX ст. національна специфіка стає наріжним каменем його вчення про літературу. Іван Франко ставить своїм завданням захист національної самобутності української літератури від кривотлумачень російських і польських учених».

Треба відзначити, що ідея самобутності української літератури прозвучала навіть у дослідженнях представників російської академічної науки, де було особливо міцне шовіністичне ставлення щодо «малорус ской словесности». У цьому зв'язку звертає на увагу праця М.Дашкевича «Отзыв о сочинении» г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX в.». Автор неупереджено вказав на оригінальність літератури і прагнув з'ясувати її ступінь. Він висловив свою самостійну думку, що українська література постала на ґрунті власних традицій і розвивалась як самодостатня оригінальна

художня система. Погляди М.Дашкевича на оригінальність та перспективи української літератури на той час були прогресивними.

Та ні менше значення для подальшої розробки українознавчої проблематики мала на той час наукова концепція О.Потебні у вирішенні питання зв'язку між мовами та мисленням. На його переконання, мова виражає психологію народу, вона є «однією із стихій нації, найбільш досконалим її відображенням». Вчений вважав, що неповторність поетичного твору зумовлена в присутності в ньому етнокультурної детермінації, яка відображена в національній свідомості, світосприйнятті й психології закодovаних саме у мові. Вчений дослідив психологію образів і з'ясував, що вони закорінені не лише в душевній організації самого автора, а й в середовищі, яке його оточувало. Отже, аналіз ним поетичних образів народних пісень в різні історичні періоди дав йому можливість, в цьому зв'язку, ствердити про постійну їх історичну змінність. Ця психологічна теорія, завдяки своїй складності, була не дуже відома в тогочасній науці.

В наведений період подовжувалась активна робота по розповсюдженню української тематики різними шляхами. Так, в цей час побачили світ журнали, зокрема, у Петербурзі «Основа»; «Киевская старина» на Східній Україні; «Молот», «Друг», «Життя і слово» - на Західній, навколо яких гуртувалась українська патріотична еліта.

У 70-х-80-х роках - видаються фольклорні матеріали в «Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Имп. Русским географическим обществом» (Юго-Западный отдел, 1872 р.). Ці матеріали дослідження зібрав дійсний член географічного товариства П.Чубинський впродовж 1872-1878 рр. В цей час він виконав гігантську роботу, видавши 7 томів, біля 300 друкованих аркушів фольклорних матеріалів. Йому допомагали всі члени Київської філії Російського Географічного Товариства - В.Антонович, М.Драгоманов, П.Житецький, О.Кистяківський, К.Михальчук, О.Русов, І.Рудченко, Ф.Вовк, М.Левченко, А.Лоначевський та інші. Видання показало величезні багатства української народної творчості в сфері художнього слова.

На зміну романтичним захопленням старим козацтвом, особливо на теренах Польщі, а також великим інтересом до українського фольклору, який давав розуміння того, що «ми з народом

одно», і будив народолобство, - на зміну цьому прийшло українофільство (хлопомани - серед польської інтелігенції). Польські збирачі залишили дуже цікаві видання, серед яких найзначнішими є «Покуття» Оскара Кольберга та велика фольклорно-етнографічна серія, що її започаткувала Краківська Академія наук під назвою «Зібрання відомостей з антропології краю». Ця серія давала величезний матеріал як із теренів Західної, так і Східної України. Вона поряд із «Трудами» П.Чубинського досі залишається значним джерелом для ознайомлення з українським фольклором. У Києві хлопомани теж розпочинають свою активну роботу, вони організовували недільні школи, видавали для народу так звані «метелики», дешеві книжки. Зокрема, у Харкові О.Потебня, В.Мова та інші видавали абетки, букварі, книжки для початкового читання, складали словники. Започатковували школи, але в першу чергу для дорослих.

На кінець XIX сторіччя розпочалось пожвавлення наукового і літературного життя. Активізувалося наукове опрацювання зібраного фольклорного матеріалу. Царські утиски українського слова переводять фольклористику на напівлегальне становище. Але такі великі вчені як М.Сумцов, Д.Яворницький, П.Житецький, О.Потебня, І.Франко, П.Куліш тримають небо української науки й українського духу. Активізується робота в справі писаної літератури, зокрема старої, яка до цього часу не привертала уваги дослідників.

Єдиним органом, що публікував матеріали з фольклору, була «Київська старина». Зазнаючи тиску цензури, вона все-таки тримала фронт української науки й культури, надаючи значне місце матеріалам як із старої, так і нової української літератури (статтям про І.Котляревського, Г.Квітку, Т.Шевченка, саме тут уперше було надруковано російські повісті Кобзаря). З журналом співпрацювали О.Єфименко, В.Науменко, В.Горленко, Ц.Нейман, П.Житецький, М.Сумцов, М.Петров та інші. Подібну роль відігравало і київське Наукове товариство імені Нестора-літописця. Воно було започатковане в 1874 році, мало «общерусский характер», але завдяки керівництву О.Котляревського і В.Антоновича (1877-1887рр.) його діяльність набула українське спрямування. Отже, збільшилось досліджень із історії українського краю. Завдяки В.Антоновичу і М.Драгоманову вийшло в світ найперше наукове видання українського епосу «Исторические песни малорусского народа» (Київ,

1874-1875рр.). Також вийшли інші праці, зокрема, М.Драгоманова - «Малорусские народные предания и рассказы» (Київ, 1876р.), І.Рудченка - «Народные южнорусские сказки» (два томи, Київ, 1869/70) та «Чумацкие народные песни» (Київ, 1874р.), М.Номиса - прислів'я та приказки, які засвідчили подальший розвиток наукового українознавства.

У 1873 році у Галичині засновується літературне товариство, що 1892 року переростає в «Наукове Товариство імені Шевченка» у Львові. Історико-літературна робота його висвітлювалась на сторінках періодичного видання «Записки наукового товариства імені Шевченка». Воно гуртувало - особливо в найкращий період, за головування проф. М.Грушевського (1897-1913рр.) - багатьох українських вчених для проведення широкомасштабних українознавчих досліджень й систематично готувало молоді кадри українських науковців. Серед істориків, які приділяли велике значення вивченню та публікації історичних джерел, слід назвати В.Іконникова, О.Лазаревського, М.Дашкевича, В.Антоновича та інших.

Основоположник сучасного українознавства П.Кононенко влучно назвав Наукове Товариство імені Шевченка «прообразом академії українознавства» - настільки широко воно розгорнуло «науково-дослідну, освітню й видавничу діяльність, спрямовану на вивчення й пропаганду системи знань: про український етнос, фольклор, природу, географію, економіку, мову, історію, націю, державу, різномірну культуру».

Отже, все XIX століття, особливо його друга половина, було періодом прояву українського національного відродження, що розпочалося наприкінці XVIII століття, зростанням національної свідомості, зародженням національних рухів, заснуванням громад. Інтерес до історичного народного епосу, козацької історіографії перейшов у збирання та публікацію історичних джерел, фольклорно-етнографічних матеріалів, літописних збірок. В цей час нагромадилося достатньо фактичного матеріалу з різних галузей знання про Україну. Це давало змогу узагальнювати наукові факти, встановлювати зв'язки між окремими галузями, що виходили за межі конкретної науки - історії, літературознавства, фольклористики, етнографії тощо. М.Маркевич, І.Срезневський, М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш, П.Чубинський, В.Антонович та інші, маючи праці з різних

наукових галузей, були вже не вузькими фахівцями, а українознавцями в найширшому розумінні цього слова.

Українознавча наука, спираючись на достатню джерельну базу, почала інтенсивно розвиватись, але ще не мала своєї назви.

У час, коли творив Пантелеймон Куліш, закладалися перші теорії українознавства, розроблялись методи українознавчих досліджень. Безперечно, воно вже мало достатню джерельну базу, але ще не мало своєї назви. На слушну думку фундатора сучасного українознавства П.Кононенка, «існуюча сутність не завжди має втілення у відповідному понятті. Велика часова дистанція відділяє й реальне українознавство від його теоретичного осмислення та термінологічного вираження». Треба зазначити, що в європейських країнах розвивалося батьківщинознавство, зокрема, у Бельгії, «шкільна наука..., починаючи з дитячих садків, розбита на концентри і перейнята глибокою патріотичною ідеєю. Ці концентри - то є широко поставлене отчизнознавство».

Уперше термін «українознавство» ввів у науковий обіг М.Драгоманов. Ще 1873 року він поставив перед українською інтелігенцією завдання «самим працювати над народною освітою, над наукою про свій край». Відзначивши вплив праць М.Костомарова на навчальне видання М.Семенова «Батьківщинознавство», М.Драгоманов визначив і складові цієї нової науки, а саме, вона має бути «про історію, етнографію, культуру, літературу України». Таким чином, називаючи майбутню інтегративну систему знань «наукою про Україну», науковець у 1886 році дав їй влучну назву: «українологія», яка міститиме «знання про Україну».

Проте, виявивши в українців «недостачу знаття своєї країни», зачинатель українознавства наполягав на необхідності «знати мінімум про свою землю». Втім, назвавши М.Сумцова «україновідцем», вчений кваліфікував українознавство «українською наукою», «наукою про свою національність» та «українолюбською наукою».

До 1917 року поняття «українознавство» було збірним і охоплювало всі «науки про Україну», всі «українські науки».

Таким чином, термін «українознавство» завдячує своєю появою М.Драгоманову, який в останній третині ХІХ століття ввів його у науковий вжиток. У Драгоманових визначеннях українознавство мало лише гуманітарні аспекти - знання з української

історії, мови, літератури, етнографії тощо. Українські науковці вбачали в українознавстві основу для духовного відродження нації.

Отже, українознавча наука особливо бурхливо розвивалася наприкінці XIX - першій третині XX століття, коли мало місце національне відродження. Освіта й наука в Україні, землі якої входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій, за своїм змістом і формами носили переважно неукраїнський характер.

Тогочасна школа морально калічила учнів, виховувала з них неукраїнських патріотів, не національно свідомих громадян, а потенційних зрадників. Наука в Україні розвивалася російською, польською, німецькою та іншими мовами, тому носила чуже, переважно антиукраїнське спрямування.

Передова інтелігенція була стурбована катастрофічним станом шкільництва й науки в залежній на той час Україні, тому намагалася доступними їй діями боротися за українську школу, за навчання рідною мовою. Саме цим національним компонентом освіти і науки виступало українознавство, яке творила інтелігенція - М.Костомаров, М.Драгоманов, К.Ушинський, О.Потебня, М.Сумцов, М.Петров, Ф.Вовк, М.Грушевський, С.Єфремов та інші. Серед них не розгубився й визначний українознавець П.Куліш.

ЛЕКЦІЯ № 5 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Особливості розвитку українознавства в кінці XX - на початку XXI століття»

У п'ятій лекції «Особливості розвитку українознавства в кінці XX - на початку XXI століття» наголосимо, що історичний досвід українського народу незаперечно підтверджує, що проблеми розвитку людства, як і самої Природи, можуть бути відповідно осмисленими й вирішеними тільки в єдності, у всій повноті складників цілого, у всьому часі й просторі їхнього прояву.

Але той же досвід засвідчує й інше: хоч процес цей відбувається за єдиними законами, та їх сприйняття, бачення повноти, особливостей взаємодії на різних етапах розвитку у свідомості людей відображається по-різному. А за таких обставин логічним постає і той факт, що суспільні науки, українознавство, зокрема, на різних етапах виділяють лише певні його особливості, а науковці, відповідно, домовляються про періодизацію процесу пізнання, як і періодизацію самої науки. Для останньої ж це завжди пов'язано з осмисленням, визначенням, та вирішенням ряду нових завдань, орієнтирів і пріоритетів розвитку.

Зокрема, до числа проблем, які постали перед українським народом на початку XXI ст., слід віднести: суттєве розширення можливостей прояву його природної сутності, прискорення життєвих процесів у матеріальній і духовній сферах і, зокрема, у використанні засобів комунікації, обміні досвідом, застосуванні новітніх технологій й одночасно, наростання деструктивних процесів у наслідок порушення природної логіки взаємодії: Людина-Природа-Довкілля-Екологія; посилення міграційних процесів, подальше руйнування традиційних етносоціальних відносин; загострення взаємодії соціального і національного внаслідок формування нової глобальної системи економічного й політичного життя, повернення до переважно приватної форми власності з всенаростаючою роллю олігархічного й іноземного капіталу; порушення логіки взаємодії та взаємовпливів окремих сфер, галузей та інших складників цілого, посилення їх впливу, нерідко негативного, не лише на ту чи іншу сферу і галузь буття, а й на розвиток цілого: кожної людини, нації і народу.

І як наслідок - наростання загроз для самодостатнього розвитку народу і його країни. Тепер усе відчутнішою стає економічна

залежність України, зокрема в таких визначальних галузях господарювання як: енергетика, металургія, машинобудування, застосування наукоємних технологій і навіть сільськогосподарське виробництво. Але це тільки частина проблеми. Хоч зовні й здається, що Україна тепер вільна у прийнятті власних стратегічних і політичних рішень, але виходячи з логіки взаємозалежності цілого та його складників і цей аспект незалежності породжує все більше сумнівів.

Тож однозначно можна сказати, що прискорення ритму життя, набуття ним не тільки більшої масштабності, багатоплановості, повноти, а й суперечностей прояву в таких важливіших сферах, як: екологія, економіка, наукоємні технології, ідеологія, політика, культура, етносоціальні відносини тощо - невідворотно поставили спільноту перед необхідністю виходу на якісно новий рівень свідомості й світобачення, вироблення спроможності мислити і діяти у відповідності з власним покликанням, особливостями та ритмом життя, а не залишатися лише пасивним спостерігачем і споживачем.

На жаль, останні 17 років після проголошення політичної незалежності України, як не треба більш переконливо, засвідчили, що все багатоманіття нерозв'язаних її проблем і тепер можна вмістити у фразях, що стали уже притчею во язиціх: «Ми не знаємо яку державу будуємо» і «Маємо те, що маємо». Такі ж візії (та ще й в вустах провідників) не побуджували до бачення перспективи й творчої дії. Проте, куди йдемо і як маємо діяти й тепер не стало набагато зрозумілішим спільноті.

Не готовою до пошуку відповідей на зловбоденні питання розвитку виявилась й українська гуманітарна наука, не говорячи вже про її участь у підготовці нової генерації кадрів дослідників, освітян та управлінців. І головною причиною такої її «ефективності» стала неспроможність сформувати цілісне бачення всього спектру проблем і завдань, які постали перед спільнотою. Невідповідність же ця обумовлена в першу чергу нерозробленістю теоретико-методологічної бази науки, неадекватністю її дослідницьких проєктів. Гуманітарна наука і тепер свої висновки та рекомендації продовжує формувати й подавати головним чином на основі дослідження процесів лише в певних галузях й аналізує їх нерідко без будь-якого зв'язку та взаємодії з іншими складниками розвитку цілого.

І як наслідок, переважну більшість проблем і нині ми бачимо і намагаємося вирішувати головним чином на чужий манер, забуваючи, що відповіді на свої запитання ми можемо і маємо віднаходити лише в самих собі, що найбільша загроза, яка існує для нас знаходиться не десь, не в комусь, а в нас самих. Втрата самих себе, своєї ідентичності і є тепер найбільшою загрозою для народу України.

А серед причин, які можуть привести нас до цього, перш за все слід назвати: втрату історичної пам'яті, спроби розглядати себе поза межами історичного процесу, його тяглості й неперервності; деформацію раціонального (природного) співвідношення в бутті народу між природним і соціальним, між «моїм» і «нашим»; порушення логіки й ієрархії в системі основоположних ідей цілого та його складників: національної ідеї й національних інтересів, національної ідеї й економіки; національної ідеї й ідеологій політичних партій та рухів; національної ідеї й державної стратегії та політики розвитку; національної ідеї й культури тощо.

Тож аж ніяк не випадково на початку ХХІ ст. в розвитку науки самопізнання як єдиної системи наукових інтегративних знань особливої гостроти набуває проблема вироблення все більш чіткої й оптимальної його концепції, теоретико-методологічних підвалин, осмислення закономірностей, принципів і методів добування наукового знання, формування інструментарію науки.

Це диктується **по-перше**, вимогами принципово нового етапу розвитку українського народу, **по-друге**, новим статусом науки самопізнання як науки синтетичної, яка покликана формувати знання про Україну та її народ як єдине ціле, виробити основи нового світобачення, творення й самотворення. Такий статус українознавства зобов'язує осмислювати не лише логіку його внутрішнього розвою, спрямованість і функції, а й виробити єдину і струнку систему методологічних орієнтирів, їх сутнісного й категоріального виразу, які були б покладені в основу розвитку всіх наук про українство, критичне переосмислення накопичених знань про Україну та її народ у всьому часі і просторі їхнього прояву.

До того ж важливо, щоб уся робота по вивченню процесу формування знання про минуле й сучасне народу та осмислення його проєкцій на майбутнє не звелася до механічного поєднання знань та висновків здобутих галузевими науками, збирання до купи уже

відомого раніше, а відповідала б найвищим критеріям і стандартам сучасних міждисциплінарних досліджень.

Це тим важливіше, поскільки на цьому шляху одночасно необхідно розв'язати й завдання - подолання глибокої кризи методології науки й осмислення нової теоретико-методологічної парадигми самопізнання й самотворення українського народу.

Методологія розвою суспільних і гуманітарних наук, яка ще до недавня була всезагальною в дослідженнях науковців, перетворила наукове пізнання у різновид політичної міфології, а науку про людину й спільноту в придаток до політичної пропаганди.

Такий підхід дискредитував себе і тепер має відійти в минуле.

Складність цього процесу постає тим більшою, коли врахувати, що все це відбувається в умовах глибокої духовно-моральної кризи, засилля безпринципного прагматизму й зневіри в гуманістичні підвалини людського поступу.

Світоглядна й методологічна культура як об'єкта, так і суб'єкта знань і, відповідно, наукових гуманітарних досліджень усе ще залишається не відповідною.

Наука самопізнання тепер уперше постала перед дилемою відтворення ієрархічної єдності в підходах, як у пізнанні сенсу життя розумного взагалі, так і в таких його проєкціях як життя конкретної людини, нації і народу, зокрема. Такі переміни диктують зростаючі вимоги і, в першу чергу, до рівня свідомості й самосвідомості не лише дослідників, а й кожної окремої людини і народу в цілому. Нині в українській спільноті на всіх її рівнях, і найвідчутніше в роботі науковців, освітян, управлінців, гостро не вистачає методологічних знань в самореалізації своєї як загальнолюдської, так й етнонаціональної сутності. Процеси тут відбуваються все ще переважно на засадах інтуїції та емоцій. За умов незалежності, може, як ніколи раніше, стало відчутним наскільки необхідна якісно нова методологія розвитку українського народу як цілого, так і в його проєкціях щодо кожної з сфер і галузей буття. Не дивно, що й тепер у наукових статтях, газетних публікаціях, у виступах політиків, передачах по радіо, на телебаченні, і вуличних бігбордах вже надто часто зустрічаються всякого роду недоречності, світоглядна плутанина в тлумаченні основоположних понять і категорій науки, коли як рівнозначні вживаються поняття «національна ідея» і «загальнодержавна ідеологія». Ще й сьогодні тут можна прочитати і

почути: що розвиток економіки України і має стати нашою національною ідеєю; що сама робота є національною ідеєю.

На з'їзді, що відбувся в травні 2007р. в Калиті однозначно було проголошено, що якість від тепер і має стати національною ідеєю українців. В іншому випадку уже народний депутат України на 5-му телеканалі (5 травня 2007р.) з неменшою «переконаністю» заявляє, що національної ідеї, яка б об'єднала всіх на Сході і на Заході в Україні взагалі немає.

Тож не складно побачити, що і в даному випадку свідомо чи несвідомо відбувається підміна понять «національна ідея» і «політична ідеологія», які відрізняються і за своїм походженням і за призначенням.

В умовах ідейної нерозбериhi і всеїдності неменшої шкоди завдають й українські прибічники «суфійської мудрості», коли у своїх лаконізмах проголошують, що сутність української людини від тепер розкривається в грошах, що «розумний не може бути бідним», що запровадження європейських стандартів і має стати основою нашого майбуття, що наша освіта має навчати українських студентів ідентифікувати себе з європейцями і т. ін.

Усе це лише підтверджує:

по-перше, що в уявленнях спільноти свідомо чи несвідомо закладаються підвалини неабиякої світоглядної плутанини і невибагливості і, що в системі її ідеалів, орієнтацій, оціночних критеріїв і духовних цінностей хтось дуже хотів би змістити акценти;

по-друге, що напрацювання та видання українознавців, в т. ч. і праці науковців Інституту Українознавства МОН України, які обмежені незначними тиражами, поки що не стали надбанням провідників спільноти, освітян, учнів і студентів, тим більше широкої української громадськості.

Тож не випадково ці та деякі інші проблеми в усій своїй багатоплановості та гостроті й стали об'єктом найпристраснішого обговорення на щорічній Міжнародній науковій конференції «Українознавство ХХІ ст.: нові вимоги, проблеми та методологія розвитку».

Під час її роботи серед іншого особливо наголошувалося на не вмінні наших кадрів свідомо, на наукових засадах, визначити мету та пріоритети розвитку як і засоби розв'язання існуючих проблем, в т.ч.: консолідації українського народу на засадах національної ідеї,

національних інтересів, побудови національної держави і громадянського суспільства в Україні тощо. Саме вирішення цих болючих питань тепер, як ніколи раніше, робить актуальною науку цілісного самопізнання й самотворення народу, критичне переосмислення його історичного досвіду, вироблення більш дієвих механізмів самореалізації.

Все, що раніше пізнавалося на засадах інтуїції, емоційно-психологічних устремлінь народу, тепер потребує більшої уваженості, системного підходу, глибокого наукового аналізу. У процесі творення нової України в рівній мірі стають небезпечними як спроби недооцінки досвіду та уроків попередників, так і дилетантизм у справах сьогодення, акцентція уваги лише на окремих сторонах історичного процесу, оцінка досвіду та уроків лише з емоційних підстав та політичних уподобань.

І запобігти всьому цьому можна лише за умови вирішення проблем розвитку на основі цілісної науки про людину, націю і народ України, забезпечення відповідної підготовки нового покоління кадрів на засадах наукового українознавства.

У наш час, напевне, уже кожен, хто займається науковими дослідженнями знає, що плідними й доцільними вони можуть стати лише за умови, коли чітко й обґрунтовано визначено мету, завдання, пріоритети та підходи щодо організації процесу пізнання, коли вони в своїй основі в головному зрозумілі й сприйняті спільнотою, коли говорячи мовою науки, вироблена концепція наукового пізнання. І це принципово як у досягненні мети дослідження так і в розвитку самої науки. Наголошуємо на цьому не випадково, бо й сьогодні ще у розумінні мети, завдань й змісту українознавства (а від так і у визначенні предмета науки), особливостей його розвитку все ще існує різнобачення якщо не за формою та по суті. Це підтверджує, зокрема, і той факт, що хоч у вузах України уже діє понад 40 кафедр і кілька факультетів, з назвою «українознавства», та читається там переважно, як і раніше, всього потрохи: історії й літератури, мови й етнології та деяких інших дисциплін з україністики. Чи погано це? Напевне, ні! Але чи це те, про що тепер має йти мова і, що так важливо й необхідно для нашого самоусвідомлення та самоудосконалення?

Уже сама постановка проблеми та характер її обговорення на вказаній Міжнародній науковій конференції лише підтверджує важливість і невідкладність більш глибокого і всебічного осмислення

нашого буття під новим кутом зору й відповідно, розроблення інструментарію цього процесу. Бо ще І.Кант в «Пролегоменах» застерігав, що перш ніж пізнавати, необхідно дослідити засоби пізнання й саму спроможність пізнання.

Йдучи за логікою великого філософа і в даному контексті поставимо перед собою запитання, а чи могли б ми про все це ствердно сказати стосовно власної спроможності цілісного пізнання (самопізнання) українського народу на засадах доробку лише окремих галузевих дисциплін з україністики в тому вигляді, як вони існували до 90-х рр. XX ст. Необхідно було виробити і таку спроможність і засоби пізнання (самопізнання) українського народу.

Такої позиції незмінно дотримуються й науковці Національного науково-дослідного Інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України на чолі з його директором, професором П. Кононенком, визначаючи завдання, напрямки та засоби розвитку сучасного українознавства.

З перших днів діяльності Інституту (4.11.1991р.) ключовими положеннями його концепції стали концепти:

по-перше, що українознавство має стати єдиною системою наукових інтегративних синтетичних знань про Україну та її народ у їх часо-просторовій єдності;

по-друге, що інтегративне синтетичне українознавство є наукою, а не ідеологією і не політикою в їх окремішності. Останні ж, як й інші складники цілого можуть і мають творитися їх чинниками на засадах науки самопізнання. Але непримінним є те, що в її (науки) основі лежить велика сутнісна ідея об'єкта будь-то нації чи народу як природного явища. Тому українознавство й спрямоване на дослідження саме цілісної ідеї української нації і народу як самодостатнього природного явища, на всебічне наукове осмислення, висвітлення й утвердження знань про історичний поступ народу, досвід й уроки його розвитку та перспективи в майбутньому;

по-третє, що процес пізнання об'єкта, формування й поширення знань про нього відбувається на основі методів диференціації, інтеграції й синтезу знань і, що методи ці не є антиподами чи взаємовиключаючими один одного. Вони діалектично єдині у своєму застосуванні й не можуть оптимально й доцільно використовуватися по одинці. І будь-яка спроба протиставити інтегративне синтетичне українознавство його складовим (за концепцією Національного

науково-дослідного Інститут українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «концентрами українознавства») - знанням та розумінню ролі природи, історії, мови, культури, етнонаціогенезу тощо у розвитку людської спільноти може виникнути лише внаслідок несформованості розуміння діалектичної єдності методів пізнання цілого. При цьому єдність тут важлива в оцінці й аналізі процесу не лише в просторі (сферах буття: економічній, політичній, духовній тощо), а й неодмінно в часі. Інакше не можна зрозуміти ролі тягlostі історичного процесу, значення його досвіду та уроків у самореалізації народу. Логіка ж підходу тут однозначна: від простого і одиничного до все більш складного і загального;

по-четверте, що процес пізнання об'єкта (народу й країни) та оптимізація знань про нього, як і його розвиток є процесом неперервним. І саме тому новітнє знання не може розвиватися без будь-якого зв'язку з попереднім, витоками, підставами та важливішими етапами свого становлення.

На жаль, люди нерідко схильні до перебільшення значимості свого часу і своїх суджень про нього. Декому здається, що саме його час і його судження тільки й відтворюють сутність буття і процес його пізнання, а тому і є вершиною у поступі.

Та виокремленість будь-якого етапу з історичного контексту може привести лише в тупик. І чи не тут маємо шукати першопричини тієї плутанини й різноголосся у розумінні сенсу, перспектив і засобів розвитку, які характерні для нашого часу;

по-п'яте, що наука українознавства є визначальним чинником процесу самопізнання, самовдосконалення й самореалізації українського народу, а її розвиток обумовлений потребою все більшої повноти знань про нього. То ж процес цей всякий раз буде наближати нас до тієї його межі, де об'єкт і предмет науки мали б складати єдине ціле - оптимальне знання про Україну і її народ. Наголосити на цьому необхідно ще й тому, що і в наш час декому здається, що українознавство - це не об'єктивна реальність, а скоріше витвір суб'єкта, данина політичній моді.

Принаймні, так інтегративне синтетичне українознавство ще й на початку ХХІ ст. сприймається не тільки окремими управлінцями в системі освіти, а й в ряді академічних інститутів.

Навіть спроба Національного науково-дослідного Інститут українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України долучити представників академічної науки до підготовки Державної цільової програми «Українознавство» зустріла тут не абияке заперечення. Бо в інтегративному українознавстві вони побачили загрозу «дублювання наукової проблематики, якою займаються установи НАН України...».

А створення такої програми було б нічим іншим, як підміною «цілих самодостатніх наукових галузей, дисциплін, напрямків (академічної науки на інтегровану?) в єдину універсальну дисципліну «Українознавство», чим на їх думку заперечувалася б «вже існуюча відпрацьована методика наукового дослідження».

Для окремих науковців виявилось зовсім незрозумілим, «що «українознавство» виступає як наука. У проекті програми задекларовано, що сума (?) наукових дисциплін гуманітарної сфери... є основою науки, що називається «українознавство». З цього огляду, що таке наука, про «українознавство» як науку некоректно вести мову».

Не зрозуміло, правда, на чому побудовані доводи шановних колег з академічних інституцій про те, що інтегративне синтетичне українознавство - це не що інше як механічне об'єднання напрацьованих галузевих гуманітарних наук, як прозаїчне їх дублювання. Поспішність таких висновків по своїй суті є не просто не коректною і не продуктивною, а й завдає неабиякої шкоди спільному й творчому вирішенню важливих і невідкладних завдань розвитку науки самопізнання й самотворення українського народу.

І останнє, може чи не найважливіше, розвиток українознавства, як і самопізнання будь-якого іншого народу, є необхідною умовою формування світоглядних позицій кожної окремої людини, нації, народу, вироблення на їх основі методологічних, ідейних, стратегічних та політичних установок щодо мети, змісту, напрямків та засобів поступу. Шукати відповіді на проблеми свого буття народ може і має лише в самопізнанні й самоусвідомленні власної сутності. Бо народ, який шукає відповіді на проблеми власного буття дець, у когось, поза межами власної сутності, є народом хворим або таким, що ще сформувався. І тут є потреба дещо конкретизувати. Не так давно (10 жовтня 2008р.) в Інтернеті з'явилася ціла добірка матеріалів антиукраїнознавчого спрямування. І один із них від імені якогось

«Фонду стратегічної культури» під назвою «Воспитание новых янычар, или «украиноведение», де серед іншого, характеризуючи діяльність Національного науково-дослідного Інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, автор чи то через нерозуміння, чи то з певним умислом, визначає його як один із основних центрів «ідеологічного обґрунтування націоналізму в Україні».

І хоч оцінка ролі Інституту вже надто висока, але вона однозначно помилкова. Бо українознавство за концепцією Національного науково-дослідного Інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України ніколи не визначалося тільки в якості політичної ідеології націоналістичного, правого, лівого, ліберального чи ще будь-якого іншого політичного руху. **Це - наука.** Але як наука про ціле - український народ і його країну, воно непримінно може і має стати основою структурування і наповнення змістом усіх складників цілого, в т.ч. й вироблення ідеології, стратегії, політики, напрямків та засобів дії. І тільки від чинників цих складників, у даному випадку політичних партій, рухів та їх провідників, залежатиме наскільки вони готові сприйняти доробок науки і розгорнути на його основі програми своїх політичних дій.

У цих, як і деяких інших публікаціях антиукраїнознавчого спрямування, українознавство подається не інакше, як наука про давно минуле, про архаїку, як ідеалізація хуторянства й місництва, як знання, які повністю відірвані від сьогодення, як наука, що покликана протиставити українську культуру, українське буття - культурі й буттю інших народів, зокрема, російському. Тут не має потреби повторюватися. Бо логіка концепції українознавства Національного науково-дослідного Інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України повністю заперечує такі та подібні твердження. До того ж, як згодом з'ясується, і сам автор цього матеріалу зовсім не проти вивчення минулого, він тільки проти того, щоб українці шукали там окремо від росіян своє коріння. Його турбує лише те, щоб вони не стали яничарами, які не знають свого минулого - споріднення з російськими коренями. Але про яку ж рідню тоді йде мова? Може, про Андрія Боголюбського, про Петра I чи Катерину II? І чи не з цією метою нам тепер пропонують переглянути всю нашу історію, відновити в духовному і фізичному

сенсі пам'ятники царів, імператорів та інших чинників такої рідні. Тож, як бачимо, життя вносить свої корективи. Тепер нескладно побачити, що на відміну від попередніх століть, коли головним засобом анексії і упокорення народів була фізична сила і зброя, в наш час таким засобом стає духовність, світогляд і свідомість людей, засоби комунікації та масової інформації. І цілком зрозуміло, чому таке занепокоєння у наших, скажімо м'яко, опонентів, викликає українознавство. Бо саме воно виходить на цілісне осмислення і нашого минулого, і нашого сьогодення в їх єдиному історичному контексті. А те, що в ньому провідна роль належить сьогоденню, не може бути будь-яких сумнівів. Минуле тут не ради минулого, а для сьогодення та ще більше для майбутнього.

Вказані, та деякі інші факти, зокрема, «безкорисливі» застереження «доброзичливців» на зразок, що час національних держав та етнонацій уже минає, що майбутнє за країнами ліберально-демократичного спрямування та політичними націями тощо вказують на досить непросте входження українознавства в нову парадигму свого розвитку як наукового інтегративного знання, як синтетичної науки. При цьому проблеми тут виникають найрізноманітніші від наукового несприйняття, політичних заперечень до власної організаційно-управлінської байдужості, фінансових і навіть містечкових перепон, коли прихильники галузевого підходу до вивчення об'єкта (України та її народу) через побоювання бути «поглинутими» якоюсь «універсальною» наукою, категорично заперечують сам феномен українознавства як науки.

Все це робить невідкладним вирішення ряду як наукових, так організаційно-політичних завдань.

Враховуючи особливу роль українознавства у формуванні ідейних і світоглядних основ буття українського народу, пізнання сенсу, мети, завдань та засобів його консолідації, побудови національної держави і громадянського суспільства в Україні, важливо в найближчий час повернутися до розроблення, прийняття та реалізації Державної цільової програми «Українознавство».

В системі заходів по її реалізації особливу увагу необхідно звернути на формування духовної сфери на якісно нових засадах, а в наукових дослідженнях перш за все зосередити увагу на подальшому більш глибокому розробленні концептуальних, теоретико-методологічних, історіографічних та історіософських підвалин науки

самопізнання та технологій впровадження наукового доробку в суспільно-політичне й державне життя, в систему науки, освіти та виховання. З цією ж метою є потреба більш активно використовувати існуючу в державі систему підготовки та перепідготовки кадрів, засоби масової інформації, наукові планові видання, систему Інтернет.

На базі Національного науково-дослідного Інститут українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України бажано було б створити постійно діючу структуру (інститут, факультет ін.) перепідготовки та підвищення кваліфікації вчителів, викладачів українознавства та організаторів освітньо-виховного процесу, керівників курсів та інститутів підвищення кваліфікації; розробити й запропонувати іншим інституціям, які здійснюють перепідготовку кадрів (всіх рівнів і напрямків), курс з українознавства, який би став складовою їх освітніх програм. В системі аспірантури й докторантури необхідно суттєво розширити спеціалізацію аспірантів, докторантів та здобувачів за українознавчою проблематикою. З метою ж більш активної підготовки нової генерації дослідників із числа студентської молоді Національний науково-дослідний Інститут українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України у своїх наукових проектах бажає підготовку магістрів з українознавства.

У видавничих планах Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, доцільно було б започаткувати замовлення на підготовку та видання програм, навчальних планів, підручників, посібників, наукових та освітніх довідників, збільшення тиражу журналу «Українознавство» з тим, щоб усі ці видання стали надбанням кожної шкільної та вузівської бібліотеки, викладачів у системі освіти.

При складанні нового «Базового навчального плану» як загальноосвітніх, так і ВНЗ, вважати необхідним відновити дію положення Постанови Кабінету Міністрів України від (5.VIII.1998р.) про включення в нього українознавства як окремої навчальної дисципліни і домогтися неодмінного його виконання. А спеціальність «українознавство» включити до переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців.

До планів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України Міністерства освіти і науки бажано також включити і щорічний

конкурс із українознавства для учнів ЗНЗ та студентів ВНЗ як конкурс загальнодержавної ваги з тим, щоб до участі в ньому долучити й молодь з української діаспори.

При національних університетах доцільно і далі ще розвивати окремі факультети і кафедри українознавства.

Як здається, настав час і в структурі Міністерства освіти і науки створення спеціального підрозділу (відділу), який би більш оперативно вирішував питання розвитку українознавства як науки та впровадження її здобутків у систему освіти й виховання, в т.ч. й шляхом вивчення, узагальнення та поширення кращого досвіду. А в планах науково-дослідних робіт Міністерства при проведенні конкурсу наукових проєктів, передбачити й конкурс за напрямком «Українознавство».

У зв'язку з подальшим зростанням ролі українознавства як базової науки й освітньої дисципліни у формуванні світогляду, розвитку свідомості українського народу, як визначального чинника продукування методологічних знань при визначенні мети, засобів його самореалізації та враховуючи особливу роль у цих процесах Національного науково-дослідного Інститут українознавства та всесвітньої історії, як організатора і координатора наукових досліджень не лише в Україні, а й за кордоном, де крім уже означених напрямків наукових досліджень здійснювалася б й системна робота з перепідготовки та підвищення кваліфікації наукових, педагогічних, управлінських кадрів та кадрів сфери культури.

Вирішення цих, як і деяких інших проблем розвитку сучасного українознавства, однозначно буде сприяти посиленню його життєвої потуги, а відтак дозволить більш цілісно і послідовно впливати на процеси самопізнання, самовдосконалення й самореалізації українського народу.

ЛЕКЦІЯ № 6 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Українознавство в період побудови незалежної Української держави»

У шостій лекції «Українознавство в період побудови незалежної Української держави» наголосимо, що кожен період розвитку українознавства, як і життя народу, має свої особливості.

Про деякі з них уже йшлося раніше. Коли ж спробувати визначити його специфіку в останньому десятилітті ХХ і на початку ХХІ ст., то першим у характеристиці процесу мали б виділити те, що це був початок не тільки в теоретичному осмисленні, а й у практичному застосуванні нового підходу у визначенні мети і характеру розвитку українознавства **як єдиної системи наукових інтегративних знань, як синтетичної науки, метою якої мало стати цілісне пізнання, самопізнання й самотворення українського народу.**

Розроблення й застосування нового підходу було зумовлене об'єктивними причинами: український народ вперше у своїй історії мав діяти не як виконавець чийсь волі, а як повноправний суб'єкт творення і в матеріальній, і в духовній сферах життя і, відповідно, як головний чинник розроблення та реалізації внутрішньої і зовнішньої політики власної держави. А за таких обставин поставали цілком логічні запитання: наскільки народ та його провідники готові до дії у новій якості? Чи володіють вони для цього необхідними знаннями, навичками та вміннями? Якщо ж ні, то що необхідно невідкладно зробити для виправлення ситуації? Що це були аж ніяк не риторичні запитання, свідчить і та відверта фраза, яку ми почули на початку 90-х років з вуст тодішнього прем'єр-міністра України Л.Кучми: «Я не знаю, яку державу ми будуємо».

На жаль, і по шістнадцяти роках незалежності запитання про характер держави, яку ми будуємо, все ще залишається без відповіді. Його і в 2007р., правда в дещо модифікованому вигляді, можна прочитати на бігбордах Києва. «Яка країна нам потрібна?» - запитує хтось із сучасних менеджерів нашого життя. І, як видно з усього, уявлення членів спільноти про омріяну країну вже надто різняться аж до взаємозаперечення.

Тож не випадково українознавство як науку про цілісне пізнання України й українського народу, його природо-соціальний феномен ми

починаємо активно осмислювати тільки з кінця XX ст. І головну причину тому слід шукати в характері самого життя народу, не налагодженості його системних і цілеспрямованих досліджень, а відтак і в нерозробленості питань історії, теорії та методології науки і, відповідно, практичного застосування її здобутків.

Соціальне ж замовлення (потреба) в таких знаннях, що все більш чітко стало проявлятися наприкінці XX ст., реалізувалося переважно на рівні інтуїції окремих дослідників-ентузіастів. І тільки в 90-х роках XX ст., після проголошення політичної незалежності України ця робота починає набувати більш цілеспрямованих і системних форм.

Уже перші роки існування України в статусі самостійної держави показали, що її реальна, а не декларативна незалежність закорінена не стільки в політичній волі, бажанні, чи небажанні чинників влади, політичних партій і провідників, проголошені гасел тощо, скільки у світогляді, самосвідомості й ментальності народу, його спроможності самоідентифікувати себе як народ самобутній, як силу самодостатню. А сутнісні зміни в них - то справа не стільки мітингів, гасел, декларацій, і навіть урядових постанов, скільки тривалої і копіткої роботи по формуванню власної (національної) системи творення матеріального і духовного життя і, в першу чергу, розвитку свідомості, національної культури, науки, освіти, виховання.

Саме так, «національної», і не тому, що все те, що ми бачили й бачимо в інших, що пропонували і пропонують інші народи, було і є гіршим, а тому, що тільки національне може і має адекватно відтворювати нашу природо-соціальну сутність, сприяти її розвитку і самореалізації українського народу й, відповідно, реалізації його національних інтересів.

Логічно, що від часу проголошення незалежності, пізнання й самопізнання народу, закономірностей і механізмів формування його світогляду, ментальності, потреби самоідентифікації враз переходять із площини загальнонаукової, суто споглядалної, у практичну. Необхідно було віднайти відповіді як на питання злови дня, так і на перспективу.

Гостру потребу якісних перемін у суспільному житті, як і завжди, першими відчули представники української інтелігенції. І це було цілком закономірно. В умовах, коли тільки починали формуватися національна держава і влада, їхні структури і чинники були зайняті вирішенням переважно політичних проблем. Тож не

випадково у сфері духовній цю відповідальну місію бере на себе українська громадськість.

Перші організаційні кроки в цьому напрямку були зроблені ще наприкінці 80-х років зусиллями науково-педагогічної громадськості філологічного факультету Київського університету ім. Тараса Шевченка, деканом якого тоді був професор П.Кононенко. За його ініціативи тут були закладені основи нового науково-освітнього центру, громадського об'єднання - Асоціація «Інститут українознавства», метою якої стало розроблення і якісно нової стратегії розвитку науки самопізнання й самотворення народу в умовах незалежності. Мотивація такого кроку диктувалася самим життям. У країні (тоді ще Радянському Союзі), не дивлячись на всі зусилля горбачовської «перебудови» (а може, і через її неадекватність), продовжували посилюватися деструктивні тенденції. СРСР наближався до повного розпаду. Українська спільнота перебувала в стані ідейного бродіння. У всьому відчувалася якась невпевненість, втрата враз зрозумілої та єдиної перспективи. Криза політичної системи продовжувала деформувати й світоглядну перспективу. Тож перед українською спільнотою і, в першу чергу, перед її інтелігенцією невідворотно поставали питання: як діяти, як жити далі?

Про напрямки й характер пошуків відповідей на них у цей час, до певної міри, можуть свідчити й основні положення Статуту Асоціації «Інститут українознавства», офіційна реєстрація якого відбулася в березні 1991р. Асоціація, підкреслювалося в цьому документі, створюється з метою ефективного використання творчого потенціалу вчених і спеціалістів наукових, освітніх та інших закладів у сприянні процесам державотворення шляхом більш оптимального використання людського потенціалу. Завданнями асоціації визначалися:

- проведення зусиллями вітчизняних та зарубіжних фахівців комплексних досліджень з проблем українознавства, з метою впровадження їх результатів у системи освіти, науки, культури, державного будівництва;

- взаємодія з державними установами, партіями та позапартійними громадськими організаціями України, які сприяють **відновленню та розвитку українознавства**, співробітництву з українськими громадами всього світу;

- проведення міжнародних науково-теоретичних і прикладних акцій (конгресів, симпозіумів, конференцій, зустрічей тощо) з проблем українознавства, здійснення взаємообмінів делегаціями вчених-дослідників, навчання і стажування українських фахівців за рубежом та іноземних учених в Україні, участь у проектах здійснюваних зарубіжними спорідненими організаціями як на державному (міжнародному) рівні, так і приватними фондами, по вивченню політичної, соціокультурної, екологічної ситуації в різних регіонах світу.

При цьому особливо наголошувалось, що Асоціація - громадська організація, яка діє в інтересах українського народу через співпрацю з національно-патріотичними демократичними організаціями, партіями державницького спрямування. А також стверджувалось, що Асоціація не служить жодній партії чи партійній групі, а працює на благо всього українського народу й Української держави, на мир, злагоду, соціальну та національну єдність українського суспільства; що вона бере на себе:

- надання інтелектуальної і матеріальної підтримки цільовим науковим дослідженням з питань українознавства, заохочення персонального внеску (насамперед молодих учених) у розробку його проблематики через заснування іменних стипендій Асоціації;

- сприяння розробці й реалізації навчальних програм для підготовки і перепідготовки, підвищення кваліфікації співробітників закладів освіти, державних органів управління і неурядових утворень, комерційних структур, приватних осіб;

- видання науково-публіцистичного громадсько-політичного журналу, монографічних праць, оглядів за матеріалами здійснюваних Асоціацією досліджень, збірників наукових праць спільно з зарубіжними партнерами та зацікавленими організаціями, іншої друкованої продукції, цільове використання в інтересах Асоціації періодичних видань, теле - і радіоефіру в Україні й за рубежом, з метою формування сприятливої для цілей Асоціації громадської думки та ментальності;

- забезпечення координації та підтримки діяльності українських громад в Україні та діаспорі, участь у загальнодержавних і громадських заходах, що сприяють реалізації української національної ідеї, утвердженню української національної держави, зростанню її могутності та міжнародного авторитету як передумов забезпечення

духовного і фізичного здоров'я українського народу;

- проведення освітньої та виховної роботи серед юнацтва і молоді, створення та організацію діяльності дитячих і молодіжних підрозділів Асоціації: товариств, шкіл, інших вищих навчальних закладів, таборів, підтримку їхньої діяльності;

- створення спільних з закордонними партнерами підприємств, фондів, програм, збір та обробку економічної, наукової, екологічної інформації, її використання з метою здійснення статутних завдань Асоціації;

- проведення наукової, освітньої та дослідницької роботи, видавничої діяльності, виробництво кіно -, телефільмів, радіопрограм тощо;

- дослідження історії України, відновлення історичної правди, популяризація героїчного минулого, участь у духовному, політичному, культурному й економічному житті України;

- організацію і проведення наукових, фольклорно-етнографічних, літературознавчих, археологічних експедицій, конференцій, семінарів, присвячених вивченню і розвитку духовних традицій українського народу;

- сприяння збереженню пам'яток історії та культури, пропаганду культурних здобутків і досягнень української нації, проведення культурно-просвітницьких заходів, виставок майстрів, концентрів;

- проведення разом з державними установами заходів природоохоронного характеру та ефективних форм захисту довкілля;

- сприяння законодавчому забезпеченню визнання та утвердження авторитету і престижу українського народу, розробці та розвитку його правової, економічної, організаційно-управлінської бази тощо.

Це було важливе, можна сказати знакове починання не лише в розвитку українознавства, а й у розвитку всіх складових національної гуманітарної науки, освіти, виховання, культури, оскільки визначало не тільки смисл, а й підстави їх подальшого розвитку. Та з часом ставало все більш зрозумілим і не тільки ініціаторам створення Асоціації, а й більш широкій громадськості, що масштаби і гострота етно-соціальних проблем, з якими тепер матиме справу українська спільнота, потребуватимуть постійних глибоко професійних наукових досліджень і що чекати їх розв'язання тільки від політиків було б не лише не виправданим, а й, як підтверджують події останніх років,

небезпечним. Ось чому відразу ж по затвердженню Статуту Асоціації розпочинається наполеглива й копітка робота по створенню на її основі державного Інституту українознавства. 4 листопада 1991р., за поданням Голови Асоціації «Інститут українознавства» проф. Кононенка П. Вчена Рада Київського державного університету ім. Тараса Шевченка приймає Ухвалу: 1. Вважати за доцільне створення Інституту українознавства при Київському університеті. 2. Доручити ректору підготувати і видати відповідний наказ до 31 грудня 1991 року. На жаль, ця ухвала в указаний термін так і не була виконана. І, як покаже подальший розвиток подій, те було не випадковим.

Тоді наукова громадськість, вчителі, викладачі вищих навчальних закладів м. Києва зібралися на установчу конференцію, на якій обрали організаційний комітет по створенню Інституту українознавства і доручили його голові проф. П.Кононенку зробити належне подання безпосередньо до Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти України. Як наслідок, 24.01.1992р. Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти було видано наказ про створення при Київському державному університеті Інституту українознавства як самостійного навчально-наукового підрозділу .

Від цього часу Інститут українознавства при Київському університеті ім. Тараса Шевченка своїм прикладом, змістом і характером діяльності все виразніше виступає і як неформальний організатор і координатор всієї наукової і педагогічної українознавчої роботи як в Україні, так і за кордоном. Невдовзі заклади подібного типу, принаймні за формою, створюються в АН України (Ін-т українознавства ім.І.Крип'якевича), Ін-т українознавства при Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника, Ін-т народознавства АН (м.Львів), Кафедра українознавства Університету «Львівський Ставропігійон»(Львів), а в діаспорі в Росії - Українській Університет(УУМ) та Кафедра українознавства УУМ (м.Москва).

З часом починають діяти філії Ін-ту українознавства в Закарпатті («Гуцульщина») та в Криму, а з 2000р. - Центр українознавства при Київському національному університеті та біля двох десятків кафедр українознавства при педагогічних університетах України.

Що ця справа була не випадковим явищем, не витвором окремих мрійників чи плодом фантазій одинаків, а проблемою першочергової державної ваги, свідчить і ряд державних та громадсько-політичних актів того часу, в яких відтворено пробудження розуміння ролі та

значення українознавства і створених для його розвитку інституцій. З ряду причин в центрі подій та рішень на цьому відтинку часу перебував Інститут українознавства при Київському університеті ім. Тараса Шевченка (з 21 червня 2000р. НДІУ МОН України).

Невдовзі після його заснування напрямками і завданнями діяльності закладу зацікавилась комісія з питань народної освіти і науки Верховної Ради України. На своєму засіданні (7.02.92р.) вона заслухала питання «Про Інститут українознавства при Київському університеті ім. Тараса Шевченка». По наслідках слухань, серед іншого, комісія визнала:

1) що «створення Інституту українознавства як самостійного навчально-наукового закладу... відповідає інтересам Української держави»;

2) вважати доцільним «введення в систему обов'язкових шкільних і вузівських предметів» - «українознавство»;

3) рекомендувала ректору університету (акад. В.Скопенко) і Міністру освіти (акад. П.Таланчук) надати Інституту необхідну допомогу.

Трохи пізніше (6.06.92р.) вказана комісія уже разом з комісією по міжнародних зв'язках Верховної Ради України розглянули питання «Про діяльність Інституту українознавства у сфері міжнародних зв'язків». По наслідках слухань було відзначено велику і плідну роботу Інституту в координації діяльності українознавчих освітніх і наукових центрів не лише в Україні, а й за кордоном. І знову було звернуто увагу управлінських чинників на необхідність сприяння та надання допомоги колективу Інституту у розгортанні його роботи.

5 листопада 1992р., розглянувши поданий Інститутом українознавства проект наукової програми «Українознавство», яка була присвячена дослідженню проблем розбудови української держави і мала бути покладена в основу розвитку освіти, науки, культури і державного управління. Комісія з питань народної освіти і науки Верховної Ради України в листі до Голови Національної Ради України з питань науки та технологій акад. М.Находкіну відзначає, що «Інститут українознавства має стати центром по координації всіх наукових сил в нашій державі і за рубежом, які працюють в зазначеному напрямку. Комісія вважає, що програма, запропонована Інститутом, відповідає сучасним вимогам державотворення, її варто підтримати і створити умови для втілення в життя».

Від часу свого заснування і в планах, і в програмах діяльності Інституту були чітко визначені два головні її напрями: науковий і освітній. Це зафіксовано документально. Після наказу Міністерства освіти України про створення Інституту як «самостійного навчально-наукового підрозділу з I кварталу 1992р.», було видано ще один наказ «Про організацію в Інституті українознавства факультету підвищення кваліфікації викладачів та фахівців української мови й літератури, народознавства та української мови як іноземної» (27.X.1992р.).

Через систему перепідготовки кадрів (постійно діючі курси) пройшло понад 800 чол. А з 1997р. була розпочата робота (на громадських засадах) факультету українознавства Інституту, на якому вчителі й викладачі з вищою освітою отримали другу вищу освіту за спеціальністю «українознавство».

Зміст і напрямки роботи Інституту знайшли своє визнання і в офіційних документах двох Президентів України. Так, у вітанні першого всенародно обраного Президента України Л.Кравчука учасникам Міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) в розвитку українознавства» (1992р.), зокрема, відзначалося, що розроблення теоретичних, організаційних засад українознавства та впровадження його як політики і філософії нашої молоді держави в систему освіти, науки, культури, мистецтва, родинного виховання буде сприяти дальшому поступу творення українського суспільства на засадах правди, добра і справедливості». І в зверненні його наступника Президента України Л.Кучми до колективу Інституту з нагоди 5-річчя заснування (1997р.), українознавство визначалося як «вагомий чинник духовності нашого народу, дієвий рушій його національної визначеності, гідності і самосвідомості», і те, що робота колективу Інституту підготувала плідний ґрунт «для введення українознавства до базового змісту освіти, піднесення патріотичного виховання громадян України».

Тож, і по суті, і за формальними проявами були всі підстави вважати, що діяльність колективу Інституту українознавства відбувалася в інтересах українського народу і його держави, у відповідності з потребами формування якісно нової державної політики в галузі науки, освіти, виховання.

У контексті такого бачення українознавчої справи та її оцінок на громадському та державному рівнях явно дисонуючими і, на перший погляд, не зрозумілими постають деякі «наукові» публікації та заяви

окремих чиновників того часу .

При всій значимості зробленого колективом Інституту, як і іншими науково-освітніми закладами України, ставало зрозумілим, що це був лише початок масштабної, складної, під час суперечливої, аж до конфліктності, роботи, яку ще належало здійснити у формуванні науки самопізнання українського народу на якісно нових засадах та впровадження її здобутків у суспільне та державне життя народу.

Уже на тому етапі складнощі, з якими довелося мати справу українознавцям, можна було згрупувати за такими напрямками:

по-перше, необхідно було невідкладно обґрунтувати (науково довести) правомірність включення в науковий вжиток не тільки терміну, а й самої наукової дисципліни «українознавство», які уособлювали б його як самодостатню галузь знань. Це було тим необхідніше, оскільки багатьом, в т.ч. і в науковому середовищі, все ще було не зрозумілим, а що ж у цьому випадку буде з історією, археологією, археографією України, українським мово-, культурознавством тощо;

по-друге, переконати, що українознавство - це не якась нова додаткова галузь знань до тих, що уже були в науково-педагогічному вжитку, і не заміна того, з чим науковці, педагоги і вихователі уже мали справу протягом багатьох попередніх років і тим більше не прозаїчне дублювання, а нова якість уже набутих і тих, що будуть набуті, знань, більш високий синтетичний їх рівень;

по-третє, необхідно було виражено, зрозуміло й переконливо довести всю безпідставність заперечення українознавства з політичних міркувань, в яких обмежувалося право народу на розвиток науки самопізнання рівнем фольклору, етнології, народознавства тощо. Що творення нової якості українознавчих знань відповідає національним інтересам українського народу.

На жаль, спроби протидії на вказаних напрямках не припинялися упродовж всього зазначеного періоду. З більшою або меншою потугою вони відчутні й на початку ХХІ ст.

Минуле у розвитку народу не пройшло безслідно і для формування науки його самопізнання. Для деякого українознавства й сьогодні все ще залишається на рівні елементів фольклору, етнології та народознавства, побутових звичаїв, обрядів, традицій; для інших - зводиться коротких історичних оглядів, довідок з краєзнавства та народознавства. При цьому такі параметри включаються і до

навчальних програм у школах та вищих навчальних закладах. До того ж все це нерідко подається лише як незначний компонент у вивченні світової історії.

Прикро, але таке народознавство було й залишається мало поєднане з розвитком українського народу як цілого, з вирішенням важливих і невідкладних проблем його розвитку. Воно, як і раніше, зорієнтоване, в кращому разі, на його галузеві, регіональні складники або на далеке минуле, полишаючи поза увагою наше сьогодення і майбутнє, а від так цілісний характер самого об'єкта пізнання.

Це може видатись для когось дивним, але головна проблема України та її народу сьогодні не тільки і не стільки у сферах соціально-економічній, юридичній і навіть не в політичній (розбалансованості соціальних відносин, політичних незгодах, занепаді економіки, господарювання, відсутності кредитів, інвестицій, хороших законів тощо). Це все важливі складники розвитку, але не з них починається піднесення.

Нам і після 21 року незалежності все ще невивстає головного - бачення і розуміння цілісності процесу розвитку, а відтак - перспектив та твердості у виборі власного його шляху. І чи не найбільш неприємним у цей час постає той факт, що чимало наших провідників, політиків, управлінців та й науковців виявилися не готовими до сприйняття й реалізації нового концептуального підходу в самопізнанні народу, а відтак - і в забезпеченні його самотворення на основі нової методології. Більше того, були й ті, хто категорично заперечував такі новації.

Той, хто вивчає історію сучасного українознавства, пам'ятає, як у 2-ій половині 90-х років XX ст. була зроблена «концептуально виражена» в пресі спроба організувати дискусію не стільки з проблем розвитку українознавства, його місця та ролі в системі наук про людину й український народ (що було б цілком логічним), скільки з метою створення негативного стереотипу в сприйнятті інтегративного українознавства серед науковців і громадськості. Уже одні заголовки публікацій тих часів указують саме на такий їх характер, антиукраїнознавчу спрямованість. Пригадаймо лише такі з них, як: Обережно: «українознавство», «Ще раз про українознавство в лапках і без лапок» тощо. І чи не найприкрішим у всьому цьому було те, що ініціаторами й координаторами своєрідного походу проти українознавства виступили представники все того ж Національного (?)

університету імені Тараса Шевченка на чолі з його ректором.

І все ж справа не в тому, хто були і чим керувалися автори тих публікацій (те - особисте), а в самій суті та логіці прецедента, коли українці починають виступати як опоненти своєї українськості. Осмислюючи таке дійство з підстав сьогодення, приходиш до висновку, що будувались вони не стільки на науковому, скільки на психологічному й політичному підґрунті. Уже самі застереження висловлені у цих публікаціях, мали створити певну ауру й відразу налаштувати читачів на анти українознавчий шлях.

Можна зауважити, що від помилок ніхто не застрахований. То чи варто старе ворухити? На це можна відповісти: **по-перше**, не таке воно вже й «старе», а, **по-друге**, справа не в особистостях, а в тенденції. А то вже явище, яке діє в часі та просторі. Бо не можна не помічати тих непоодиноких намагань знову й знову увійти в ту ж колію, яку проклали автори тих публікацій, або бути мовчазним її прихильником.

Тож головне - першопричина прецеденту. Уже на початку 90-х років стало зрозумілим, що гуманітарна наука, побудована на засадах старої методології в усіх її структурних проявах, була неспроможною дати відповідь на конкретні й злободенні питання розвитку українського народу в його якісно новій іпостасі. І це було логічно: питання, куди і як іти українському народу тепер як господарю власної долі, залишались без відповіді головним чином тому, що перебували за межами (можливостями) старої науки. Підтвердженням цьому стали й ті ідейно-політичні та духовні блукання від простих громадян до політиків і державців першої руки, якими були позначені не тільки 90-ті роки ХХ, а й початок ХХІ ст.

Ми й нині все ще не можемо чітко собі сказати, чого хочемо, який суспільно-політичний устрій, яку державу і на яких засадах маємо будувати, яка роль у всьому цьому національної ідеї та національних інтересів, єдності національного й соціального? І те не випадково.

В 90-х роках ми стали свідками своєрідного апофеозу не лише у відкиданні ідеології старого режиму, а й проповіді «нової» на той час політики «деідеологізації», за якою, принаймні на словах, заперечувалась будь-яка ідеологія як чинник суспільного розвитку. Не дивно, що й науковці, навіть ті з них, хто хотів би щось відповісти по суті існуючих проблем, розгубилися, були не готовими до цього. Це

посиливало переконання, що ні ідеологія союзної держави, ні політика «деідеологізації» в новій Україні не могли бути тим підґрунтям, на якому можна було б віднайти адекватні відповіді на питання перспектив нашого розвитку. Ситуація вимагала посилення пошуків, розроблення нових концептуальних підходів у розвитку науки самопізнання українського народу.

Не випадково саме на період 90-х років припадає формування наукових колективів та інституцій, які ставили перед собою завдання: ***по-перше*, розробити якісно нову методологію наукового пошуку в самопізнанні й самотворенні народу; по-друге**, спрямувати цей пошук у русло творення цілісної синтетичної науки про український народ і його країну; ***по-третє***, запропонувати конкретний інструментарій ефективного й невідкладного впровадження результатів наукових досліджень в усі галузі суспільного й державного життя.

Все це відразу ж поставило перед українознавцями багато невідкладних завдань. Одночасно з творенням основ науки самопізнання (розробленням її концепції, формуванням джерельної бази, дослідженням історичних, історіософських та теоретико-методологічних засад українознавства) необхідно було здійснити велику за обсягом і змістом роботу по організаційному забезпеченню наукових досліджень. А це вимагало осмислення та визначення основних напрямків і пріоритетів в роботі українознавців, а саме: розроблення концепцій українознавства як системи наукових інтегративних знань, як синтетичної науки і навчальної дисципліни про цілісне пізнання (самопізнання) українського народу; формування джерельної бази; дослідження закономірностей зародження та історії розвитку (періодизації) науки, формування її теорії та методології; забезпечення єдності всіх потоків українознавчої думки та скоординованості дій українознавчих центрів як в Україні, так і за її межами; створення чіткої системи поширення та впровадження результатів українознавчих досліджень у галузі науки, освіти, культури, у суспільних та державотворчих процесах; формування нового покоління кадрів українознавців (науковців, освітян, працівників культури, сфери управління суспільними та державотворчими процесами); впровадження в системи наукових і освітніх (державних) стандартів українознавства як профілюючої дисципліни й спеціальності тощо.

Визначальними положеннями концепції українознавства, яка активно розробляється в 90-х роках ХХ ст. в Інституті українознавства при Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка під керівництвом проф. П.Кононенка, стали концепти:

- **інтеграція знань про ціле - визначальна тенденція розвитку науки самопізнання кінця ХХ- початку ХХІ ст.;**

- **диференціація й інтеграція - двоєдиний метод процесу пізнання і самопізнання народу;**

- **самопізнання й самотворення народу не може бути адекватним, якщо воно обмежене лише окремими сферами його діяльності, й відповідно, галузями наук. Воно неодмінно має здійснюватися всякий раз на все більш високому рівні: пізнання України і українства як цілого, явища самотутнього, сили самодостатньої;**

- **українознавство має справу з такого роду знаннями, які проливають світло на саму сутність України й українства, їх історичну місію, місце і роль у світовому цивілізаційному розвитку, а з обставин кінця ХХ - початку ХХІ ст. ще й на вирішення таких невідкладних завдань, як розбудова власної держави, вихід із затяжного кризового стану нашої економіки, політичного й особливо духовного життя, включення українського народу у світовий цивілізаційний процес не лише як споживача, а і як повноправного творця загальнолюдських цінностей.**

Показовим у реалізації цієї концепції може стати феномен і доробок Інституту українознавства при Національному університеті ім. Тараса Шевченка (з червня 2000р. НДІУ МОН України). Саме тут уперше в Україні завдяки зусиллям провідних вчених-гуманітаріїв, відомих дослідників-українознавців, професорів: П.Кононенка, В.Крисаченка, Я.Калакури, М.Дробнохода, І.Бичка, С.Єрмоленко, О.Таланчук, А.Погрібного, В.Погребенника, О.Семашка, Г.Філіпчука, чл.-кор-ів НАН України В.Барана, В.Солдатенка, доцентів Т.Кононенка, Л.Токара, В.Сніжка, С.Наливайка, та представників сучасного зарубіжного українознавства, професорів таких як: А.Жуковський, О.Пріцак, Л.Винар, Д.Штогрин, Т.Гунчак, Є.Федоренко, В.Ідзьо, Я.Розумний та ін., реалізується план по формуванню джерельної бази науки, по розробленню концепції українознавства як наукової і навчальної дисципліни, здійснюється

його обґрунтування як системи наукових інтегративних знань про український народ, Україну й світове українство як цілісність, як геополітичну реальність.

У зазначений період вченими-українознавцями зроблено помітний поступ у розвитку джерельної та історіографічної бази, поглибленні концептуальних засад науки, у розкритті її закономірностей та особливостей становлення як синтетичної науки, в ґрунтуванні функцій, визначенні змісту та структури тощо. При цьому творення нової методології пізнання й самопізнання українського народу відбувалося не всупереч, як це декому видавалося, а відповідно до загальних законів розвитку науки. Особливістю ж нової методологічної конструкції українознавства стає той факт, що відтепер воно мало розвиватися у двох визначальних складових: і як методологія наукового пошуку в усіх сферах буття та прояву людської сутності, і як єдина синтетична наукова й навчальна дисципліна.

Здійснення цих важливих і непростих трансформацій наукових знань не могло відбутися інакше як на засадах формування відповідної джерельної бази. І перш за все необхідно було з'єднати в єдине ціле джерелознавчі й історіографічні напрацювання не лише в часі, а й у просторі, тобто ті, що здійснювалися і в Україні, і за її межами. Про більшість напрацювань іноземних вчених та вчених української діаспори майже до кінця ХХ ст. мало що знав не лише широкий загал, а й науковці. І цілком правомірним у цей час бачиться бажання виправити ситуацію. Уже в 1-ій половині 90-х років відбувається фактично друге народження (тепер для України) цілої серії перевидань джерел та документів, які зберігалися й творилися за кордоном, починаючи з тритомної загальної та дев'ятитомної словникової «Енциклопедії Українознавства» (за ред. В.Кубійовича і З.Кузелі) та цілого ряду документальних, бібліографічних та джерелознавчих перевидань таких, як: «Українська республіка у Великій Східноєвропейській революції» (семитомне видання, здійснене О. і О. Підгайними); Бібліографія української еміграційної літератури (Б.Романчука); «Анотована бібліографія української літератури в Канаді 1908-1986рр.» (Я.Славутича); «Україніка у збірках Австралії»; «Архівна україніка у Великій Британії»; тощо.

Виключно важливим стало ознайомлення науковців і широкої громадськості в Україні із збірниками документів, зокрема, такими,

як: «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали» у двох томах (упорядники Т.Гунчак і Р.Сольчаник); «Українська революційно-демократична партія (УРДП-УДРП). Збірник документів і матеріалів» та ін.

З початком утвердження незалежного українського життя відбуваються суттєві зрушення і в українознавчому джерелознавстві в Україні. Відновлюються наміри створити цілісну джерелознавчу базу вітчизняного українознавства. Так до 1-го конгресу Міжнародної асоціації українців (1990р.), ЦНБ ім. В.Вернадського, Державною республіканською бібліотекою ім. КПРС (нині Національна парламентська бібліотека України) та Археографічною комісією АН УРСР було видано покажчик «Джерела з українознавства», вип.1. Другу частину його - «Бібліографія бібліографічних посібників українських періодичних видань» - було видано в 1998 р. Національною бібліотекою України імені В.І.Вернадського здійснено (2001р.) й таке фундаментальне науково-бібліографічне видання як «Українська революція і державність (1917-1920рр.)».

Це починання підхопили інші заклади науки й освіти України. У 1996 р. видаються два покажчики «Українознавство в системі освіти» (укладачі П.Кононенко, Л.Токар і Л.Маляренко в Інституті українознавства при Київському ун-ті ім. Тараса Шевченка) та «Українознавство в системі освіти і виховання» (Український гуманітарний ліцей Київського ун-ту ім. Тараса Шевченка).

З 1997р. Інститутом українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України започатковано видання реферативно-бібліографічного бюлетеня «Українознавство». Перше видання опису праць за 1993р. відбулося в 1997р.

Долаючи складнощі як матеріального, так і політичного порядку в справі творення джерельної бази, єдиної загальнодержавної бібліографії попередниками було зроблено немало. І все ж невіршених питань як у науковому, так і в освітньо-просвітницькому плані залишилося ще багато, і передусім - розроблення єдиної чіткої і скоординованої системи покажчиків і каталогів, створення довідників про довідники, складання не лише проблемно-тематичних, а й покажчиків для певної категорії фахівців: науковців, викладачів, вчителів, студентів, учнів тощо. Відчутної гостроти це питання набуває в контексті потреби формування та можливого використання сайту «Українознавство» в системі Інтернет.

У якісно нових площині, обширі та змісті воно бачиться у зв'язку з процесами становлення українознавства як системи наукових інтегративних знань і як окремої навчальної дисципліни. Особливо гострим воно стає після того, як 5 серпня 1998р. приймається Постанова Кабінету Міністрів України про Державний стандарт освіти, якою було передбачено включення українознавства з 2001р. у навчальні плани середньої школи і, відповідно, підготовку кадрів українознавців. Саме ці об'єктивні процеси і поставили як невідкладні завдання: **по-перше**, створення нової, адекватної потребам суспільства і держави, концепції розвитку українознавства на сучасному етапі і як науки, і як навчальної дисципліни; **по-друге**, започаткування якісно нового підходу до формування джерельної бази українознавства - основи його розвитку і як науки, і як навчальної дисципліни.

Ці дві обставини і стали домінантними для колективу творців фундаментального науково-бібліографічного довідника «Українознавство» у 2-х томах, 4-х книгах (укладачі П.Кононенко, Л.Токар), зокрема при формуванні його ідеї, виробленні концепції та структури.

В основу довідника було покладено принципові положення:

а) українознавство - система наукових інтегративних знань про Україну і українство як єдине ціле;

б) процес їх пізнання відбувається на засадах двоєдиного методу - шляхом диференціації та інтеграції аналізу й синтезу знань як в часі, так і в просторі;

в) напрацювання в україніці, в україністиці та в українознавстві є відображенням прояву даного методу на різних етапах процесу пізнання;

г) структурування джерельної бази науки, її осмислення і використання відбувається за тими ж принципами, за якими розвивається і сама наука.

І, накінець, що поєднання джерел у ціле і в часі, і в обширі передбачає і хронологічно-проблемне їх структурування.

Саме це спонукало укладачів довідника взяти за основу історичний зріз джерел, а саме - 6 основних хронологічних періодів, у яких і подається весь масив джерел. Це джерела, що слугують основою формування українознавчих знань про: **ранньо-історичний період протоукраїнського та українського етносу, нації і держави;**

період княжої доби (IX - остаття чверть XIV ст.); кінець XIV - перша половина XVI ст.; козацько-гетьманської доби (друга половина XVI-XVIII ст.); українознавчі джерела XIX ст.; джерела українознавства XX - початок XXI ст.

На це конкретно-історичне тло у кожному періоді накладена єдина (з погляду XXI ст.) калька проблем. Це джерела, які слугують базою формування теоретико-методологічних та філософсько-світоглядних засад українознавства; пізнання особливостей розвитку української природи і українського етносу, нації, народу; історії; держави; права; економіки; культури; мови; науки; освіти; виховання; міжнародних стосунків та ін. концентрів(структурних компонентів), які відтворюють буття українського народу в усіх його сферах. Але особливості нового підходу в даній праці цим не вичерпується. Вони присутні як у змісті, так і у формі подачі текстів.

Сказане стосується переважно другої частини довідника, тобто джерел до концентрів українознавства. Що ж стосується першої частини - **«Загальна українознавча бібліографія»**, то її структура подана за принципом основних форм і галузей формування, зберігання та використання джерел.

Відкриває її перший розділ, без якого практично будь-яке пізнання і самопізнання українства було б не тільки неповним, а й неможливим – **«Київ – столиця України, центр формування українського народу і його держави»**.

Другий розділ складає бібліографія видань найбільш загального плану – **«Універсалії, довідники, покажчики»** як загально-тематичні, так і персональні.

До третього розділу включені **«Документи і матеріали» з проблем українознавства**, які надруковані у збірниках та окремими виданнями.

У четвертому розділі вміщено бібліографію **видань матеріалів конгресів, симпозіумів, науково-практичних конференцій і круглих столів з проблем українознавства**.

У п'ятому розділі подано **анатований бібліографічний опис часописів**, в яких систематично друкувались матеріали з українознавства.

У шостому розділі вміщено бібліографію **захищених кандидатських і докторських дисертацій з проблем українознавства**, які також структуровані за основними

концентрами.

І, накінець, в сьомий розділ включено бібліографію видань, які охоплюють: **концепції, програми та методологію українознавства як навчальної дисципліни; відомості про підручники, посібники, хрестоматії та допоміжні матеріали з питань викладання українознавства в школі; інформацію про публікації, присвячені методиці, досвіду та сценаріям навчального процесу.**

Помітною подією в науковій та педагогічній діяльності нової України стало видання двох хрестоматійних праць: «Людина і довкілля» у 2-х кн. (1995р.). (Ідея, укладання і наукове редагування текстів В.Крисаченка); і його ж «Українознавство: хрестоматія-посібник» у 2-х кн. (1996р.), а також збірника матеріалів і документів «Національні процеси в Україні: історія і сучасність» у 2-х кн. (за редакцією В.Панібудьласки. - 1997р.). У цих виданнях уперше в українській науково-педагогічній практиці подано зібрання важливіших документів і матеріалів від ранньоісторичної доби і до ХХ ст. включно, що відтепер суттєво полегшувало науковий пошук і прискорювало процес дослідження та осмислення проблем тяглості українського етнонаціогенезу та державотворення.

Для широкого загалу стають доступними праці таких відомих дослідників етносоціальних проблем в Україні, як: І.Дзюба, Є.Сверстюк, В.Чорновіл, М.Руденко, Л.Лук'яненко та ін.

Починаючи з 1996р. в Україні здійснюється ціла серія енциклопедично-довідкових видань. Серед них в першу чергу маємо назвати такі, як: «Мала енциклопедія етнодержавознавства» (1996р.), багатотомні видання «Юридична енциклопедія» (1998р.), Енциклопедія етнокультурознавства (2001р.), Енциклопедія сучасної України (2001р.), Енциклопедія історії України (2003-2007рр.) та ін.

Отже, можна констатувати, що, виходячи з нових реалій, потреби суспільного і державного розвитку і, перш за все, з потреби системного і цілісного пізнання України і українства, формування в народу самоусвідомлення себе як явища самотнього й самодостатнього, в довідникових, бібліографічних напрацюваннях зроблено спробу зібрати і подати системно основний масив джерел (бібліографію праць, документів, матеріалів, періодичних видань і т.д.), а також наукових визначень, які б стали фундаментом для вирішення головного завдання - перспектив розвитку українського народу й науки його самопізнання й самотворення.

Це дає підставу вважати, що названі, як і інші видання подібного роду, матиме важливе наукове і практичне значення, стане надійним підґрунтям в науково-дослідній, освітній та просвітницькій роботі.

Такі видання сприятимуть: більш плідному й ефективному розробленню теоретико-методологічних питань формування українознавства як цілісної науки; практичному вирішенню завдання впровадження українознавства в освітній процес і як окремої навчальної дисципліни, і як українознавчої методології викладання інших дисциплін; підвищенню загальної і, особливо, бібліографічної культури науковців і педагогів, аспірантів і студентів, учнів і всіх, кого хвилює питання пізнання і самопізнання українського народу і його країни; допоможуть більш ефективно застосувати методи, притаманні самостійній роботі з джерелами науки; стануть важливим чинником включення основ бібліографічних знань з українознавства у навчальний процес; сприятимуть розробці такого важливого напрямку наукового джерелознавства як україноджерелознавство, включенню його в систему реєстрів, каталогів, покажчиків і довідників Книжкової палати і наукових бібліотек України, накінець, стануть відправним моментом у створенні центру, який координував би всю роботу не тільки в творенні загальнодержавної українознавчої бібліографії, а й дбав би про поширення бібліографічних напрацювань як у межах України, так і за кордоном.

Для того, хто займається дослідженням основ науки в наш час уже аксіоматичним стало положення, що успішний її розвиток можливий лише за умови постійного формування спеціальних знань про саму науку таких, як: джерелознавство, археографія, палеографія, сфрагістика, історіософія тощо та чи не в першу чергу серед них – знань про історію розвитку самої науки.

Особливо гострою ця проблема постає для інтегративного українознавства - науки, яка ще тільки формується. Обшири, проблематика і характер самопізнання народу тепер стали такими, що без оволодіння допоміжними галузями знань і технологіями їх застосування на різних етапах розвитку творити науку на її сучасному, більш високому рівні, не можливо.

Наукове осмислення вказаних та інших аспектів добування цілісного знання та поширення його результатів через систему освіти, виховання, засоби масової інформації стають все більш нагальними у пошуку істини, визначені характеру й напрямків процесу

самопізнання й самотворення. І цілком правомірно, що на етапі розвитку українознавства як синтетичної науки на перший план виступає проблема розроблення відповідного йому інструментарію та технологій застосування, спроможності суб'єкта цілісно дослідити об'єкт і подати реальну картину процесу пізнання.

Ці важливі складові розвитку сучасного українознавства стали предметом глибокого і системного дослідження на межі XX і XXI ст. відомими українознавцями: проф. П.Кононенком у працях «Свою Україну любіть...» (1996р.) і «Українознавство» підручник (2006р.), а також проф. Я.Калакурою у посібнику «Українська історіографія» (2004р.). І хоча за формою вони призначалися, головним чином, як допоміжний матеріал при вивченні українознавства в школах і вузах, та не в меншій мірі привертають увагу і як вагомий й самодостатній науковий дослідження.

Ім притаманні: концептуальна ясність, чітка історіософська й теоретико-методологічна визначеність, історична й історіографічна аргументованість. Відмітною особливістю цих, як і деяких інших досліджень (таких, як: Т.Горбань «Українознавство в контексті національно-культурного відродження 1918-1928рр.» (1996р.); О.Нагірняка «Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. - 1917р.)» (2007р.) та ін., в яких концептуально за змістом і формою історія українознавчої думки розглядається як процес, що розвивається в органічній єдності з буттям народу. Це робить їх особливо цінними і переконливими в утвердженні погляду українознавців на самопізнання й самотворення народу як на процес, який може і має наблизитися до оптимального тільки на інтегративній синтезній основі.

Отже, при формуванні наукових засад українознавства як синтетичної наукової дисципліни в зазначений період українознавці не творили якоїсь особливої незрозумілої методології, в чому їх намагалися звинуватити опоненти, а йшли уже випробуваним шляхом попередників - дослідників історії становлення наукового знання як цілого. І саме їх досвід переконує, що будь-яка галузь науки може формуватися і плідно розвиватися тільки за умови, коли її основи творяться в органічній єдності з потребами розвитку об'єкта дослідження, тобто коли наука має чітку й життєдайну мотивацію, коли для її утвердження склалися необхідні передумови як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку. Стосовно об'єктивних

передумов розвитку інтегративного українознавства, то до їх числа, перш за все, маємо віднести проголошення незалежності України, практичне вирішення завдань консолідації української нації та побудови національної держави. Відповідно, до передумов суб'єктивного порядку необхідно віднести потребу осмислення суспільної мотивації дій у вказаних сферах, наявність відповідної йому (осмисленню) джерельної бази та науково-технологічного інструментарію добування, осмислення та поширення знань, які були б спроможні відтворити реальну картину самопізнання й самотворення українського народу як цілого, визначити напрями, ціннісні орієнтири та критерії поступу.

Зрозуміти логіку співвіднесення всіх компонентів добування знання і механізмів їх взаємодії не можна було інакше, як на основі вироблення єдиної методології, починаючи з чіткого визначення предмета науки, її соціальних функцій, мети і завдань, закономірностей, принципів, методів, досвіду і уроків розвитку, творення інструментарію пізнання, тобто тих висхідних категорій, які атестують будь-яку науку як єдину систему знань.

За минулі 16 років можна говорити якщо не про детальний і ґрунтовний їх вислід, то, принаймні, про з'ясування основних параметрів позначених категорій, і відповідно, проблем та напрямків подальших поглиблених досліджень.

В органічній єдності з концептуальними засадами та методологічними орієнтирами, визначеними у працях проф. П.Кононенка: «Українознавство. Підручник для вищих навчальних закладів» (2006р.); «Національна ідея, нація, націоналізм» (2005р.); «Український етнос: генеза і перспективи. Історичний нарис» (2003р.); «Освіта ХХІ століття. Філософія родинності»; «Українознавство - наука любові, етики, життєтворчості» (2006р.) науковцями Національного науково-дослідного Інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України проведені дослідження й дано визначення наукових засад інтегративного українознавства.

У зазначений період були здійснені розвідки таких основоположних проблем, як: «Походження українського народу» (В.Баран); «Індоарійські тасмниці України» (С.Наливайко); «Ідеологія терену» (В.Сніжко); «Історична пам'ять як чинник самоідентифікації українців», «Основні етапи формування джерельної бази з історії

української державності», «Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни», «Методи українознавчих досліджень» (Я.Калакура); «Об'єкт і предмет українознавства», «Українознавство в системі наук і навчальних дисциплін», «Національна ідея як внутрішня сутність і самовираження нації», «Зміст українознавства: системно-функціональний підхід до структурування знань», «Актуальні проблеми теорії і методології українознавства», «Історіографія українознавства як чинник становлення і розвитку наукової системи знань», «Досвід і уроки буття українського народу в системі українознавства», «Українознавство як засіб самоідентифікації, основа духовного розвитку українського народу», «Мова в самопізнанні й само творенні українського народу», «Українознавство і побудова національної держави в Україні», «Українознавчі виміри побудови громадянського суспільства в Україні»; «Українознавство в змісті та структурі національної освіти» (Л.Токар). Проведено дослідження теоретико-методологічних проблем українознавства у контексті певних сфер періодів, історичних подій та персоналій, зокрема таких, як: «Проблеми теорії і методології українознавства в дослідженнях українознавців ХХ ст.» (Л.Токар), «Концепція та історіографія української революції ХХ ст.» (В.Солдатенко); «Проблеми етногенезу українського народу у шкільних і вузівських підручниках» (В.Баран); «Історична пам'ять як чинник самоідентифікації українців»; «Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни» (Я.Калакура); концепція української державності за Н.Григорієвим (Т.Бевз); «Галицька держава - процеси етностворення і становлення-III-XII ст.», «Українська держава в IX-XIII ст.», «Українська держава в XIII столітті», «Кельтська цивілізація на території України», «Ранньослов'янське суспільство, ранньослов'янська державність. Зародження становлення християнства на території України», «Українська діаспора в Росії. Етапи розвитку», підручник «Історія України» (В.Ідзьо) та ін.

Як видно з проблематики теоретико-методологічних досліджень, основні зусилля українознавців, крім названих досліджень історичних, джерелознавчих та історіографічних засад українознавства (його періодизації), були зосереджені на:

- вивченні загальних тенденцій та особливостей розвитку українознавства на кожному історичному етапі;

- подальшому розробленні концептуальних основ науки;
- дослідженні предмета, метода, функцій і завдань українознавства та значення їх вирішення для суспільного розвитку і розвитку гуманітарної науки;
- виробленні та поглибленні теоретико-методологічних засад, методології пізнання й самопізнання, творення й само творення українського народу;
- з'ясуванні ролі особистості українознавця у розвитку знань про Україну й українство;
- визначенні основних категорій та понять науки, розробленні інструментарію українознавця;
- вивченні досвіду та уроків буття в системі самопізнання й самотворення українського народу;
- осмисленні феномена національної ідеї як внутрішньої сутності, чинника самовираження нації;
- обґрунтуванні нових підходів до застосування загальнометодологічних наукових принципів в українознавчих дослідженнях, опрацюванні їх методик.

Відмітною ж особливістю процесу було те, дослідження ці здійснювалися не в суто академічному плані, а переважно в ритмі самого життя. Їх формула завжди визначалася невідкладними потребами розвитку. Тому цілком логічним бачиться й той факт, що, поряд з формуванням наукового українознавчого інструментарію, в цей час багато уваги приділяється науково-прикладним проблемам: теорії та методології освіти, виховання, управління державними та суспільними процесами, зокрема, в таких його складових, як: українознавство і побудова національної держави в Україні; українознавчі виміри громадянського суспільства; впровадження українознавчих теоретико-методологічних розробок в системи освіти, виховання, культури; творення наукової бази освітніх програм; участь у підготовці довідників, посібників, методичних розробок, узагальнення практичного досвіду; розроблення концепцій та організаційно-наукового забезпечення проведення освітньо-виховних заходів (конкурсів, олімпіад) тощо.

В апробації та поширенні теоретико-методологічних напрацювань українознавців виключно важливого значення набувають щорічні Міжнародні науково-практичні конференції, конгреси та круглі столи, організатором яких виступають

Національний науково-дослідний Інститут українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України та Міжнародна Асоціація «Україна та світове українство»; Світові конгреси українців (раз у 3 роки), які проводить МАУ.

Від початку 90-х років було проведено 15 щорічних Міжнародних конференцій і 6 конгресів МАУ. Один перелік тем, які обговорювалися на них, що діяльність науковців найтіснішим чином була пов'язана з тими проблемами, які висувалися на передній план самим життям. Це: «Роль вищих навчальних закладів у розвитку українознавства» (1992р.); «Українознавство в розбудові держави» (1993р.); «Українознавство: теоретико-методологічні та організаційні проблеми» (1994р.). Далі в історичній ретроспекції (з 1995 по 1999рр.) було розглянуто особливості розвитку українознавчої думки від найдавніших часів і до сьогодення. У 2000р. обговорювалась проблема «Українознавство в системі освіти»; 2001р. - «Українознавство - наука самопізнання українського народу»; 2002р. - «Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства»; 2003р. - «Українознавство в розбудові громадянського суспільства в Україні»; 2004р. - «Соціально-економічні, політичні та етнонаціональні чинники буття народу в системі українознавства»; 2005р. - «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі»; 2006р. - «Українська освіта у світовому просторі».

В активізації осмислення і поширення наслідків обговорення історичних, історіософських та теоретико-методологічних проблем та напрацювань українознавців, наукового українознавчого інструментарію все більшу роль починають відігравати нові технології: збірники наукових праць Національного науково-дослідного Інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, які видаються по підсумках щорічних міжнародних науково-практичних конференцій, конгресів та круглих столів і щоквартальник - журнал «Українознавство» (гол. ред. П.Кононенко), що видається з 2001 р. та журнал «Українознавець» з 2005р., який засновано Кафедрою українознавства Університету «Львівський Ставропігійон», Інститутом Українознавства МОН України та Кафедрою українознавства Українського Університету в Москві (гол. ред. В.Ідзьо).

З 2007 р. журнали поширюються і в електронному варіанті через систему Інтернет.

На сторінках, крім постійних рубрик, в яких висвітлюються питання історії, історіографії, джерелознавства, теорії та методології науки самопізнання, можна віднайти матеріали практично з усіх концентрів. Систематично діють тут рубрики: «Освіта», «Мова і майбутнє України», «Українська суспільно-політична думка», «Українська національна культура», «Пам'ять», «Україна - етнос», «Україна і світ», «Рецензії та відгуки» тощо.

В журналах друкуються матеріали як з фундаментальних досліджень, так і гіпотези, версії, полемічні статті працівників інституту, його аспірантів, науковців науково-освітніх установ різних міст України і світу. Тематика статей охоплює проблеми історії, теорії та методології українознавства у вітчизняних і зарубіжних виданнях; напрацювання у сферах історіографії та джерелознавства, археології й археографії, літератури і мистецтва в їх історичній ретроспекції та в сьогоденні; особливості практичного втілення українознавства в закладах освіти та культури, висвітлення передових методів їх діяльності.

Журнали, згідно Постанови Президії ВАК, став фаховими з історичних і філософських наук. Електронна версія журналу представлена на сайтах Інституту: Українознавство: www.rius.riev.ua; Україно знавець: www.ukrainoznavec.ho.com.ua. Журнали розповсюджуються як в Україні, так і в США, Канаді, Великобританії, Росії, Італії, Німеччині, Росії та багатьох інших країнах світу.

На сайті Національного науково-дослідного Інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України започаткована й постійно поповнюється рубрика (сторінка) «Інструментарій українознавця».

Усі ці здобутки, якими позначені 90-ті роки XX і початку XXI ст. у розвитку українознавчої науки, дають підставу стверджувати, що вони стали наслідком якісно нового періоду в житті народу й відображають відтепер домінуючу тенденцію в його розвитку на засадах наукового самопізнання й самотворення.

Спираючись на історичний досвід, наукові розробки попередників, їх послідовники в кінці XX і на початку XXI ст. дали глибоке наукове обґрунтування доцільності та визначили закономірності становлення й розвитку українознавства як у його складових – концентрах знань (історії, мові, літературі, культурі, етнології, країно-, суспільствознавстві і т.д.), так і в його цілісній,

синтетичній сутності.

Аргументовано доведено, що це - двоєдиний процес, що усвідомлення національних інтересів в найширшому їх розумінні зрештою рівнозначно усвідомленню сенсу етнонаціонального буття народу, його історичного покликання; що формування світоглядних підвалин народу не може відбутися інакше як через систему освіти, виховання, культури, управління і, неодмінно, на засадах наукового українознавства, яке розвивається тепер як єдина синтетична наука, як певний рівень свідомості народу. Вченими українознавцями сьогодення здійснено визначення й дано обґрунтування взаємозалежності стану етно-національного, громадянського та державного розвитку українського народу й розвитку українознавства як науки, як методології освітньо-виховного процесу і як окремої навчальної дисципліни; дано визначення основоположних принципів українознавства як науки і навчальної дисципліни, механізмів його взаємодії з галузевими науками у процесі самопізнання й самотворення українського народу; здійснено формування базових понять і категорій науки, обґрунтування їх ролі у подальшому розвитку історії, історіографії та історіософії сучасного українознавства. Всі ці концепти побудовані на основі глибокого усвідомлення діалектичної єдності матеріального і духовного життя українства. Бо призначення будь-якої наукової дисципліни і науки як цілого визначається загальною потребою і логікою людського буття - пізнанням законів розвитку Природи, людини й суспільства та виробленням технологій їх застосування. Доки не пізнані закони розвитку, людина може тільки спостерігати та описувати явища й процеси, збирати і систематизувати факти, накопичувати імперичний матеріал. Але вона нічого не може пояснити і, тим більше, передбачити. Наука починається тільки тоді, коли знання приводяться в систему відповідно до законів розвитку. І процес цей постає оптимальним лише за умови, коли вивчення загальних і специфічних законів (в т.ч. й наукових) відбувається в органічній єдності, субординації та узгодженості.

При цьому закони науки відтворюють лише те, що є в дійсності. Тільки за таких умов вони вказують як необхідно мислити у тій чи іншій сфері буття. Будучи пізнаними, закони виступають основою для визначення принципів і методів пізнання та практичної дії.

Пізнання законів розвитку людини, нації, народу дає підстави

для визначення механізмів (принципів і методів) прояву пізнаних законів. Все це у своїй єдності та взаємодії і творить таке явище і поняття, як методологія науки.

Пізнання законів розвитку, усвідомлення принципів і методів їх прояву, у т. ч. і на рівні свідомості, дозволяє глибше проникати в сутність явищ і процесів, чіткіше бачити місце і роль в них людини, виробляти адекватну її поведінку і дію.

Ще нашим предкам була відома істина: коли усвідомлено принцип, тоді неодмінно буде знайдено і засоби його поширення (застосування).

Відповідно і в науковій організації знання центральне місце належить принципам його побудови. Те, наскільки для практики значимо усвідомлення наукових принципів дії, свідчить хоч би той факт, що без твердих і надійних основ переконання люди не можуть брати на себе тягар важливих рішень і відповідальність за їх виконання.

Усвідомлення принципів пізнання (самопізнання) дозволяє суб'єкту формувати тверде переконання й логіку дій, бачити їх наступність і взаємозв'язок не тільки в теорії, а й на практиці. І саме тому визначення механізмів творення та реалізації змісту в українознавстві відтепер відбувається в єдиному контексті осмислення національної ідеї і національних інтересів українського народу.

Саме завдяки такому підходу дослідження науковців сприяли подальшій розробці і поглибленню концептуальних та теоретико-методологічних засад українознавства як науки і навчальної дисципліни; більш аргументованому і доступному у формах розкриття механізмів самореалізації сутності науки самопізнання; взаємодії українознавства і спеціальних наукових дисциплін про українську людину й спільноту; більш активному усвідомленню українознавства як визначального чинника самопізнання та самотворення народу; творчому дослідженню його як цілісної наукової системи знань, головним завданням якої було, є і буде розроблення методології цілісного самопізнання, самотворення народу і в таких визначальних сферах його духовності, як наука, освіта, виховання.

На жаль, через недостатнє інформаційно-технічне, фінансове забезпечення, поширення результатів реалізації дослідницьких тем (обмежений тираж журналів «Українознавство», «Українознавець» та

збірника наукових праць Національного науково-дослідного Інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, науковий доробок українознавців і в ХХІ ст. все ще залишається малодоступним широкому колу науковців, педагогів, управлінців, політиків, громадськості.

А тому цілком логічними постають ті висновки і пропозиції, які уже були сформовані по підсумках дослідницьких тем і в ухвалах щорічних міжнародних науково-практичних конференцій та конгресів, зокрема у тому сенсі, що у зв'язку з важливістю і масштабністю завдань розвитку науки українознавства та впровадження її здобутків в усі сфери суспільного життя необхідно повернутися до розроблення та прийняття на базі існуючих дослідницьких проектів та ухвал міжнародних науково-практичних конференцій - державної цільової програми «Українознавство».

ЛЕКЦІЯ № 7 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: **«Періодизація як дослідницький метод в українознавстві»**

У сьомій лекції «Періодизація як дослідницький метод в українознавстві» наголосимо, що під періодизацією здебільшого розуміють рефлексивну дію, спрямовану на виділення в часі, в процесі, в житті суспільства чи окремої людини певних періодів, етапів, фаз, стадій, обмежених відповідними хронологічними рамками, датами, віхами, знаковими подіями. З усіх наук найчастіше до періодизації вдається історія, а також ті, які мають історичну складову.

Найдавніші і найпростіші форми періодизації традиційно пов'язувались з хронологією конкретних подій: війнами, повстаннями рабів, правліннями фараонів, будівництвом пірамід, проведенням олімпійських ігор тощо. У стародавній Греції побутували такі поняття як «період», «вік», «століття», «епоха», «доба». Давньогрецький мислитель і поет Гесіод (8-7 ст. до н.е.) розділив історію людства на золотий, срібний, бронзовий і залізний віки. Зразки перших спроб періодизації знаходимо в історичних працях античних авторів Геродота, Фукіда, Полібія, а також у Біблії. До примітивної періодизації, тобто до виділення часових інтервалів в історії вдавалися давньоукраїнські літописці княжої доби, її застосував Нестор у «Повісті минулих літ». Досконаліші форми періодизації, поширені в західноєвропейській історіографії, використали літописці козацьких часів: Самовидець, С.Величко, Г.Габ'янка, перші українські історики В.Рубан, П.Симоновський, О.Безбородько, Д.Бантиш-Каменський, М.Маркевич та ін. головним чином для зручності послідовного викладу подій або їх виокремлення. Початки наукового підходу до періодизації української історії належать М.Максимовичу, М.Костомарову, П.Кулішу, В.Антоновичу. Найдосконалішу хронологічну структуру історії України опрацював М.Грушевський, яка ґрунтувалася на принципово новій схемі історії східного слов'янства, і застосував її в багатотомній історії України-Руси. В різних модифікаціях цієї схемою послуговувались Д.Багалій, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич, О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко, Ф.Шевченко та ін. Її наріжні принципи застосовує й сучасна українська історична наука, зокрема багатотомник «Україна крізь

віки» під редакцією академіка В.Смолія, «Історія України: нове бачення», підручники, курси лекцій, навчальні посібники.

Історіографія виробила своєрідну ієрархію понять, які використовуються в історичній періодизації для виокремлення різних частин або часових інтервалів історичного процесу: період, етап, доба, століття, вік, епоха та ін. Для кожного з цих відрізків часу характерні спільні та специфічні ознаки змістовного характеру, відповідно обмежені певними хронологічними рамками, наприклад, «вік просвітництва», «епоха палеоліту», «доба Української революції», «період Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького», «етап унезалежнення України», «перехідний етап» тощо. Сучасна парадигма історії України послуговується наступними поняттями, наділеними відповідними хронологічними межами: ера, епоха, період, етап, століття, кожне з яких може поділятися на вужчі часові відрізки. При цьому, поняття період і етап розглядаються у співвідношенні цілого і частини, оскільки період переважно обмежується датами як ширша величина, а етап - це частина періоду, його окрема стадія або фаза.

До них належить й українознавство, зародження, становлення і розвиток якого охоплює близько двох тисяч років, у межах яких виокремлюється ряд періодів, етапів або підперіодів. Наука вже давно довела, що періодизація - не механічна процедура поділу того чи іншого процесу на окремі відрізки в часовому вимірі, а спосіб або метод, який виконує дослідницькі функції. Саме цей аспект періодизації як дослідницького методу в українознавстві належить до актуальних і недостатньо висвітлених у літературі проблем. Практично, окрім П.Кононенка, цією проблемою ніхто не займався. У книзі Т.Лепехи подана лише періодизація освіти і друку, а в посібнику «Українознавство» під редакцією В.Сайко періодизація навіть не згадується. Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб, з одного боку, з'ясувати теоретичні та методологічні засади періодизації, а з другого, розкрити її прикладне значення і можливість застосування цього методу для періодизації і дослідження в українознавстві.

Українознавство здебільшого спирається на схеми історичної періодизації, насамперед на ті, які використовуються для періодизації української історіографії. Опрацьована автором цієї статті періодизація історії витоків, зародження, становлення української історичної науки може розглядатися як максимально наближена до

наукової періодизації українознавства. Однак, на нашу думку, не слід отожднювати ці періодизації, бо кожна з цих наук має свою специфіку, оскільки стосується різних предметів дослідження. Українська історіографія, як компонент історичної науки, як спеціальна її галузь, яка вивчає історію нагромадження історичних знань, почала складатися з кінця XVIII ст., але остаточно сформувалася на рубежі XIX-XX ст. Натомість витoki і розвиток української історичної думки органічно вплітаються в основні віхи українознавства.

В сучасній науці фактично побутує одна, на наш погляд, досить вдала і аргументована модель періодизації українознавства, опрацьована П.Кононенко і викладена у вигляді схеми і розлогих коментарів у підручнику «Українознавство» для вищих навчальних закладів. Автор виділив шість етапів розвитку українознавства, розглядаючи їх як складові частини цілісного процесу зародження і нагромадження знань про Україну і українство на материковій Україні та за її межами, а кожен етап як період, як щабель цього тривалого процесу. *Перший етап* він відносить до IV-IX ст. після Різдва Христового, коли грецькі, візантійські, римські дослідники подали перші відомості про Україну, а на її теренах були створені «Велесова книга», «Літопис Аскольда», київські билини. *Другий етап* (IX-XIV ст.) ув'язується з розквітом Київської великокняжої держави, утвердженням літописної традиції, творчістю Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, патріарха Іларіона, появою «Слова о полку Ігоревім», «Галицько-Волинський літопис» і т. д. Розвиток знань про Україну в добу Гетьманщини учений відносить до *третього етапу*, коли, творцями українознавства виступили козацькі літописці Самовидець, Г.Габ'янка, С.Величко, а також автори Густинського та інших монастирських літописів, літературно-полемічних творів. Початок *четвертого етапу* (XIX ст.) хронологічно співпадає з появою «Історією Русів» і представлений українознавчими працями М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича, М.Драгоманова, творчістю Т.Шевченка, М.Шашкевича та ін. Кінець XIX - початок 30-х рр. XX ст. П.Кононенко відносить до *п'ятого етапу* розвитку українознавства. В ньому фігурують праці І.Франка, Л.Українки, С.Сумцова, С.Єфремова, М.Грушевського, Ф.Вовка, А.Кримського. діяльність НТШ, УНТ, УАН, українознавчих кафедр. Останній, *шостий етап* накладається на 1990-і рр. - початок XXI ст.

Належно обгрунтувавши цю періодизацію, П.Кононенко подав її графічну схему, яка, звичайно, є умовною і може служити основою подальшого удосконалення. Наприклад, межі третього етапу чітко не окреслені XIV-XVI ст., хоча в самому тексті підручника звертається увага на роль братств, колегіумів, духовенства, діячів Острозької та Києво-Могилянської академій в розвитку знань про Україну. До речі, в недавно опублікованій статті П.Кононенка в часописі «Українознавство» під рубрикою наукового інструментарія українознавця з приводу періодизації замість поняття «етапи» використовується термін «періоди» і рамки третього періоду якраз обмежені XIV-XVI ст. Чіткіше визначив автор і змістовну частину п'ятого періоду, наголосивши, що радянський політичний режим рішуче протидіяв українознавству, маючи, очевидно, на увазі другу половину 1930-х - 1980-ті рр. І це цілком слушно, адже в підрадянській Україні, особливо після припинення політики «українізації», в умовах широкомасштабного наступу на національні права і свободи громадян, розгортання голодомору та масових репресій на українознавство було накладено не просто табу, а оголошено справжню війну. Та, незважаючи на заборони і переслідування, українознавство не зникло, а перейшло на нелегальні та напівлегальні умови, нагромаджуючи фактичний матеріал, готуючи кадри для майбутніх досліджень. Хоч тисячі українознавців були фізично або морально знищені, сама наука залишалася нескореною. Її сповідувала більшість українських письменників, відстоювали українські патріоти, підпільники, шістдесятники, дисиденти, правозахисники. В підручнику цілком слушно говориться, що в міжвоєнний період традиції українознавства продовжили науковці Галичини, Буковини і Закарпаття, водночас сформувалися потужні українознавчі центри за рубежом, зокрема Український вільний університет, українські наукові інститути в Берліні та Варшаві, а згодом Українська Вільна Академія Наук, кафедри українознавства в країнах Західної Європи, США та Канади. В повоєнні роки побачили світ «Енциклопедія українознавства», ряд інших праць. Отже, є підстави стверджувати, що запропонована П.Кононенком періодизація українознавства в підручнику і згаданій статті - це важливий етап на шляху її універсалізації, добротна основа, але й вона потребує удосконалення, особливо з огляду хронології.

Ключовою проблемою в методології періодизації є, з одного боку, її розуміння як дослідницького методу, а з другого, обґрунтування критеріїв періодизації, тобто пошук відповідей на питання, які події, факти, явища мали рубіжне значення для розвитку українознавства і можуть служити умовною межею для виділення періодів чи етапів. Як уже зазначалося, сучасна наука трактує періодизацію як один із наукових методів дослідження українознавства, що передбачає систему процедур, прийомів і способів, спрямованих та виділення в процесі його розвитку найважливіших епох, періодів, етапів за спільними ознаками і критеріями.

Період в українознавстві, як і в історіографії, - це умовно окремий відрізок часу в історичному вимірі, який характеризується рядом спільних рис, відмінностей і особливостей в порівнянні з іншими періодами, має свій початок і відносну завершеність. Але, якщо в історіографії розглядається процес нагромадження надбань історичної науки, то в українознавстві аналізується весь комплекс знань, напрацьований й іншими науками про Україну та українців: етнологією, етнографією, культурологією, мовознавством, літературознавством, демографією, економікою, філософією, правознавством, географією, психологією тощо. При цьому акцент робиться на синтез знань, їх взаємоув'язаність і цілісність, що ускладнює встановлення рубажів даного процесу. І все ж виділення періодів чи етапів українознавства дозволяє заглибитись у специфіку кожного з них при одночасному з'ясуванні провідних тенденцій, виявленні загальних закономірностей українознавчого процесу.

Основу періодизації становлять певні правила або критерії, тобто ознаки чи їх сукупність, які й служать мотивацією виділення відповідних періодів чи етапів. Про які критерії періодизації можна говорити стосовно українознавства, які загальні події, явища і процеси слід враховувати при цьому? *По-перше*, слід зважати на найважливіші рубажі світової і української історії. Існуюча періодизація історії України і світу є тим тлом, на якому аналізується процес продукування знань про Україну і українство. *По-друге*, важливе значення має осмислення тих принципово нових явищ у суспільному, науковому, культурному, ідейному і духовному житті України, які змінили або істотно вплинули на характер і зміст українознавчої думки. Йдеться, зокрема, про етапи етногенезу, зародження

писемності, утворення давньоукраїнської державності, запровадження християнства, розвиток друкарства, поширення просвітництва, становлення нової української літератури, поява фотографії, звукозапису, електронних засобів інформації і т.д. **По-третє**, заснування осередків і товариств, наукових інституцій українознавства, наукових шкіл, формування течій і нових напрямів українознавчої думки, виникнення нових українознавчих часописів і видань тощо. **По-четверте**, це найголовніше - створення таких дослідницьких праць, які стали важливою віхою у формуванні нових знань про Україну. До них можна віднести, наприклад, появу Київського літопису, «Повісті минулих літ», «Галицько-Волинського літопису» козацьких літописів, «Історії Русів», «Історії України-Руси» та «Історії української літератури» М.Грушевського, «Енциклопедії Українознавства» і т.п.

Виходячи з цих критеріїв і спираючись на існуючу модель періодизації української історіографії, висловимо деякі міркування і пропозиції щодо подальшого удосконалення наукової періодизації українознавства та використання її як ефективного дослідницького методу. Оскільки витоки найпростіших, нерідко примітивних уявлень про українські землі античних часів сягають у глибоку давнину, щонайменше в добу Трипільської культури, а їх носіями були давні міфи, легенди, перекази, інші різновиди усної творчості, які запам'ятовувалися і передавалися від покоління до покоління, то цей відрізок, на нашу думку, можна винести за межі основних періодів, розглядаючи його як доісторичний або праукраїнський, або як предтечу українознавства. Процес безпосереднього зародження раціональних відомостей про територію України та її автохтонне населення слов'ян і кочові племена, їх державні утворення, трансформація цих відомостей у знання, а відтак у науку про Україну і українців охоплює майже дві тисячі років, у межах яких можна простежити і умовно виокремити **вісім** основних періодів, кожен з яких має свої внутрішні **етапи** або **півперіоди**.

Є підстави виводити **перший період** українознавства з княжої доби (піднесення Києва і утворення Києво-Полянської держави, Київська Русь, Галицько-Волинська, Литовсько-Руська держави), тобто йдеться про перше тисячоліття української історії (V-XVI ст., від заснування Києва «як стольного града» до Люблінської унії 1569 р.). У його межах відповідно простежується **три етапи**: киево-

чернігівський (Київ-Чернігів), українське королівство (Галич-Холм-Львів) і литовсько-руський (Вільно) коли мислителі та літописці сформували, осмислили, а згодом зафіксували на письмі найважливіші відомості про українські землі, про історичні події в хронологічній послідовності, залишили нащадкам своє бачення історичного процесу. Давньоукраїнські літописці і мислителі були обізнані з античною, зокрема давньогрецькою історичною думкою, а русько-візантійські політичні, культурні та духовні зв'язки сприяли поширенню на теренах України-Руси елінської культури та історичної традиції. Винятково важливу роль у формуванні суспільної свідомості і моралі відіграла релігія, зокрема, християнство, яке сповідувало нові духовні цінності та нову візію походження світу, людського життя, поділу історичного процесу на дохристиянські та християнські часи (нову та стару ери). Формування української народності, її національних ознак супроводжувалося утвердження української ідентичності, що об'єктивно стимулювало розвиток знань про минуле українців, їх самобутність і окремішність. Опинившись у складі Польщі і Литви, українці зазнали потужного впливу західноєвропейської культури та історіографії.

Другий період охоплює козацько-гетьманські часи (друга половина XVI - перша половина XVIII ст.) Він обумовлений зародженням українського козацтва, виникненням Запорозької Січі, утвердженням національної ідентичності українців, розгортанням Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького і утворенням Української козацько-гетьманської держави. Це доба українського національного і культурно-духовного пробудження, яке супроводжувалося розвитком шкільництва, братств, колегій, подвижницькою діяльністю учених Острозької та Києво-Могилянської академій, що помітно вплинуло на розвиток знань про Україну, позначилося на формуванні козацької історіографії, сприяло вивченню української мови, історії в системі освіти, поширенню українськості в суспільстві. Заснування друкарень, просвітницька діяльність Львівського, Луцького, Київського та інших братств, учених Острозької та Києво-Могилянської академій, діячів церкви сприяли зростанню загальної культури українського народу, його національної самосвідомості, створенню навчальної та полемічної літератури, особливо в ході підготовки до укладання Берестейської унії (1596р.). Твори М.Смотрицького, І.Вишинського, Ю.Рогатинця,

Д.Туптала, С.Яворського, Ф.Прокоповича та ін. мали не тільки теологічну, але й світську спрямованість. Історико-українознавчий зміст стає ознакою нових форм усної творчості, інтермедій, вертепу, народних дум. У козацькі часи дістають поширення такі різновиди фіксації історичних подій як щоденники, козацьке літописання, мемуаристика. Вершиною української історичної думки цієї доби стали літописи Самовидця, Г.Габ'янки та С.Величка, в яких з історії логічно виводилась визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького, а її героїка поєднувалася з утвердженням ідеї нескореності українців.

Особливістю *третього періоду*, який охоплює другу половину XVIII - першу третину XIX ст., було те, що він дав перших професійних істориків, філософів, філологів, письменників і заклав фундамент українознавства. Праці С.Лукомського, П.Симоновського, В.Рубана, О.Рігельмана, В.Ломиковського, О.Шафонського, а згодом Якова і Олександра Марковичів, Д.Бантиша-Каменського, літературно-філософські твори Г.Сковороди, І.Котляревського, І. Гулака-Артемівського, Є.Гребінки, І.Квітки-Основ'яненка утверджували окремішність українського народу, самобутність його мови, культури, звичаїв, традицій, історії.

«Історія Русів» стала прологом *четвертого періоду* (друга і третя третини XIX ст.). Традиції козацького літописання дістали в «Історії Русів» якісно нове відображення, а рукописні варіанти твору на тривалий час утвердили цілісне уявлення про історію українського народу, її тяглість від княжих часів до Гетьманщини. Червоною ниткою через увесь твір проводилась ідея про право кожного народу на самостійний державний, культурний та економічний розвиток, про законні підстави русів-українців боротися проти будь-яких іноземних поневолювачів. Цей період представлений першими дослідницькими працями і пов'язаний з утвердженням науковості знань про Україну, з формуванням національного обличчя українознавства (М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш, творчість Т.Шевченка, діяльність українців Львівського, Харківського, Київського, Одеського, а згодом і Чернівецького університетів, Київської археографічної комісії, Київського архіву давніх актів, Товариства «Нестора Літописця», «Руської трійці» (М.Шашкевич, Я.Головацький, І.Вагилевич), наукових товариств, інших осередків вивчення українських старожитностей, збирання і публікації джерел,

написання наукових праць з української історії, мови, літератури, етнографії - все це засвідчує рубіжне значення цього періоду для становлення українознавства.

Винятково глибокий слід на формування національної та історичної свідомості українського народу справила літературно-художня і публіцистична творчість Тараса Шевченка. Будучи палким прихильником національної ідеї, національного визволення українського народу, він дав своє розуміння української історії у творах «Тарасова ніч», «Гамалія», «Гайдамаки», «Іван Підкова», «Розрита могила» та ін. Спадщина Т.Шевченка, відкинула конформістську модель «малоросійства», що сповідувала ідеологію спільної історії Малої і Великої Русі, пропагувала лояльне ставлення до імперської Росії, заклавши фундамент національного бачення української історії. Шевченкове поєднання ідеї нації з найвищими гуманістичними цінностями стало наріжним каменем майбутніх народницького та національно-державницького напрямів української історіографії.

Друга половина 18-го - початок 19 ст. - це відлуння в українознавчій думці західноєвропейського історіософського напрямку - романтизму, що мав в Україні своє власне, козацьке коріння. Романтизм сприяв пробудженню національної свідомості, ставав світоглядною основою протистояння великодержавницькій ідеології Російської та Австрійської імперій.

Остання третина XIX - початок XX ст. складають окремий, **п'ятий період**, який представлений українознавчими студіями В.Антоновича, М.Драгоманова, М.Грушевського, Д.Багалія, І.Франка, Л.Українки та ін., котрі остаточно утвердили українознавство як окремий розділ гуманітарних наук. Наукова творчість В.Антоновича та його учнів, діяльність Київської історичної школи документалістів, Наукового товариства ім. Тараса Шевченка у Львові, синтез історії України, здійснений М.Грушевським, державницька візія його львівської наукової школи істориків, студії Українського наукового товариства в Києві, - все це завершило процес виокремлення українознавства як національного феномена, що відіграв важливу роль у формуванні національної ідеї і свідомості українського народу. Вагомий внесок у збагачення українознавства, його її європеїзацію зробили М.Драгоманов, Б.Грінченко, І.Франко, Л.Українка,

О.Потебня, Д.Донцов, В.Гнатюк та ін., які сприяли поєднанню знань про Україну із західноєвропейськими цінностями.

Вершиною цього періоду стала Українська революція 1917-1920рр., яку можна розглядати як окремий етап, пов'язаний не тільки з відновленням національної державності України, її незалежності та соборності, але з інституціоналізацією українознавства, впровадженням його в систему науки і освіти. Саме в добу революції найвидатніший український історик і українознавець з світовим іменем М.Грушевський став творцем Української Народної Республіки, яка розглядалася правонаступницею княжої та козацько-гетьманської державності українців. У 1920 р. побачила світ праця Є.Єфремова «Українознавство», давши потужний поштовх українознавчим студіям, які, на жаль, невдовзі були згорнуті більшовицьким режимом.

Шостий період (20-ті - початок 30-х рр. ХХ ст.) характеризується тим, що під натиском більшовицьких збройних сил українська революція задихнулася, а на більшу частину України було експортовано тоталітарний режим, водночас західноукраїнські землі, Буковина, Ізмаїльщина, Закарпаття опинилися відповідно під владою Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини. Особливість цього періоду українознавства полягає в тому, що інерція української революції ще на деякий час забезпечила йому розвиток на материковій Україні, і, насамперед, в українській діаспорі. По мірі насадження в УСРР ідеології більшовизму наростав спротив національно свідомих і патріотично налаштованої української інтелігенції, розгорталась репресія проти її представників, натомість підвищувалась роль зарубіжного українознавства в збереженні і примноженні традицій українського народу. Українознавці Західної України М.Возняк, П.Крип'якевич, С.Томашівський, а також вчені української діаспори Д.Дорошенко, В.Липинський, І.Кревецький, В.Кубійович, Ю.Липа та ін. обстоювали історичну правду, виводили повчальні уроки з українського буття.

Благотворний вплив на розвиток українознавства в УРСР справило повернення в 1924 р. М.Грушевського в Україну, діяльність створених ним історичних установ у системі ВУАН. Збагаченню історичної думки служили праці Д.Багалія, Д.Яворницького. Однак згорання політики українізації, так званий новий курс Сталіна, роздмухування репресій, насамперед супроти національно свідомих учених-українознавців, письменників, художників, ідеологізація

системи науки, освіти і культури - все це вкрай негативно відбилося на розвитку українознавства, зрештою призвело до його заборони.

Сьомий період (середина 30-х - друга половина 80-х рр. ХХ ст.) характеризується «двоколісністю» розвитку знань про Україну та українство: на материковій Україні та в діаспорі. У цьому періоді досить чітко простежуються щонайменше три етапи або підперіоди. Перший з них - це етап остаточної ідеологізації знань про Україну в УРСР і тотального нищення його носіїв у середині і другій половині 1930-х рр. Натомість українознавці Західної України і діаспори оприлюднили «Українську загальну енциклопедію» в 3-х томах під редакцією І.Раковського, ряд історичних, демографічних та філологічних праць. Другий етап супроводжувався новою хвилею спалаху національної свідомості в роки Другої світової і німецько-радянської воєн та повоєнних лихоліть, примноженням наукових сил української діаспори. Поява на еміграції О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко, І.Багряного, Ю.Шевельова, С.Смаль-Стоцького, О.Пріцаца, інших українознавців, заснування УВАН, Українського історичного товариства, часописів «Український історик», «Визвольний шлях», «Сучасність» остаточно утвердили своєрідну двоколісність українознавства: наукового в діаспорі і заідеологізованого в УРСР. Для останнього деякі короткочасні позитивні зрушення були пов'язані з хрущовською відлигою, з критикою культу особи Сталіна, рухом шістдесятників і дисидентів, з гаслами М.Горбачова про перебудову, гласність і плюралізм. Велику роль у збереженні українознавства відіграла творчість О.Гончара, Ю.Мушкетика, праці М.Брайчевського, О.Апанович, І.Дзюби, Є.Сверстюка та ін. Це й дозволяє розглядати другу половину 1950-х - 1980-ті рр. як окремий, третій етап розвитку українознавства.

Загалом, для українознавства 30-х-80-х рр. ХХ ст. характерні, з одного боку, енциклопедизація знань про Україну, а з другого боку, створення ряду ідеологем, які надовго догматизували спотворені уявлення про українську історію, мову і культуру. Двоколісність розвитку українознавства (на материковій Україні та в діаспорі), ідеологічне протистояння між двома його течіями, їх своєрідна змагальність і перевірка на життєвість дали поштовх до аргументації точок зору, водночас засвідчили глибоку кризу і безперспективність радянського тоталітаризму.

Початок *восьмого* (сучасного) *періоду* логічно ув'язується з суверенізацією і відновленням незалежності України та офіційною інституалізацією українознавства, його як інтегративної системи наукових знань і навчальної дисципліни, із зростанням його державницької і світоглядно-виховної ролі, в утвердженні цілісності і соборності України. Для цього періоду характерне банкрутство партійно-класової методології, контролю над діяльністю українознавчих установ, їх дерусифікація, створення нових інституцій, зокрема Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича (директор Я.Ісасвич), Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки (директор П.Кононенко), Український Університет в Москві (ректор В.Ідзьо), українознавчих кафедр у вузах, повернення із спецхранів досліджень В.Антоновича, М.Грушевського, О.Єфименко, Д.Дорошенка, С.Єфремова, В.Винниченка, І.Огієнка, О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко, поширення в Україні діаспорних праць Т.Гунчака, О.Субтельного, Г.Костюка, Ю.Шевельова, Ю.Бойка, Д.Чижевського, Ф.Федоренка, В.Ідзя та ін. До честі більшості радянських українознавців можна віднести те, що вони зуміли дистанціюватися від ідеологічних схем і нашарувань тоталітарної доби, розірвати з пануючою в СРСР методологією наукових досліджень, прилучитися до національних традицій українознавства.

Важливо також підкреслити, що за короткий час в Україні виросла нова генерація молодих, незаангажованих українознавців, які по-новому осмислюють етногенез українського народу, його історію і самобутність. Зусиллями науковців старої і нової генерації, часто з залученням учених з української діаспори підготовлений ряд солідних українознавчих праць, курсів лекцій і підручників, які утверджують нове розуміння буття українського народу, його національної ідеї, боротьби за волю і державну незалежність у контексті світової історії. Поступово долаються ідеологічні стереотипи, формується якісно нова національно-державницька свідомість українського суспільства, хоча цей процес досить складний і суперечливий, він нашоується на спротив українофобів, на кризові явища в розвитку гуманітарних наук, на стереотипи, успадковані від минулого.

Такою уявляється періодизація основних рубежів зародження, розвитку і становлення українознавства. Розуміючи, що будь-яка періодизація є умовною, запропонований нами варіант не претендує

на довершеність, але з урахуванням періодизації, опрацьованої П.Кононенком, з деякими модифікаціями інших моделей може використовуватися як базовий. Запропонована хронологічна схема розвитку українознавства дозволяє простежити як деякі загальні тенденції нарощування знань, утвердження їх науковості, трансформації в синтетичну науку, так і виявити певні особливості, об'єктивні і суб'єктивні труднощі, характерні для кожного з означених, періодів.

Нарешті, варто ще раз наголосити, що тільки на основі осмислення просторово-часових вимірів українознавства, застосування різних методів, у тому числі наукової періодизації, можна всебічно дослідити процес його зародження і розвитку, спрогнозувати перспективи українознавчих студій, шляхи підвищення їх ролі у житті суспільства.

Як справедливо підкреслює П.Кононенко, періодизація як дослідницький метод дозволяє виявити спільне і специфіку в розвитку українознавства в межах кожного періоду, осмислюючи при цьому його безперервність і цілісність.

Отже, методологічне значення періодизації розвитку українознавства полягає в тому, що вона, *по-перше*, допомагає простежити безперервність і наступність, спадкоємність і тяглість процесу зародження і збагачення знань про Україну та українство, *по-друге*, вона дає ключ для виділення в межах кожного періоду найважливіших надбань, концептуальних положень і висновків для окреслення особистого внеску провідних українознавців у збагачення і примноження знань; *по-третьє*, періодизація дозволяє застосувати найбільш досконалі методи дослідження генези українознавчої думки, які дають змогу об'єктивно оцінити її здобутки, окреслити вузькі місця і визначити перспективні проблеми подальшого розвитку українознавства, підвищення його ролі у формуванні наукового світогляду та національно-державницької свідомості українців, у реалізації української національної ідеї.

ЛЕКЦІЯ № 8 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Історичний антропологізм як методологічний принцип українознавства»

У восьмій лекції «Історичний антропологізм як методологічний принцип українознавства» наголосимо, що «українознавство», як інтегрована система гуманітарних і природничих знань про українців та Україну, за визначенням академіка П.Кононенка, систематизує в своїх концентрах найрізноманітніші відомості про український етнос, його долю, генетичний код та історію української нації, про мову, культуру, релігію, менталітет та інтелектуальні надбання українців, їхню державність, про природу й екологію України, її місце у світі. Кожен з цих компонентів, як реальність, є продуктом діяльності людей і водночас містить наукові знання про них, створені людьми. Іншими словами, люди творять українознавство, а воно, в свою чергу, є наукою про людей, їхній багатогранний світ, ідеали і духовні цінності. Українознавство дедалі більше сповідує людиноцентризм, що є відповідною реакцією вчених на успадковане з доби радянського тоталітаризму відлучення науки від «живої» людини, конструювання так званої «нової» людини-робота або манекена. З радянського суспільствознавства під прикриттям боротьби з буржуазною ідеологією були викинуті сама наука українознавство, а разом з тим такі поняття як ментальність, національний характер, душа народу, національна ідея та ін. Між тим, українська національна історіографія з часів митрополита Іларіона і Нестора Літописця, Григорія Грабянки і Самійла Величка, Петра Могили і Григорія Сковороди, Михайла Максимовича і Миколи Костомарова, Володимира Антоновича і Михайла Грушевського, розвиваючись у контексті гуманістичних цінностей європейської і світової історіософії, традиційно на чільне місце ставила і ставить людину. Поступово сформувалася методологія історичного антропологізму, який став правилом, тобто принципом наукового пізнання. В ряді новітніх праць, присвячених методології науки, у тому числі й українознавства, окреслені деякі підходи до методики «залюднення» досліджень, їх подальшої гуманізації. Однак ця проблема значно ширша, до того ж вона настільки актуальна і важлива, що заслуговує окремого дискурсу.

Завданням пропонованої статті є, з одного боку, з'ясувати парадигму самого поняття «історичний антропологізм», еволюцію його розвитку і сучасне трактування як методологічного принципу, а з другого боку, обґрунтувати необхідність дедалі ширшого і послідовнішого дотримання цього правила в українознавчих дослідженнях як чинника підвищення їх соціального значення, оскільки антропологізм забезпечує певну «соціологізацію» українознавства, що є однією з ознак наукового модернізму.

Саме поняття «**антропологізм**» походить від давньогрецького словосполучення: **antropos** - людина і **logos** - вчення, тобто від **антропології** - цілісної науки про людину, її походження, еволюцію, морфологію, розвиток і поширення на земній кулі людського життя. В її межах сформувалися такі категорії і галузі знань як антропогенез, антропоцентризм, антропософія, антропогеографія, антропосоціологія, історична, філософська, етнічна, психологічна та інші розділи антропології, кожен з яких має свій предмет пізнання. Витоки історичної антропології, яка зосереджується на історичних знаннях про людину, сягають в античні часи, пов'язані з іменами Геродота, Фукидіда, Арістотеля, Гіппократа, Демокріта та ін. Колосальний вплив на розвиток історичної антропології справила доба ренесансу, коли утвердився антропоцентризм - система поглядів на людину як найбільшу цінність, центральну фігуру, рушія історичного розвитку і найвищу мету цивілізаційного прогресу. Як самостійна наука вона почала утверджуватися з середини XIX ст., коли у Великій Британії, а згодом у Франції сформувалися антропологічні школи, представлені іменами Е.Тейлора, А.Ланга, Дж.Фрейзера, Манувріє, Топінара, Летурно та ін. Їхня історіософська концепція, що ґрунтувалася на положенні про те, що тільки людина, як головна світоглядна категорія, спроможна дати наукове пояснення розвитку природи, суспільства і мислення, дістала логічне продовження в антропології права (Ч.Ломброзо) та у філософії життя (Ф.Ніцше, Л.Клагес, А.Бергсон, В.Дільтей, О.Шпенглер та ін.).

В історичній антропології тісно переплітаються інтелектуальні надбання про людину археологів, етнологів, етнографів, істориків, культурологів, психологів, лінгвістів та представників інших наук.

Зацікавлення антропологічними вислідами виявляли українські інтелектуали як в Австро-Угорщині, так і в Росії. Праці з антропології, зокрема П.Чубинського, І.Франка, тісно поєднувалися з етнографічними дослідженнями. Фундатором української національної антропології справедливо вважають Ф.Вовка, який за традицією французької антропологічної школи обґрунтував теорію динарської раси як основний складник українського народу, довів його належність до окремого антропологічного типу. На базі

заснованого антропологічного музею (1879р.) при Московському університеті в 1922р. був створений Інститут антропології, з яким пов'язане ім'я проф. В.Бунака - українця за походженням і автора багатьох праць з питань морфології людини та антропологічної характеристики українців. Зусиллями Ф.Вовка, П.Чубинського, М.Грушевського, К.Грушевської під впливом соціологічної школи Е.Дюркгейма закладалися наукові основи культурної антропології в Україні. У добу визвольних змагань 1917-1920рр. при Українській академії наук було засновано антропологічний кабінет ім. Ф.Вовка (керівник А.Носов) та журнал «Антропологія». До розгортання більшовицьких погромів українознавства на початку 1930-х рр. плідно працювали антропологічні осередки в Києві, Харкові, Одесі, досліджуючи проблеми етногенезу українського народу, його антропологічну самотність. Ця проблематика опрацьовувалась ученими Наукового товариства ім. Тараса Шевченка у Львові (І.Раковський, Р.Єндик), а також в українській діаспорі. В часи хрущовської «відлиги» з ініціативи М.Рильського та К.Гуслистоного в системі Академії наук УРСР було створено наукову групу антропологів (Г.Дебець, В.Дяченко, Г.Зіневич та ін.), згодом передану до структури Інституту археології (1974р.). З відновленням державної незалежності України цей напрям помітно активізується, продуктивною стає робота відділу антропології Інституту археології НАН (І.Потехіна, С.Круць), регулярно публікуються матеріали антропологічних досліджень.

Навіть така стисла схема розвитку української антропології засвідчує його тяглість і давню традицію, що дає підстави розглядати принцип історичного антропологізму як такий, що має глибоке укорінення в українознавстві. Його суть набагато ширша, ніж орієнтація на проведення чисто антропологічних досліджень. Мова йде про обов'язкове правило для кожного українознавця максимально «залюднювати» свої праці, виходячи з того, що саме людині відведена ключова роль у суспільному житті та інтелектуальному процесі. Крім того, йдеться про заглиблення в особливості кожної соціальної групи та її представників, тобто в мікроісторію, з'ясування психології, суспільної поведінки, соціокультурних орієнтирів, уявлень та емоцій людей. Зупинимось докладніше на ролі принципу історичного антропологізму в розвитку українознавчих досліджень.

Українознавство, маючи давні антропологічні традиції, завдяки геополітичним і культурним зв'язкам України й українства з світовим процесом утвердилось і розвивається на загальнолюдських цивілізаційних цінностях. Заслуга його фундаторів полягала в тому, що Г.Сковорода в своїх діалогах виклав «філософію серця і душі», яка возвеличувала моральну людину до рівня Бога. Т.Шевченко своєю

українською ідеєю сприяв національній мобілізації українців, їхньому духовному відродженню, І.Франко виокремив знання про Україну з контексту західноєвропейської науки, В.Антонович, за словами В.Потульницького, «відсепарував» українську історію від польської, а М.Грушевський - від російської. У такий спосіб утвердилась окремішність української історіографії, визріли передумови розвитку народознавства, його трансформації в українознавство як синтез знань про Україну та її людність. Потужний вплив на його піднесення мали західноєвропейські філософські течії і наукові школи, в тому числі німецького історика Леопольда Ранке, французької соціологічної школи «Анналів», історіософії позитивізму та модернізму. Однак у радянські часи під прикриттям боротьби з буржуазною наукою, ідеологією «українського націоналізму», сепаратизмом та низькопоклонством перед Заходом була знищена не тільки окремішність української історичної думки, а й накладено табу на саме поняття «українознавство». Впродовж 1930-х - першої половини 1980-х рр. єдиним порятунком для виживання і розвитку українознавства, збереження його гуманістичних цінностей стала діяльність українських дисидентів та українознавчих центрів у західній діаспорі, насамперед Українського вільного університету, Українських наукових інститутів у Берліні та Варшаві, осередків НТШ, заснування в повоєнні роки Української Вільної академії наук, кафедр українознавства в університетах США, Канади та інших країн, створення фундаментальної «Енциклопедії українознавства». Завдяки діаспорі українознавство не тільки вижило, а й засвоїло методологічний досвід західної науки, її людинознавчу спрямованість.

З відновленням державної незалежності України відродилося материкове українознавство і синтезувало діаспорні надбання. Воно набуло характеру своєрідної соборності, повернуло собі статус інтегрованої системи знань не тільки про Україну, а й про світове українство, утверджується як наука про український етнос і українську націю. Як наголошує П.Кононенко, українознавство - не просто система знань, а синтез та інтегратор досліджень і відкриттів усіх наук, котрі займаються Україною та світовим українством, а його мета - дати цілісний образ України в усіх гранях і часопросторових вимірах її буття та перспектив. Під впливом інтеграції України в європейські та трансатлантичні структури дедалі помітнішими стають нові тенденції розвитку українознавства на шляхах зближення і співпраці не тільки з українознавцями діаспори, а й з західною гуманітарною наукою загалом.

Антропоцентризм покликаний стати пріоритетною рисою, методологічним правилом українознавства, оскільки в його епіцентрі знаходиться людина як носій найвищих цінностей, традицій,

національного духу і ментальності. Свого часу М.Грушевський наголошував, що історія є насамперед наукою про людину і цим визначається її велике соціально-виховне значення. Це не меншою мірою стосується і українознавчих досліджень. Не випадково П.Кононенко, говорячи про його світоглядно-виховну функцію, постійно підкреслює, що воно має набути ознак українолюбства. Новий синтез українознавства передбачає інтеграцію усіх знань про українську людину в часі і просторі, з'ясування особливостей її природи і розвитку на різних етапах життєдіяльності, простеження змін, яких вона зазнавала під впливом відповідної культури і суспільства. Тривалий час вважалося, що належної уваги заслуговують лише люди влади: князі, королі, гетьмани, полководці та інші можновладці. У радянській історіографії окрім культу партійних вождів насаджувався штамп людини - «активного будівника комунізму». Праці суспільствознавців містили голий перелік численних прізвиськ так званих «простих людей» - передовиків виробництва, ударників праці і переможців змагання, але всі вони механічно підганялися під штучні критерії клас робітників або колгоспників, внаслідок чого втрачалася самобутність кожного з них.

Принцип історичного антропологізму особливо важливий для дослідження українознавчих джерел, оскільки він допомагає заставити їх, за образним висловлюванням Н.Яковенко, заговорити про те, про що вони досі мовчали, і на основі здобутої інформації дати пояснення минулого. На жаль, частина дослідників сприймає джерела як колодязь, з якого механічно можна черпати факти, ігноруючи сам комунікативний процес зв'язку сучасника з минулим у процесі пізнання джерел, про своєрідний діалог поколінь. Дослідник спрямовує промені світла на затемнені, замовчувані або й просто невідомі події, явища, процеси, закодовані в джерелах, з'ясовує час і мотиви їх створення, а вони у відповідь посилають сигнали з своєї епохи у вигляді інформації, що потребує розшифрування. Тому дуже важливо вникнути в особливості тієї доби, у якій були створені джерела, у специфіку мови їх творців, культури і світогляду тогочасних людей. В іншому випадку є небезпека модернізації минулого, його осучаснення, змішування культурних цінностей минулого і сьогодення. Ті українознавці, котрі засвоїли методику джерелознавчої критики джерел, можуть здобути з них не тільки відкриту інформацію про ті чи інші події і їх учасників, а й приховані відомості про те, якими були їх погляди, характер, уподобання, настрої, симпатії, і вже на цій основі можна конструювати суспільний портрет тогочасної людини, її матеріальне і духовне життя. Для цього дуже важливо залучати «нетрадиційні» джерела: усну народну творчість, міфи, казки, обрядові пісні, літературні тексти, мистецькі

твори та ін., які утаємничили багато прихованих свідчень про духовний світ і поведінку людей. Загалом, питання культури, особливо народної, культури повсякденності все ще залишаються на маргінесі історичних та українознавчих досліджень. Культура зводиться здебільшого до освіти, мистецтва, штучно відривається від інших сфер розвитку суспільства як цілісності. Достатньо переглянути шкільні та вузівські підручники, аби пересвідчитись, як законсервовалася радянська схема історії, за якою культура - це останній параграф теми, тобто додаток до основного змісту. Реалізація принципу антропологізму в сучасному українознавстві підтверджується його дедалі більшим інтересом до проблем ментальності українського народу. Цей своєрідний «винахід» французьких істориків Л.Февра та М.Блока дав ключ дослідникам до сприйняття людських спільнот будь-якої епохи як певної цілісності, чий образ розкривається в характері, способі мислення і світосприйняття, культурі повсякденності, манерах поведінки людей. Кожна людина виступає як носій цінностей своєї доби, вона говорить, мислить, чинить, поводить відповідно до тих норм, які успадковані від попередніх епох і модернізовані під впливом нових обставин. Ментальність нації цементують спільна мова, релігія, звичаї, обряди, ритуали, більш-менш однаковий погляд на свою і чужу історію, спільна мета. Прикладом українознавчого дослідження української ментальності є ґрунтовна монографія М.Юрія «Соціокультурний світ України». Розкривши особливості формування і найбільш характерні риси ментальності українців, деяку географічно-регіональну та етнографічну специфіку, автор переконливо довів, що менталітет українського народу склався історично і віддзеркалює його цілісність як етносу, котрий упродовж майже двох тисячоліть побутує в координатах порубіжних цивілізацій Заходу і Сходу.

Ментальність акумулює єдність найхарактерніших ознак національної свідомості, інтелекту та розуму, які проявляються в характері мислення і світобачення, способі поведінки і психології дій, у культурі, традиціях і звичаях українців. Сучасний етап розвитку ментальності підпорядковується реалізації історичної місії українського народу, його самоідентифікації та консолідації, що дуже важливо для зміцнення соборності держави, утвердження її демократичних і правових засад, забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки. В цьому зв'язку дуже важливо розвінчувати різноманітні спекуляції навколо так званої федералізації України, навмисного роздмухування її регіональних особливостей. В свій час М.Грушевський підкреслював, що деякі регіональні відмінності українців мають місце, але вони штучно витворювалися політичними режимами тих держав, до складу яких входили східні чи західні

українські землі, оскільки кожна з них намагалася втримати панування над ними і відповідно асимілювати автохтонне населення, нав'язати йому свої стандарти. Наукові дослідження істориків, етнологів, культурологів, демографів, представників інших галузей українознавчих знань переконливо доводять, що всупереч асиміляційній політиці імперій і комуністичного режиму в СРСР, українці зберегли свою самобутність, окремішність, ментальну неповторність та етнокультурну цілісність. По-перше, вони становлять 78,2 відсотка всього населення країни, домінують в етноструктурі всіх регіонів, окрім кримської автономії, по-друге, український етнокультурний ландшафт не втратив своєї самобутності і національного обличчя, для нього характерний єдиний культурний стрижень. Спільні або дуже близькі риси народної культури, побуту, звичаїв наддніпрянців і галичан, слобожанців і закарпатців, жителів Півдня і Волині, Сходу і Поділля переважають над деякими етнографічними, конфесійними та мовними відмінностями. Все це є запорукою вибудовування й утвердження етномоделі нашої держави як української, але з багатоетнічним складом населення. Творчий доробок Науково-дослідного інституту українознавства останнього десятиріччя засвідчує дедалі повнішу реалізацію його колективом принципу історичного антропологізму. Значно зріс інтерес науковців до комплексного дослідження проблем людини як найбільшої цінності і ця тенденція особливо характерна для праць незмінного директора Національного науково-дослідного Інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України П.Кононенка. В його підручниках і навчальних посібниках з українознавства, у працях «Свою Україну любіть», «Національна ідея, нація, націоналізм», у монографії «Український етнос: генеза і перспективи» та інших червоною ниткою проходить пошук відповідей на одвічні питання українців: Хто ми?, Чий сини?, Яких батьків діти? Саме з'ясування цих питань, сформульованих свого часу Великим Тарасом, дає змогу усвідомити, як сформувалася українська нація, чим вона є сьогодні і яка її перспектива в майбутньому. Обличчя будь-якої нації складають надбання її народної культури, всього інтелектуального потенціалу, її духовної еліти. Звертаючись до невичерпності українського фольклору, до мудрості Слова Божого та Біблії, до Велесової Книги та давньоукраїнських літописів, до величчя історичних постатей українського народу - княгині Ольги і Володимира Великого, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, Ярослава Осмомисла і Данила Галицького, Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького, Івана Мазепи і Пилипа Орлика, до національних світочів - Петра Могили і Григорія Сковороди, Тараса Шевченка і Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова та Івана

Франка, Лесі Українки і Дмитра Чижевського, Євгена Маланюка, Василя Симоненка та Василя Стуса, до ідеологів і провідників українського націоналізму - Миколи Міхновського та Дмитра Донцова, Степана Бандери та Ярослава Стецька, до досвіду будівничих Української держави - Михайла Грушевського і Володимира Винниченка, Павла Скоропадського і В'ячеслава Липинського, Симона Петлюри та Євгена Петрушевича, до світлих образів інших представників українського пантеону, учений виводить логічний висновок: історія зародження і формування української етності - це тривалий процес, який обіймає тисячі років і характеризується тяглістю та безперервністю. Самобутність українців склалася історично і знайшла самовиявлення в спільній території, мові та культурі, у характері та психології, у неповторній ментальності, у державно-політичних орієнтаціях, в історичній долі та місії. П.Кононенко блискучий майстер наукової персоналістики і біографістики, що цілком співзвучне з історіософією гуманізму та принципом антропологізму. Він творчо розвиває і збагачує цю давню українознавчу традицію, що бере свій початок з народної творчості та з літописних часів. Принагідно нагадаємо, що при виробленні концепції і структури часопису «Українознавство» саме П.Кононенко наполог на виокремленні рубрики «Людина і її справа» як першого розділу. І це логічно, бо хто може бути вищим за людину, хіба що Бог. За цим принципом побудовані всі літературознавчі праці П.Кононенка, його науково-публіцистичні нариси, що яскраво демонструють унікальний хист дослідника, з одного боку, виокремлювати з тисяч імен адептів української історії і культури ті особистості, котрі відіграли рубіжну роль у долі українського народу й світової цивілізації, а з другого боку, бачити і сприймати їх через призму й контекст конкретно-історичної епохи, у якій вони жили і творили, виявляти найхарактерніші риси і моральні якості наших нетлінних світочів, виносити з їхнього життєвого досвіду і творчої спадщини повчальні уроки для нинішніх і прийдешніх поколінь. Ключовими постатями, котрі домінують у його творчості впродовж життя, були і залишаються наймогутніші титани нації – Тарас Шевченко та Іван Франко, але кожного разу, на кожному новому етапі осмислення їх ролі в історії України вони постають у новому цивілізаційному вимірі. Для П.Кононенка Т.Шевченко - цілісна особистість, у якій воедино злилися: геніальний Поет, Мислитель, Художник, Пророк, Апостол правди та доброчинності і просто - українська Людина. На думку вченого, конкретно-історичні умови життя сформували в Шевченкові україноцентристські орієнтації, природно поєднані із загальнолюдськими інтересами.

Гуманістична спрямованість досліджень П.Кононенка є прикладом для інших співробітників українознавчого інституту. У працях О.Балагури, Л.Бондарук, Л.Горенко-Баранівської, Н.Карпенко, В.Короті-Ковальської, І.Краснодемської, С.Наливайка, В.Сніжка, М.Кононенка, Л.Токаря, Ю.Фігурного, Г.Філіпчука, О.Хоменка, М.Ярошинського, В.Ідзя, М.Недюхи та ін. Велика увага приділена ролі людського фактора в доленосних сферах суспільного життя українців на різних етапах національної історії. Так, у книзі «Постаті» М.Кононенко подав яскраві біобібліографічні нариси про маловідомі імена українських учених, громадсько-політичних діячів, письменників, які внесли помітний внесок в українську справу. Оригінальне бачення зародження козацького лицарства в Україні в контексті традиційної культури українців виклав у однойменній монографії Ю.Фігурний. Заслуговує уваги нестандартний підхід до людинознавства, започаткований відомим сходознавцем С.Наливайком у монографії про індоєвропейські таємниці України, розшифрувавши багато українських імен і прізвищ, закодованих у санскриті.

Нехай читач не розцінить як нескромність апеляцію автора до власного досвіду. В опублікованому курсі лекцій «Українська історіографія» фігурує до тисячі прізвищ людей, причетних до розвитку української історичної думки. Але це ще не антропологізм. Його дихання відчутне лише тоді, коли той чи інший названий історик сприймається як особистість, коли його образ природно вмонтований у ту епоху, у ті конкретно-історичні умови, у яких він жив і творив, а його праці несуть прямий відбиток цінностей і поглядів цієї епохи. В книзі наведені короткі біографічні відомості про провідних істориків, зроблено стислий огляд їхніх праць, історіософських поглядів, що дає змогу відчутти атмосферу того часу, у якому вони сформувалися як особистості і дослідники. Навіть тоді, коли прізвище автора праці точно не встановлене, її історіографічний аналіз дає змогу сконструювати умовний портрет творця. Прикладом можуть слугувати невідомі автори «Літопису Самовидця» або «Історії русів».

Таким чином, одним із ключових методологічних засад українознавства поряд з історизмом, об'єктивністю, всебічністю та системністю важливе місце посідає принцип історичного антропологізму, який орієнтує на домінування в українознавчих дослідженнях людинознавчого підходу. Минулий і сучасний досвід українознавців переконливо засвідчує, що тільки повернення обличчям до людини в часо-просторовому вимірі спроможне актуалізувати світоглядно-виховну функцію досліджень, поглибити гуманістичну сутність українознавства.

ЛЕКЦІЯ № 9 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Наріжні проблеми українознавства»

У дев'ятій лекції «Наріжні проблеми українознавства» розглянемо завдання сучасного українознавства, наголосивши, що його успішна діяльність може бути успішним на тлі планетарному. Цього вимагають завдання особливого значення народів індоєвропейської спільноти у формуванні земної цивілізації та становлення цієї спільноти здебільшого на терені України.

Перше питання, що виникає зі сказаного: яке місце та глибину посідають слов'яни - українці серед індоєвропейців?

Друге питання: як це визначається? Визначення починається з історіографії. Вона має два головних русла, що подекуди єднаються. Історик - самоучка Ю.Миролюбов сформулював цю альтернативність та підхід до неї так: «надо прислухиватися к народному мнению, а не к измышлению ученых»; «их ошибка мышления проистекает от неумения различать вечное от преходящего. Если человек не знает разницы между тем и другим, то все его рассуждения будут всегда должными. Тут и логика не поможет, обо и она требует отличать постоянное от временного».

В академічній науці подвійність історіографії найбільш чітко визначена в монографії видатного археолога, історика, етнологу Б.Рибаківа «Язычество древних славян». Тут мовиться про пріоритет історичної пам'яті народу (яка зберігається мовою, фольклором, святими текстами, орнаментикою тощо) над офіційними, заідеологізованими писаннями. Всупереч пануючій думці про формування слов'янської етнокультури починаючи лише з останніх століть I тис. до н.е., академік Б.Рибаків робить висновок: слов'яни пам'ятають про мамонтів, що вимерли у Європі щонайменше 11 тисячоліть назад. Згодом до подібного висновку прийшли, своїм шляхом, археологи та мовознавці В.Сафронів і Н.Николаєва, автори монографії «История славянской и евразийской мифологии». Вони розширили цей напрямок слов'янської фольклористики до малоазійського регіону індоєвропейців, до їх грецького та інших відгалужень. А шумеролог - мовознавець А.Кифішин вказав не тільки мнемонічний, але й графічний засіб збереження згадок про часи мамонтів (= ішкурів > ящерів, за Рибаківим > аргоната-змієборця Ясона тощо, за Сафронівим і Николаєвою). Цей засіб поділяється на

загально визнані вже календарі та нещодавно відкриту протописемність, що зародилася разом із людством сучасного антропологічного типу. До того ж прадавні міфи ті що нерідко містять у собі «внутрішні календарі», що дозволяють датувати їх на засадах археоастрономії. Нище будуть наведені артефакти української етнології, які надійно датуються починаючи з 7000 - 6200 рр. до н.е.

Дослідивши найдавніший у світі, XIX - XII ст. III тис. до н.е. літопис Кам'яної Могили на Запоріжжі (яка містить також наступні зображення кораблів та міфологем крито - троянського кола, Кифішин дійшов висновку:« Троя II - IV формирует собственную культуру, которая дифференцируется от праславянской, выросшей с ней из общих корней (о чем свидетельствует общий тот же ритуальный календарь), но пользуется все еще древним протосумерским письмом, как, очевидно и праславянская».

При цьому дослідник намічає пунктир від найперших з відомих літописців - Каскісіма («Мандрівної Мурахи») із Кам'яної Могили - до аргонавта - троянця Ахілла з роду Мірмексів - «Мурах», чийми іменами були позначені містечки обабіч входу до меотиди (Азовського моря, біля узбережжя якого стоїть Кам'яна Могила).

До цього слід додати, що цінність Золотого Руна - мети аргонавтів III тис. до н.е. на острові Ея (перед Меотідою; Колхиду залучили до легенд про аргонавтів пізніше) - полягала в тому, що насправді це було «не золоте руно, а написана на шкірах книга». Хранителькою, може саме її - як найдавнішої в світі - вважали греки, а за ними і римляни, троянську вішунку Сівілли, безсумніву спадкоємницю Самовілли слов'янських «Вед» - стародавню, з арійських часів «Божественну книгу».

Згадана вище Троя - I, і датується 2600 - 2450 рр. до н.е. Її реалії найбільш відповідають оріанській частині Аратти («усатівський варіант трипільської археологічної культури») сучасної Одещини), вплив якої простежується до Кам'яної Могили. Її жерці, на думку Л.Акімової, поєднували міфоритуали «Шумера, Єгипта, Греції, Італії... Тавриди, Колхиди, Кавказу та Гіпербореїської Країни», також «слов'янську територію, яка стала центром утворення майбутньої Трої». Висновки Кифішина і Акімової пояснюють початок слов'янства в «Мазуринському літописці» з 3099 р. церковно - візантійського літочислення, тобто з 2592 р. до н.е. Тоді «Славен і Рус з робами своїми відлучились від Ексинопонта»(антична назва

Чорного моря); Славуня і Рус, за свідченнями «Велесової Книги» сконцентрувались навколо Гелона (Більського городища на Полтавщині), яке виникає у VIII ст. до н.е. разом із зведенням Іліона на руїнах Трої, спорідненої з Гелоном щей специфічними міфами «Про мандрівного Геракла».

Зібрання В.Даниленком давньоруських написів, що продовжили традицію календарних присвячень Трої до X століття і згадки про віки Трояні ті що у «Слово о полку Ігоревім» XII ст.; і легенди про руїни гомерівської «Трої на Київській землі» XVI ст..

Подібну писемність, а також календар зберегли і кельти, родичі надніпрянських скотів - слов'ян. Якщо взяти за відлік перекази франків, що за церковно - візантійською хронологією починаються з V століття, то 2910 - 2951 роки невідомого літочислення «легендарного Дана» вкажуть на часи тієї ж Трої - II, а не чуже й слов'янське ім'я героя - на етнічну назву данайців часів Троянської війни. З 3629 р. до н.е. того ж літочислення починали свій родовід королі слов'янських племен венедів, вандалів, рутенів Південної Прибалтики, куди - згідно «Літопису Великого князя Литовського Жемайтійського» і, почасти свідченням античних авторів та «Велесової Книги» - переселилися із Трої прашури перших. Якщо вилучити з останньої дати 5 зазначених вище століть, то отримаємо дату, близьку і до кінця Трипілля, С - II (приблизно 3200 - 2650 pp.) до н.е., і до завершення Савур - могили (міфічний 3102 р. до н.е.) і до започаткування Трої - I (2920 р. до н.е.). На початку II тис. до н.е. в Кам'яній Могилі й довколишніх курганных похованнях інгульської культури розповсюджується найдавніше в світі алфавітне письмо троянського типу. Ним напевно і було написане Золоте Руно, що зберігалось на острові Ея. Надалі ця традиція продовжується в пеласгійській та русенсько - етрусській писемності, яка засвідчується приналежністю до слов'ян. У середині того ж II тисячоліття до н.е. у Приазов'ї з'являються написи на індоєвропейському санскриті. До нього близька доцерковна глаголиця, якою записано «Супойський переказ» хранителів козацького звичаю.

Абетка ж «Велесової Книги» має ознаки обох писемних систем. Вона як і «Веда Словена», індоарійські Веди й іранська Авеста, вперше напевно записуються протягом I тис. до н. е. Одночасно проступають свідчення про вторинність записів: священними вважаються запам'ятовані тексти. До таких крім

названих вище, належать ісландські Едди, українські «Скази Захарики», руські билини, а також величезний фольклор. Прряд із ними існують рунічні записи - конспекти троянців, русенів, русичів, кельтів, германців та інших народів. Можна стверджувати, що з цим річищем, витоки якого у Кам'яній Могилі слов'яни протягнули писемну пам'ять до «створення Кирилом і Мефодієм писемності для слов'ян», хоча слов'яни і раніше у всі віки мали свою священну писемність, про що засвідчують «Веди слов'ян», писемність Києвщини та «Велесова Книга». Пам'ять Вед сягає 9 - 7 тисячолітньої глибини. Веди відомі в державі Аратті в 5400 - 2200 рр.

В так званій трипільській археологічній культурі. Подібні книги «Златну Каницю» розвивали і індоєвропейці, арії, іранці, індійці, ісландці. Схожі тексти є і у «Велесовій Книзі».

Схожої орієнтації розвитку слов'янської писемності притримувалися в XVI - XIX століттях італієць М.Орбіні, француз П. Левеск, росіяни В.Татішев, М.Ломоносов, О.Чертков.

Сьогоднішні науковці на чолі з П.Толочко не притримується цієї аргументації. Інші фахівці вагаються щодо визначення індоєвропейської приналежності Трипілля...

Останні не сприяли нових віянь в «історичному матеріалізмі» започаткованих працями Даниленка, Рибаків, Сафронова та узгодженої позиції Г.Скрипника та Ю.Шиловата їх фольклорного та писемного вивчення пам'яті народу, яку запропонував вченим ще Б.Рибаків.

Тому в сучасному українознавстві в рамках незалежної України, нагромадилось багато проблем з етнокультурного розвитку слов'ян - українців. Найголовніші, в історіографії та етнокультурному розвитку українців.

1.Кінець палеоліту (XIX - X тис. до н.е.).

До сказаного вже сягання історичної пам'яті українців - слов'ян на 21 - тисячолітню глибину (часів мамонтів та максимального наступу льодовика, що став першопричиною початку слідкування за перебігом подій, слід долучити ще кілька свідоцтв. Вони зосереджені в казці «Про богатиря Димка та його зятя Андрушка», у дечких «Сказах Захарки»; останні висвітлюють й усі наступні епохи. У XII тис. до н.е. жерці Кам'яної Могили винайшли писемність протошумерського типу, що дозволило дослідникам залучити дані лінгвістики.

2. Доба мезоліту (IX - VII тис. до н.е.).

Мамонти у цей час у Європі вимерли й мисливство зосередилося на оленях. Зароджується міфологія Діванни, яка сягає індоєвропейської та євразійської спільноти.

Крім фольклорних, маємо значну кількість орнаментальних зображень на вишиванках та писанках так і на посуді трипільської культури. Жерці Кам'яної Могили у 7000 - 6200 роках на цій спадщині формують зародження праслов'янства, який перростає в праукраїнський етнос, що видно із трипільської культури та літопису Кам'яної Могили.

3. Доба неоліту(датування для різних районів коливаються між кінцями VII - V тис. до н.е.). Мисливство відступає перед рибальством та збиральством. З'являються човни, гончарство та ткацтво. Появляється релігія, слово жрець у різних індоєвропейських народів в тому числі у слов'ян протягом 6680 - 1700 рр. до н.е. Велике значення починає відігравати календар.

Починає розвиватися фольклор і міфологія, яка зафіксована в Кам'яній Могилі й Шумері.

V тисячоліттям розпочинає розватися писемність, що зафіксовано індоарійських Ведах та індійській Рамаїні.

На території України розвивається писанкарство, орнаменталістика, культ богині Берегині, що підтверджується буго - дністровською археологічною культурою, яка передувала трипільській.

4. Доба міді або енеоліту(5400 - 2200 рр. до н.е. за крайніми датуваннями Трипілля).

Сюди слід віднести всі вищезгадані відповідності Аратта - Трипілля - прото, а згодом пра - індоєвропейський етнос, який міг називати себе хаттами.

Крім антропологічних (за С.Сегедою) з'являються дані для співставлення араттських та українських помешкань, одягу та зачісок, з'являються багаточисельні етнографічні паралелі трипільським обрядовим танцям і післям з українськими, а також в мові.

Розпочинає панувати місячно - зодіакальний календар, що протягом XXIV ст. до н.е. замінюється сонячно - зодіакальним. Десь через тисячу років після появи араттських відповідностей з'являються і співіснують з ними арійські, що видно по започаткування козацьких традицій в арійській культурі, що видно із легенд про Козака Мамая.

Перший засвідчує появу Даждьбога 4400 - 1700 рр .до н.е. і знаменує про Золотий вік 3102 у індоєвропейській традиції.

В цей час розвивається і звичай аратти, що описаний в Рамаяні. Це засвідчується і Велесовою Книгою.

Щойно наведені датування астральних богів збігаються у 2440 - 1700 р.до н.е., що видно із датування Мазуринського літописця, яке прив'язується до датування Трої(2920 - 2600 - 2450 р. до н.е.) та Трипілля (3200 - 2650 - 2200р. до н.е.). Ці дати, як відно наголошував Б.Рибаків дають право робити висновки про час і умови виокремлення слов'ян з індоєвропейської спільноти.

5.Доба бронзи(2200 - 1020 рр. До н.е. між кінцями війн «народів Півночі» з Шумеро - Аккадським царством, а ахейців і дорійців з Троєю).

Б.О.Рибаків дотримувався думки про перехід від пра - до-слов'янської давнини в середовищі скотів (з кінця XVI ст. до н.е, за Геродотом «времен греческих аргонатов и классической Эллады».

Найвірніші паралелі можна проводити з наддніпрянськими курганами непадалік Каховки, які утворюються з легендами Савур - могили і шанують українські хліборобські традиції, як корелюються з легендарними розповідями Геродота та «Велесової Книги».

Всі легенди притаманні для території України Азовсько - Дунайського регіонів, що розміщується над «Синім морем», а також для регіону Аратти - Трипілля, про що вказують українські легенди про «Змієві вали». Всі вони відносяться до часу IX-VIII століття до н.е...

6.Від (ското - кімерійсько - скіфської) доби раннього заліза до сьогодення.

Останні з розглянутих вище зв'язків належать до проблемі спадковості: Трої > Іліона > Гелона (Історії Геродота) < Г (К)олуні (Велесової Книги) < Калиці (Ведам словена) – це перша лінія збереження пам'яті слов'яно - української спільноти.

Друга лінія збереження і адаптація сучасної української етнокультури, це вивчення прадавніх українських міфів та легенд, белинних традицій які простежуються в археології, зокрема через українські козацькі, запорізькі традиції, та козацький фольклор, легенди.

Власне така українська традиція зберігається від Аратти - Трипілля до Київської Русі, про що наголошує індолог С.Наливайко, який прослідковує цю традицію по свідченнях «Махабгарати».

Таким чином цей епос може бути спільним у IV - III тисячолітті до н.е. як для предків індусів так і предків праукраїнців Аратти. Власне вона бачиться особливо у епоху Київської Русі.

Із вищесказаного, бачимо тепер безпорадність офіційної позиції українських археологів, а за ними й етнологів, які виключають пошуку на території України єдиного народу - предків сучасних українців. У них не має у продовж тисячоліть предковічних місць, культурного і життєдіяльного генофонду, історичної пам'яті...

Хоча Україна найбільше зберегла від минулого Золотого віку - щедро поділившись з людством своїми людьми та культурою та історією і найпершим демократичним законодавством постантичного світу (селянсько - козацьке Звичаєве Право та «Конституція» 1710р.

Тож маємо зібрати посіяне, подбати про Золотий вік прийдешнього. А без оновленого українознавства, поглибленого у тисячоліття індоєвропейства та з'ясування сутності українського буття, сучасному науковому українознавству не обійтись ніяк!

ЛЕКЦІЯ № 10 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: **«Історична проблема:** **націоналізм - національна ідея в українознавстві»**

У десятій лекції «Історична проблема: націоналізм - національна ідея в українознавстві» наголосимо, що початку ХХІ століття стало цілком очевидним, що серед найзначніших історичних проблем загальноцивілізаційного розвитку є національна ідея, нація, націоналізм, до того ж - і в автономному існуванні кожного з цих понять та феноменів, і в багатоступеневій взаємозалежності їх.

А водночас, що ті феномени - національна ідея, нація, націоналізм - існують сотні років, однак досі викликають нестихаючі суперечки та полеміки як щодо змісту історично зафіксованих реальностей, так і щодо перспектив тих феноменів.

Маємо на увазі, що пов'язані з еволюцією нації феномени націоналізму й національної ідеї закорінені, як побачимо далі, щонайпізніше в дійсності ХVІІ ст. і вже в науковій теорії та практиці ХІХ ст. дістають об'єктивоване вираження. Однак з часу Переяславської ради 1654р. і українська дійсність, і політика та наука, зокрема ідеологія, зазнають кардинальних деформацій. Приєднана до московського царства, Україна втрачає свою державність, а з цим і фіксовану національну ідентичність, інтелігенцію, ідеологію та реальну самодостатню орієнтацію. Це породжує глобальні протиріччя, що принципово впливає і на характер суспільної свідомості. Розвивається дихотомія: ще народжується «Історія русів» з її ідеєю відродження національно-державної України, на весь світ підносять національно-державну ідею в усіх її різновидах кирило-мефодіївці і Т.Шевченко, М.Максимович, П.Куліш, М.Костомаров, М.Драгоманов, І.Нечуй-Левицький, О.Потебня, - але в реальній дійсності вже витає дух Великої Руїни, як бур'яни, заповонюють освіту, науку, публіцистику ідейки бездержавності і безнаціональності українства, його психічної вторинності та ущербності, приреченості вічно бути додатком до чужих імперій та націй. Декому здається, як писав М.Костомаров, що «лежить в могилі Україна». Царизм і офіційно здійснює тотальну денационалізацію, готує для вмираючої України похоронні реквієми.

Україна й справді виявляє ознаки занепаду, оскільки з національно-демократичної суверенної республіки перетворюється на

мозаїку колонізованих частин, обернутих у рабство сусідніми імперіями.

Однак похорони були передчасними: «Ще не вмерла Україна!» - проголосили брати Чубинські. «І не вмерла, і не вмере!» - рішуче резюмував І.Франко, наголошуючи: необхідно «не ридать, а здобувать хоч сином, як не собі, кращу долю в боротьбі!» - адже ще Т.Шевченко заповідав: «Борітеся - поборете!».

Далі зупинимось на реальних підставах тієї впевненості, поки що ж зазначимо, що Україна буквально вибухає й вирує ідеєю національно-державницького відродження. Ю.Бачинський у «Самостійній Україні» та в «Економічних підставах самостійності націй», М.Міхновський у «Націоналізмі й космополітизмі», «Націоналізм - всесвітня сила», І.Франко в статтях «Поза межами можливого» та в «Одвертому листі до галицької молодезі», М.Грушевський в «Історії України-Руси» та в «Галичині і Україні», Д.Донцов в «Ідеології чинного націоналізму», автори «Української хати» розкривають як генеалогію національного становлення українства, так і філософсько-політичні підвалини невідворотного руху України до національної ідеї, держави та перспективи.

Нагадаємо, навіть до однакових висновків мислителі, дослідники, як правило, йшли своїми шляхами (до речі, національними!) та робили неоднакові акценти. Але правдивою є й така парадигма: хоча дослідники різних націй акцентували і на протилежних чинниках як вирішальних - вони приходили до споріднених висновків. І найперше: що родове начало лягає в основу етнічного й племінного, а етно-племінне - в основу національного. А це означає: спочатку вибруньковується відчуття - ідея нації, на її основі - нація, а на їх синтезі - націоналізм.

Стосовно України - це парадигма: спочатку викристалізовується ідея України, потім - Україна, потім - українці, і на завершення український (як і французький, німецький, англійський, китайський, японський) націоналізм. Як різними є буття і свідомість націй та їхні вольові й цільові життєпокладання, наміри й ідеали, так різними є й типи націоналізмів.

Аналогічне прозріння сталося й в Україні. Т.Шевченко, кирило-мефодіївці проголосили курс на історично-зумовлене національне відродження. Царизм стракував голос народу як ворожий і антидержавний націоналізм.

Відповідь української політичної еліти була адекватною: не можемо прийняти московське псевдослов'янофільство, бо воно заквашене не на бажанні рівності, демократії, братерства, а на запозиченому в древньому єврействі та римській імперії великодержавному месіанізмі.

У «Програмових засадах Братства Тарасівців», філософсько насичених статтях М.Костомарова, І.Нечуя-Левицького, І.Франка, Л.Українки, Б.Грінченка, П.Грабовського, у своєрідних маніфестах Ю.Бачинського «Україна irredenta» й «Самостійна Україна» М.Міхновського було сказано чітко і ясно: українці - окремий самодостатній народ і мають історичне право на власний життєвий вибір. Шлях? Він окреслений, як заповіт Т.Шевченка: «де нема святої волі - не буде там добра ніколи», тому - «вставайте! Кайдани порвіте», «борітеся - поборете!», - і оскільки маєте відповідальність перед судом історії та вселюдства, то мусите «не ридать, а здобувать хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі!» «Vivere memento!» (І.Франко).

Наголосимо, що зараз головним є питання: з якою місією здійснювались і якими наслідками завершилися ті походи з точки зору української національної ідеї.

Загальну відповідь давали численні дослідники, зокрема археологи: Столяров В. (Діалектика як логіка і методологія науки, 1975р.), Кобичев В. (У пошуках праатьківщини слов'ян, 1973р.), Есенберлін І. (Золота орда, 1983р.), Новосельцев А. (Хазарська держава і її роль в історії Східної Європи й Кавказа, 1990р.), Джасханакертці І. (Історія Вірменії, 1986р.), Калініна Т. (Відомості ал-Хорезмі про Східну Європу і Середню Азію, 1983р.), Назаренко А. (Ім'я Русь і його похідні в Німецьких середньовічних актах, 1984р.), Вельтман А. (Аттила і Русь VI й V віків, 1858р.), Гінді Л. (Членування скіфських племен за даними лінгво-філологічного аналізу, 1984р.), Соломоник Е. (Латинські написи Херсонеса Таврійського, 1984р.), Левченко М. (Візантія і слов'яни в VI-VII ст., 1938р.), Буслаєв Ф. (Історичні нариси російської народної словесності та мистецтва, 1861р.), Лук'яненко К. (Слідами кельтських богів, 1984р.), Гумільов Л. (Етнос: міфи й реальність, 1988р.), Дашцевегійн Т. (Питання етногенезу монголів у світлі даних палеоантропології, 1985р.), Гумільов Л. (Хунни в Китаї, 1974р.), Толочко П. (Стародавній Київ, 1976р.), Ламанський В. (Про слов'ян в Малій Азії, в Африці і в Іспанії, 1859р.), Гельмгольц Г. (Слов'янська хроніка, 1963р.), Брайчевський

М. (Утвердження християнства на Русі, 1989р.; «Літопис Аскольда», 2001р.), Федоров-Давидович Г. (Монети розповідають (нумізматика), 1963р.), Конрад М. (Схід і Захід, 1972р.), Іловайський Д. (Додаткова полеміка з питань варяго-руському і болгаро-гуннському, 1886р.), Історія о Аттілі, королі угорським, 1988р.), Іловайський Д. (Розповідь про початок Русі, 1882р.), Ігнатович Є. (Україна - terra inkognita, 1992р.), Історія стародавнього світу. Ч.П, Греція і Рим, 1982р.), Прокопій з Кесарії. Війна з готами, 1950р.), Кониський Г. Історія Русів, 1846р.), Рибаків Б. Київська Русь і руські князівства XII-XIII ст., 1982р.), Флоренсов М.Троянська війна і поеми Гомера, 1991р.), Абгунов М.Мандрівка в загадкову Скіфію, 1989р.), Третьков П. Слідами стародавніх слов'янських племен, 1982р.), Археологія СРСР. Степи Євразії в епоху середньовіччя, 1981р.), Купчинський О. Найдавніші слов'янські топоніми України, 1981р.), Старожитності епохи великого переселення народів V-VIII ст., 1982р.), Боровський Я. Світогляд давніх киян, 1992р.), Діакон Л.Історія, 1988р.), Іванов С. Оборона Візантії і географія «варварських» вторгнень серез Дунай в першій половині VI ст., 1983р.), Петров В. Походження українського народу, 1992р.), Ковалевська В. (Кавказ і алани. Віки і народи, 1984р.), Корсунський А., Гунтер Р. Занепад й загибель Західної Римської імперії й виникнення германських королівств (до середини VI ст., 1984р.), Чекалова А. Сенаторська аристократія Константинополя в першій половині VI ст., 1972р.), Антоніадіс-Бібілку Е., Гійу А. Візантійська і поствізантійська сільська община, 1988р.), Петросян Ю. Стародавнє місто на берегах Босфора, 1986р.), Сєдов В. Східні слов'яни в VI-XIII ст., 1982р.), Боровський Я. Біля джерел східнослов'янської писемності, 1982р.), Бодянский О. Про час походження слов'янських письмен, 1855р.), Гердер Й. Ідеї до філософії історії людства, 1977р.), Лозинський С. Історія папства. 1965р.), звичайно ж, Грушевський М.С. Історія України-Руси, Нечуй-Левицький І.С. Світогляд українського народу, Костомаров М., Франко І., Яворницький Д., Дорошенко В., Пріцак О., Оглоблин О., Вовк Ф., Хвойка В., Огієнко І., Липа Ю., Щербаківський В., Пастернак Я., Кандиба О., Баран В., Терпиловський Р., Сніжко В., Компан О., Дашкевич Я., Наливайко С., В.Крисаченка, Ідзьо В., М.Недюхи, Дзира Я., Кифішин А. (Кам'яна Могила), Шилов Ю. (Джерела).

Особливо актуальними в цьому контексті при з'ясуванні історичної ролі націоналізму та національної ідеї в розвитку

української нації та Української держави є наукові праці, монографії автора «Лекцій з Українознавства»: «Ранньослов'янське суспільство і ранньослов'янська державність. Зародження і становлення християнства на території України. Видання II доповне і перероблене. - Львів. «Сполом», 2004р. - 288с.», «Кельтська цивілізація на території України. Львів. «Сполом», 2002р. - 343с.», «Галицька держава - процеси етнотворення і становлення (III - XII ст). Львів. «Камула», 2005р. - 351с.», «Українська держава в XIII столітті. Івано-Франківськ. «Нова зоря», 1999р. - 320с.», «Українська держава в IX-XIII століттях. Львів. «Сполом», 2004р. - 416 с.», «Українська Повстанська Армія - згідно аналізу свідчень німецьких та радянських архівних джерел. Львів. «Сполом». 2005р. - 208с.», «Підручник - «Історія України». Львів. «ПП Бодлак», 2003р. - 735с.», «Українська діаспора в Росії. Історія, наука, релігія. Львів. «БАК», 2002. - 304с.». «Релігійна культура Європи та зародження і становлення християнства на території України. Львів «Ліга-Прес», 2007р. - 317с.», «Львівське королівство XIII ст. Івано-Франківськ. «СІМІК», 2012р. - 100с.» та «Українська держава в IX-XIV століттях. Івано-Франківськ. «СІМІК», 2013р. - 546с.» та інші, які наповнюють фаховим змістом сучасне українознавство.

Природно, що існує, як уже зазначалося, чисельна зарубіжна історіографія, яка проливає світло на історичну проблему «націоналізм - національна ідея в українознавстві», зокрема в освітньому процесі, що є предметом нашого подальшого дослідження.

ЛЕКЦІЯ № 11 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: **«Енциклопедія українознавства в становленні та розвитку** **науки українознавства»**

У одинадцятій лекції «Енциклопедія українознавства в становленні та розвитку науки українознавства», розглянемо формування національної самосвідомості українського народу, у якого все більше проходить відновлення історичної пам'яті, очищення ментальності від усього наносного, того, що суперечить його природо-соціальної сутності, плекання інтелектуального потенціалу, осмислення історичної місії в контексті загальноцивілізаційного поступу.

Це виключно важливі й відповідальні завдання. І вирішити їх можна лише на засадах цілісної науки про український етнос, націю й народ України. Такою наукою з кінця ХХ ст. все більш виразно постає українознавство, яке на засадах інтеграції й синтезу знань все повніше поєднує в собі здобутки в окремих його галузях.

Вихід українознавства на нинішній, більш високий, рівень самопізнання народу був складним і тривалим у часі. Фундамент його закладався в працях визначних вчених-українознавців М.Максимовича, М.Грушевського, В.Вернадського, В.Дорошенка, Д.Дорошенка, С.Єфремова, Д.Багалія та ін. Свого системного розвитку ця робота набуває під впливом революційних подій на Україні, в добу УНР, Гетьманату, Директорії та на поч. 20-х рр. ХХ ст. На жаль, через згортання політики українізації з кінця 20-х рр. вона була перервана. І з цього часу робота по становленню й розвитку науки відбувається переважно за межами Радянської України. Її здійснюють науковці, що гуртуються навколо НТШ у м.Львові та вчені діаспори: Д.Антонович, І.Крип'якевич, А.Яковлів, Р.Лашенко, Д.Чижевський, В.Біднов, І.Мірчук, С.Рудницький, А.Волошин, С.Смаль-Стоцький, а згодом В.Кубійович, О.Колесса, З.Кузеля, Л.Винар, О.Оглоблин, Ю.Шевельов та ін.

В процесі формування й розвитку українознавчої науки виключно важлива роль відводилася і відводиться розробленню наукового інструментарію, основних її понять. З цією метою твориться ціла система довідкових і, зокрема енциклопедичних видань. В перекладі з грецької енциклопедія - «безперервне, систематичне навчання». Це довідкові видання з різних галузей знань

(скажімо, техніки, медицини, літератури, мистецтва, історії, релігії й віри тощо), систематизовані в алфавітному чи тематичному порядку. Як загальні енциклопедії, що охоплюють увесь комплекс відомих на даний час наук, так і енциклопедії з окремих ділянок знань набувають все більшого значення для розвитку й примноження інтелектуального потенціалу кожної нації. Наявність у народів національних енциклопедій, власних енциклопедичних видань є свідченням їх цивілізованості, самодостатності. Вони є відображенням і чинником культурологічного процесу в суспільстві. Ще з Київської Русі в Україні з'являються рукописні, а пізніше й друковані видання, які стали своєрідними носіями енциклопедичних знань того часу. Проте справжньої української енциклопедії, яка б давала відповіді на питання, що накопичувались протягом століть, і де б містилися об'єктивні, достовірні знання про всю нашу тисячолітню історію й культуру, довгий час не було.

Кращі представники української наукової та художньої інтелігенції, які на поч. ХХ ст. вимушено опинилися за межами рідної України і розпорошилися по всьому світу, все ж зуміли створити цілу низку цінних енциклопедичних видань українською мовою, в яких якнайповніше на той час було відображено матеріальне, духовне й культурне життя українського народу, а також всебічно був використаний досвід інших народів. За формою, і за змістом ці видання зробили б честь будь-якому європейському народові.

Чи не першу спробу системного викладу знань про Україну становить «Синопис» Інокентія Гізеля, що з'явився в 1674р. і протягом XVII-XVIII ст. витримав біля 30 видань. Цінні узагальнюючі праці про козацьку Україну в ретроспективі історії були створені у другій половині XVIII ст. Це, зокрема, «Краткое описание о козацком народе» П.Симоновського (1765р.) та «Краткая летопись Малой России» В.Рубана (1776р.), О.Рігельмана «Летописное повествование о Малой России» (1778р.), О.Шафонського «Топографическое описание Черниговскаго наместничества» (1786р.) та ін.

Динамічний розвиток українознавства починається з ХІХ ст. і перш за все завдяки науковій діяльності таких визначних дослідників, як М.Максимович, П.Куліш, Д.Бантиш-Каменський, М.Маркевич, М.Костомаров, О.Бодянський, В.Антонович, М.Драгоманов, І.Франко та ін. З 1873р. центром українознавчих студій стає НТШ у Львові, яке видає свої «Записки» та численні наукові збірники, чим забезпечує

відповідну інформаційну повноту розвитку української культури, у тому числі академічної науки, її наукових видань, університетської освіти тощо. Але, на жаль, тоді ще не було умов для створення власної енциклопедії, незважаючи на наявність у нас великої групи вчених-енциклопедистів. Українські вчені підготували цілу низку статей в зарубіжних енциклопедіях, де об'єктивно, правдиво висвітлювали українознавчі проблеми. Це статті М.Драгоманова у французькому географічному лексиконі, О.Огоновського в німецькій енциклопедії Грубера, І.Франка, М.Сумцова, М.Житецького та ін. в Енциклопедії Блокгауза.

У своїй статті «НТШ у 1939-1952рр.» відомий вчений-українознавець, географ, етнограф, демограф В.Кубійович вважає першим енциклопедичним довідником українознавства працю М.Грушевського «Український народ в його минулому і сучасному» (Петроград, 1914-1916рр.). Авторами цієї двотомної українознавчої праці стали визначні науковці того часу: М.Грушевський, С.Рудницький, О.Русів, С.Томашівський, В.Охримович, Ф.Вовк, О.Єфименко, О.Шахматов. Але із-за війни цей довідник не був достатньо поширений і дотепер малознаний, хоч і деякі його частини перекладені українською мовою.

Протягом 1930-1935 рр. у Львові з'являється перша сучасна українська енциклопедія - тритомна Українська Загальна Енциклопедія за ред. І.Раковського. Вона була написана переважно вченими НТШ, активну участь у її підготовці взяли В.Сімович, В.Дорошенко, М.Рудницький і вперше дала українському громадянству і загальні відомості, і, передусім, упорядкований матеріал про Україну за гаслами (томи 1, 2). Третій том УЗЕ присвячений передусім проблемам українознавства. Ця праця є актуальною й цінною і сьогодні. Та на жаль, за радянських часів вона вважалася націоналістичною, крамольною, а її наклад був тотально винищений органами НКВС. На початку 30-х рр. під редакторством М.Скрипника в Харкові зроблено спробу розпочати видання Української Радянської Енциклопедії (УРЕ) в 20-ти тт. Для її підготовки були залучені визначні науковці: В.Юринець, Ю.Бачинський, С.Рудницький та ін. Перший том був підготовлений до друку на поч. 1933р., а в 1934р. вчені передбачали випуск ще двох томів. Проте ця ідея з політичних причин не була зреалізована, а

численні автори та редактори УРЕ були звинувачені в націоналізмі й репресовані. В листопаді 1934р. видавництво було ліквідовано.

Та спроби підготувати і видати українознавчу енциклопедію не припинялися й під час Другої світової війни. В 1941р. за ред. І.Раковського та Є.Пеленського у Кракові розпочато випуск Енциклопедії українознавства, але внаслідок воєнних труднощів було підготовлено тільки перший том, який присвячений природі й демографії України із статтями І.Раковського, В.Кубійовича, М.Андруска й В. Січинського, і видання припинено. В Українському науковому інституті в Берліні за ред. І.Мірчука в 1942р. виходить нім. мовою «Handbuch der Ukraine» в 2-х тт.

Після Другої світової війни справу видання «Енциклопедії українознавства» перебирає на себе визначний вчений-українознавець, демограф, географ **В.Кубійович**. При підготовці статей до неї автори керувалися виключно принципами наукового об'єктивізму, уникаючи будь-якого політичного та ідеологічного тиску. Така енциклопедія повинна була здійснити **три основні завдання**: 1) бути основним універсальним науковим довідником з українознавства для українців і осіб українського походження, які живуть поза межами України; 2) бути джерелом знань про Україну, її народ, територію, історію, культуру, господарство і спосіб життя для інших народів, - цю роль мала виконати англomовна енциклопедія українознавства; 3) бути джерелом правдивої інформації про минуле й сучасне України для українців на рідних землях. Це третє завдання було найважливішим, бо на Україні в радянські часи істотно фальшувались історичні факти, сучасна дійсність та діяльність наукових, культурних і політичних діячів.

В.Кубійович був людиною високої ерудиції, активності і настирливості, великих організаційних здібностей. Саме йому вдалося об'єднати навколо ідеї створення Енциклопедії найкращі наукові сили української діаспори, професорів УВУ, членів НТШ, УВАН, що перебували в Європі, США та Канаді (зокрема, О.Оглоблина, Ю.Шевельова, Н.Полонську-Василенко, Б.Кравціва, І.Кошелівця, Ю.Луцького, А.Жуковського та багатьох ін.) із різних ділянок знання, які могли б написати відповідні статті для енциклопедії. Статті для I й II томів опрацьовували 109 науковців, а для III тому - 121 науковець. Знайдено було і фінанси для видання трьох томів, видало їх видавництво «Молоде життя». Це було перше науково-довідкове

видання, яке містило найістотнішу інформацію з усіх галузей українознавства. Протягом 1949-1952рр. вийшло **3 загальних томи Енциклопедії Українознавства-1 (Словникова частина)**. *Перший її том* складений з низки великих статей, що містили відомості про територію, природу і географію України, її населення, етнографію і мову. *В другому томі* були статті з історії України, церкви, права, літератури. Відомості про українську науку, освіту, театр, музику, музеї, архіви, розвиток народного господарства, суспільства, українське військо подавалися у *третьому томі*. В ЕУ-1 українознавчі матеріали охоплюють всю етнічну територію України, включаючи і ті місцевості, що знаходилися поза кордонами УРСР. Три її томи налічують 1230 сторінок, серед яких 1197 сторінок займає основний текст та 33 сторінки - різні додатки. *Весь цей матеріал поділений на 20 розділів*, які присвячені окремим галузям українознавства. Це : 1) Загальні відомості; 2) Фізична географія і природа; 3) Людність; 4) Етнографія; 5) Мова, 6) Археологія, історія; 7) Церква; 8) Право; 9) Культура; 10) Література; 11) Просторове мистецтво; 12) Театр, музика, танець; 13) Кіно, фото, радіо; 14) Наука, освіта, виховання; 15) Видавництво і преса; 16) Бібліотеки, архіви, музеї; 17) Народне господарство; 18) Суспільство; 19) Охорона здоров'я, фізична культура; 20) Військо. Був передбачений і 21 розділ про еміграцію, але його перенесли до другої, словникової частини. Перенесли до ЕУ-2 розділи: техніка, геральдика, нумізматики, філателія, місцеве господарство.

У зв'язку з переїздом багатьох науковців з Німеччини до США та Канади, фінансовими труднощами, європейський осередок НТШ на початку 1950-х рр. перемістився до Парижа, в його північну околицю Сарсель. Сюди переїхав і В.Кубійович, який разом із своїми помічниками А.Жуковським, С.Яновою, М. Глобенком, І. Кошелівцем приступив до реалізації свого наступного проекту - **ЕУ-2**, тобто *десяти томної словникової частини*.

Робота по створенню та виданню ЕУ-2 тривала до 1986р. Перший том цієї словникової енциклопедії вийшов у світ 1955р., а останній, 10 т., побачив світ уже після смерті В.Кубійовича (1985р.). В ній доповнюються й поглиблюються відомості, подані в ЕУ-1. Тисячі заміток і численні статті присвячені українським діячам в історії, в церковному, громадському, науковому, літературному, мистецькому житті, містяться дані про окремі історичні, природо-географічні краї

(Буковину, Волинь, Галичину, Гуцульщину, Закарпаття, Поділля, Полтавщину, Чернігівщину), наші міста й села, промислові й навчальні заклади, театри, органи преси і т.ін. ЕУ-2 подає також інформацію й про інші країни, народи, етноси, міста, окремих діячів у їх відношенні до України. Враховуючи те, що природничі, медичні, технічні науки в Україні розвивалися в незрівнянно кращих умовах, ніж гуманітарні, в ній їм приділено менше місця. Оскільки відомості з історії, церкви, різних ділянок культури, української еміграції, господарства та ін. або взагалі не з'являлися, або з'являлися в спотвореному вигляді, їм приділено більше уваги. Зокрема, автори подавали правдиві відомості про тих українських науковців, громадсько-політичних діячів, яких свідомо в УРСР забороняли. Весь цей матеріал містить 18223 наукових статей, написаних близько 200 співробітниками на 4010 сторінках.

Значення виходу в світ цього видання для становлення й розвитку науки самопізнання й самотворення українського народу, якою є українознавство, полягає:

по-перше, в тому, що автори його статей переходять від висвітлення окремих етнокультурних, етнографічних сюжетів, опису окремих історичних подій, галузей людської діяльності, регіонів, діячів до системного, цілісного відображення всієї палітри життя народу, країни, історичного процесу в цілому;

по-друге, наука не може виникнути і плідно розвиватися без відповідної джерельної та історіографічної бази, її системного осмислення. ЕУ - одне з найбільш українознавчих джерел правдивих відомостей про Україну та її народ, де зібрано великий масив бібліографічних показників та рекомендаційних списків літератури. В такому обсязі фактично вперше в одному виданні було подано системний реєстр з усіх основних галузей україністики і в цьому його значення у формуванні джерельної та історіографічної бази як основи розвитку науки;

по-третє, ЕУ стала неоціненим доробком в розробленні понятійно-термінологічного апарату українознавства;

по-четверте, поява ЕУ сприяла розгортанню комплексного пізнання й самопізнання українського народу та його країни, мала важливе наукове і практичне значення. Вона стала надійним підґрунтям у науково-дослідній та освітній роботі, сприяла

практичному розв'язанню завдання широкого впровадження українознавства в освітній процес.

Непрості еміграційні умови: матеріальні нестатки, ізолюваність від батьківщини та розсіяність наукових кадрів поставили укладачів у надзвичайно складне становище, в якому здійснення задуманого було справжнім подвигом. В підготовці тексту для словникового десяти томника взяли участь 120 науковців. Постійними науковими працівниками були В.Кубійович, А.Жуковський, С.Янів. У 1957р. передчасно помер заступник головного редактора проф. М.Глобенко, його функції перебрав І.Кошелівець. Редакторами крім названих В.Голубничий, Є.Глобінський, Б.Кравців, Н.Полонська-Василенко, О.Пріцак, М.Стахів, А.Фіголь, М.Чубатий. Серед запрошених науковців для написання статей були Ю.Шевельов і О.Горбач (мовознавство), О.Оглоблін (історія), В.Маркусь (політологія), В.Витвицький (музика), С.Гординський (мистецтво, спільно з С.Яневою).

Зупинимося на внеску окремих українських вчених в написання та видання енциклопедії.

Перш за все, **В. Кубійович** - ініціатор, організатор її видання, палкий натхненник цієї надзвичайно важливої праці, автор численних статей до неї, головний редактор ЕУ. Праця над написанням статей для ЕУ-2 дуже відрізнялася від написання статей для ЕУ-1. Якщо статті, прислані авторами для ЕУ-1 не вимагали великої редакційної правки, та й число їх було невелике, то для ЕУ-2 треба було, як зазначає В.Кубійович, «масово фабрикувати статті в редакційному бюро, а тільки деякі, більші, замовляти у авторів». Менші статті, які писали члени редакційної колегії, посилали фахівцям на рецензію, після одержання якої вони віддавалися до друку. В.Кубійович писав численні листи авторам і рецензентам, просив їх переглянути окремі статті, прорецензувати їх, виправити помилки або ж написати статті на оригінальні теми. Це листування забирало у нього дуже багато часу. Крім редакційної й авторської праці, В.Кубійович багато часу витрачав на подорожі до США, Канади та інших країн. Мета цих подорожей була подвійною: зустрітися з авторами статей для ЕУ-2, обговорити з ними важливі питання і зустрітися з широкими масами з метою важливості завдань енциклопедії та для збирання пожертв на видання чергових томів ЕУ-2. Ці подорожі вченого були дуже

успішні. Свою відданість справі великої національної ваги, свій ентузіазм Володимир Михайлович умів передати й іншим.

Одночасно з працею над виданням ЕУ-2 В.Кубійович розпочав свою діяльність над виданням англomовної енциклопедії українознавства в двох великих томах. У 1957-1958рр. він їздив до США, де вів переговори з керівниками Українського Союзу про видання АЕУ 1. Редактор «Свободи» А.Драган організував перекладацьке бюро. АЕУ 1 своїм змістом значно відрізнялася від ЕУ 1. Це не був переклад ЕУ1, а ґрунтовна переробка її українського тексту. Найбільших змін зазнали статті з найновішої історії України. Дуже важлива й відповідальна робота була над перевіркою перекладів окремих статей, написаних українською мовою. В.Кубійович особисто брав участь в цій роботі. АЕУ 1 вийшов у світ восени 1963р. Він мав 1186 сторінок. В 1984р. при допомозі Канадського Інституту Українських студій та Канадської Фундації Українських студій вийшов 1 том АЕУ-2, який охоплював літери від А до Ф на 952 сторінках. А всього вона охоплює 5 томів великого формату. Один із головних авторів статей з історії України (загальної історії, козацько-гетьманської доби, української історіографії, української генеалогії) - проф. О.Оглоблин. Про свою працю як автора, такі редактора ЕУ і АЕУ він згадує в своїх споминах «Мій творчий шлях українського історика» // Зб. наук. праць на пошану О.Оглоблина. - Нью-Йорк, 1977р. Він був одним із редакторів ЕУ-1 (разом із Я.Пастернаком, Б.Крупницьким, В.Кубійовичем). Разом з Д.Дорошенком написав розділ «Джерела і історіографія» (с.406-411); був співавтором статті «Українська наука в часи Другої світової війни і після неї» (с.915-916). У цій частині вчений редагував розділ Історія України, розробив її періодизацію.

До ЕУ-2 О.Оглоблин написав статті з *української історіографії, біо-бібліографічні довідки про істориків, історичні інституції, історичні видання*. В 10 тт. ЕУ-2 з цієї проблематики опубліковано його **120 гасел**. Відмітимо цікаві розвідки про В.Антоновича, Д.Багалія, Й.Гермайзе, Д.Дорошенка, П.Куліша, О.Лазаревського, І.Крип'якевича, Б.Крупницького, М.Максимовича, М.Маркевича, М.Слабченка, С.Томасівського та ін. Цінною в науковому плані є стаття про працю М.Грушевського «Історія Русів» - «найвизначніший твір української національно-політичної думки кінця 18 - поч. 19 вв.». На його думку М.Грушевський вийшов з членів Новгород-сіверського

патріотичного гуртка 1780-1790рр. і був пов'язаний з князем О.Безбородьком. Належну увагу присвячено і літопису Самовидця - важливому джерелу історії України XVII ст., автором якого найправдоподібніше був Роман Ракушка-Романовський, а також Київській Археографічній Комісії. Полтавський Губерніальний Вчений Археографічній Комісії. Серед історичних теорій й доктрин проаналізував «норманську теорію» як одну з теорій походження Київської Русі яку не прийняла українська історіографія. Вчений вказував на генезу доктрини «Третього Риму», яка мала великий вплив на політику московської держави.

3 Історії України О.Оглоблин підготував **134 гасла**. Майже всі статті з козацько-гетьманської доби XV-XVIII ст. Менше з княжої, литовсько-руської доби, про культурно-політичне відродження XIX-XX ст. та радянську історію. Це, зокрема, статті про Петра Іваненка (Петрика). Продовжуючи М.Грушевського, підтверджує тезу про заходи у Берліні 1791р. Василя Капніста про допомогу Прусії в разі повстання проти Росії. Автор аналізує політичне підґрунтя повстання Василя Кочубея проти І.Мазепи; роль Опанаса Лобисевича у роботі новгород-сіверського патріотичного гуртка в кінці XVIII ст.; розкриває діяльність Василя Лукашевича по створенню самостійної України. Обширні статті вченого про гетьманів І.Мазепу (уточнив дату народження 20.03.1639, а не 1644р.), Павла Полуботка (показує як захисника автономних прав України), Кирила Розумовського (представляє прихильником гетьманської монархії, українського абсолютизму), Петра Рум'янцева-Задунайського, Івана Скоропадського як українського патріота, П.Скоропадського, Б.Хмельницького та ін. Вніс цінний вклад у поширенні правдивих знань про маловідомі історичні події, політичні організації.

3 української генеалогії О.Оглоблин написав **69 статей** про українські роди. Він автор майже всіх статей на цю тему. Найважливіше у них є те, що він намагався показати неперервність української історії, доводив її до сучасних часів, пов'язуючи XV-XVIII з XX ст. Подані ним генеалогічні таблиці українських Рюриковичів є своєрідним підсумком в генеалогічному плані всієї княжої доби України-Руси, почавши з князя Ігоря (945р.) до останнього короля України-Руси - Юрія II (1340р.) і є значним вкладом в розроблення історичних проблем княжої доби.

Культурно-релігійна тематика представлена гаслами вченого про церковних діячів і храми (Петро Могила, Інокентій Монастирський, Володимир Сокальський та ін.; Агарський, Межигорський, Новгородсiверський Спасо-Преображенські монастирі тощо).

З історичної географії - про країни, оселі, населення. Багато з них написано у співавторстві з В.Кубійовичем (Місто, Новгород-Сiверський, Полтавщина, Пiвденна Україна, Польща і Україна, Поляки на Україні, Сибір Чернігів, Туреччина і Україна тощо).

ЕУ містить його статті з **економічної історії України, соціології**

Крім редакційної праці, О.Оглоблин автор **400 статей до ЕУ**. Був також членом редакційної колегії, редактором розділу «Історія» англомовної енциклопедії українознавства (АЕУ), яка вийшла в п'яти томах.

Сам Олександр Петрович високо цiнив свою працю в ЕУ і вважав цей довідник вагомим здобутком української вільної науки. Його статті в ній є цінним українознавчим матеріалом об'єктивного і правдивого висвітлення української історії.

Один із авторів і редакторів ЕУ-2 **Аркадій Жуковський** - Голова НТШ у Європі (м.Сарсель, Франція). Ним написана низка статей з історії України, країн, осель, церкви, техніки. Професор політичних наук, історик **Василь Маркус** - редактор та член редколегії ЕУ-2, заст. головного редактора АЕУ у 5-ти тт. (1980-1986рр.), автор кілька сотен статей з історії, філософії, політології, соціології, церкви.

Авторами історичних, історіографічних, джерелознавчих розвідок до ЕУ є: **Любомир Винар, Наталля Полонська-Василенко, Іван Мірчук, Лев Окішневич, В.Омельченко, Борис Крупницький, Омелян Пріцак**. Відомий український вчений **Петро Одарченко** писав статті до всіх чотирьох енциклопедій на теми української етнографії, фольклору, історії української літератури (автор 55 статей), рецензував та редагував окремі статті інших авторів, листувався з редакцією (С.Янів) та з її головним редактором. З цієї ж тематики підготував гасла і **З.Кузеля**. Літературознавчі статті - **І.Кошелівець, Ю.Бойко**; з мовознавства - **Ю.Шевельов, О.Горбач**; культурологічні - **В.Січинський** (про мистецтво), **Б.Кравців** (культура, преса), **Янів С.**; археологічні - **Я.Пастернак**; з українського права - **Яковлів А., Ю.Старосольський**; політології й соціології - **І.Витанович, І.Лисяк-Рудницький, В.Стахів, В.Голубничий**.

Творці цієї Енциклопедії керувалися великим патріотичними почуттями до України. Вони хотіли свою любов і знання про Україну передати своїм нащадкам, щоб виховати з них таких же патріотів. Вони вірили, що в недалекому майбутньому український народ досягне своєї незалежності, збудує вільну, соборну державу й щиро хотіли допомогти йому в знанні правди про багатовікові національно-визвольні змагання українців за свою національну незалежність.

І тепер можна сказати, що вони в цілому успішно справилися зі своїм завданнями. Вихід у світ ЕУ стало знаковою подією в українській науці. Це була і є дійсно перша Українська Енциклопедія, укладена й видана провідними вченими за кордоном, справжніми патріотами України. Вона найбільш ґрунтовно і правдиво цілісно висвітлювала процеси, явища і постаті з історії України, її економічного, політичного, соціального, культурного і релігійного розвитку, міжнародних зв'язків. Цей унікальний 10-ти томник користується тепер величезним читацьким попитом в усій Україні. Особлива увага в Енциклопедії звернута на замовчувані або спотворювані в радянській науці події й персоналії. Ця праця пробуджувала національну свідомість українців, які завжди хотіли знати своє коріння і відповіді на питання: Хто ми? Чиї сини? Яких батьків діти? Енциклопедія дає насамперед об'єктивну інформацію як українцям, так і представникам інших народностей, знайомить їх з неупередженим і позапартійним поглядом на Україну, про її минуле та сучасність, і в цьому її світове значення. Колектив творців заслуговує вдячності й поваги. Вони не мали достатньої джерельної бази, матеріальних коштів і всього іншого, але в них були великі патріотичні почуття, бажання й прагнення, які допомогли подолати всі труднощі. На жаль, ця унікальна праця була заборонена в колишній УРСР, а на противагу їй була створена УРЕ, в якій багато українознавчих проблем замовчувалося або ж висвітлювалися у спотвореному вигляді. Тут варто звернути увагу на те, що паралельно протягом 1963-1971рр. за пропозицією В.Кубійовича був підготовлений і виданий двотомний англomовний енциклопедичний довідник про Україну «Енциклопедія України», який викликав великий інтерес світової громадськості. Її відмінність від ЕУ-1 полягає в розширенні й осучасненні викладених відомостей, зокрема про післявоєнний стан українського народу в умовах радянської дійсності.

З 10-го тому ЕУ-2 дізнаємось, що для її видання свій фінансовий внесок зробили 3410 українських організацій та приватних осіб, пожертви яких склали суму 2 млн. 627 тис. американських доларів. Цю величезну багатолітню акцію проводили представники українських громад у більш як 12 країн західного світу.

За кордоном в Аргентині протягом 1957-1967рр. була створена і видана Українська Мала Енциклопедія (УМЕ). Це велике 8-ми томне великоформатне видання обсягом у 2200 сторінок побачило світ завдяки зусиллям проф. Євгена Онацького. Але мала популярність її пов'язана певною мірою з її невеликим накладом (лише 1000 примірників). Без сумніву, УМЕ - видатна пам'ятка нашої культури, подвиг видатного вченого-енциклопедиста. За своїм стилем вона є специфічним виданням, відмінним від традиційних енциклопедій. В ній досить мало уваги приділено біографічним матеріалам про різних діячів, а розширено огляд ідей, речей, явищ.

З постановням незалежної України у 1991р. розпочався новий етап розбудови української державності й об'єктивні знання про минуле України стають особливо необхідними, бо вони служать тією науковою базою, на якій може розвиватися духовне відродження з врахуванням кращих традицій українського суспільства. У цьому плані ЕУ - невичерпне джерело наукової інформації про матеріальне, культурне й політичне життя українського народу з найдавніших часів аж до 60-х рр. ХХ ст. Звичайно, життя й наука не стоять на місці. І в виданні того часу певні положення та факти уже застаріли і потребують змін або уточнень. Адже вони відбивають той рівень розвитку науки і життя, коли ця праця створювалась. Тому з'явилась потреба в зміні та доповненні ЕУ з урахуванням змін та досягнень в науці й житті за останні десятиліття, необхідно було внести нові дані про сучасний стан в Україні. Керуючись благородними намірами розбудови нової України й усвідомлюючи необхідність заповнення духовного вакууму, сучасна українська інтелігенція, політики і громадські діячі підтримали ідею перевидати Енциклопедію Українознавства. Було створено видавничий комітет, який очолили 3 співголови - Іван Гель, Микола Жулинський і Олег Романів. Залучено також цілий ряд знаних в Україні та поза її межами вчених і суспільно-культурних діячів. Серед фундаторів-меценатів перевидання ЕУ такі відомі підприємства та організації, як «Львівенерго» (генеральний д-р З.Буцько), Дрогобицький

нафтопереробний завод (генеральний д-р М.Католич), обласний Ощадбанк (директор О.Рибай), фірма «Світанок» (генеральний д-р Р.Чайковський), виробниче об'єднання «Полярон» (генеральний д-р О.Чаус) та ін. Так із їхньою допомогою в 2003р. вийшов додатковий **11-й т. Енциклопедії Українознавства**. Він складається з **3-х частин, з 178 нових гасел**. **В першій частині** однією з найважливіших статей є Історія України, в якій в стислій формі подаються події на українських землях від найдавніших часів до сьогодення. Вона поділена на 10 розділів-періодів, характерних для буття українського народу. Особливу увагу в ній приділено др. пол. ХХ століття.

З інших історичних статей, які є оригінальними і цікавими, назвемо Гетьманський рух, Світові війни, Погроми, Чернігово-Сіверська земля, Єрусалим, Надволжя, Північна Слобожанщина, Москва, Німеччина; з соціології - нація, родина, селянство, соціалізм; з економіки - хліборобство, електроенергія, фінанси, оренда тощо. А також знайомимося з наскрізними гаслами: українці, україністика, українознавство, українсько-російські культурні відносини. Головний редактор її - проф. В.Кубійович, більшість статей яким була запрограмована.

Друга частина її - це *Виправлення і Доповнення*. Тут подано помилки, які зустрічалися в опрацьованих попередніх 10-ти тт., а також доповнення дат, місця народження і смерті (там, де їх не було) та інших біографічних відомостей згадуваних осіб. Доля декого з них до 1990 року не була відома, і тільки зараз із відкриттям раніше закритих архівних фондів є можливість знайти ці відомості. В написанні статей до цієї частини взяли активну участь С.Янів, Н.Ясинчук, В.Коптілов за планом І.Кошелівця. *В кінці додано список фундаторів ЕУ* за алфавітом, який склав Іван Корестіль. Передмову до нього написав Атанас Фіголь. Паралельно з підготовкою 11-го т. НТШ в Європі розробило план перевидання 3-х тт. ЕУ-1 і 10-ти тт. ЕУ-2 масовим тиражем в Україні. Загальну частину ЕУ-1 перевидав у 1994 р. Інститут Української Археографії АН України, а словникову частину ЕУ в 10-ти тт. впродовж 1993-2001 рр. видало НТШ у Львові.

Значення ЕУ в тому, що вона залишається витвором вільної української наукової думки, акумулюючи життєвий, політичний і фаховий досвід своїх авторів, їхню любов до рідного краю і надії на його відродження як вільної й незалежної Української держави. Її підготовка і вихід у світ мало величезне значення для становлення

українознавства як цілісної інтегративної системи знань про Україну й українців, супроводжувалось активізацією українознавчих досліджень, сприяло ознайомленню зарубіжної громадськості з відомостями про Україну. ЕУ - одна із найвагоміших праць зарубіжного українознавства, творчо використовується для підготовки нових енциклопедичних та наукових праць з українознавства, благотворно впливає на формування національної самосвідомості українців. Сьогодні необхідно дати інформацію про сучасних діячів науки, культури, літератури, політиків, економіки, митців, дані про яких шукає кожен, хто цікавиться сучасним науковим, громадсько-політичним та культурним життям в Україні.

Тепер, коли видані УРЕ, Енциклопедія етнодержавознавства, Енциклопедія етнокультурознавства, Енциклопедія сучасної України, Енциклопедія історії України, є необхідність підготувати нове видання Енциклопедії українознавства, в якій змістити акценти на українознавство як наукову систему знань, звернути більше уваги на історію становлення і розвитку українознавства, його періодизацію, методологічні та теоретичні засади науки.

Світ почав усвідомлювати велич духу та історичну місію нашого народу, і вже не може обходитись без України. Тому вкрай необхідно, щоб Енциклопедія українознавства дійшла до якомога ширшого кола читачів і не лише в Україні, щоб вона стала надбанням кожної національної бібліотеки в усіх країнах світу, в усіх посольствах зарубіжних країн у Києві, в українських посольствах за кордоном, міністерствах, інституціях, причетних до формування внутрішньої та зовнішньої політики України, у наукових та навчальних закладах.

Енциклопедія повинна стати настільною книгою у формуванні національної свідомості української молоді на основі філософії українознавства.

Тут можна не сумніватися, що споконвічна тяга українців до знань і самопізнання, і завдяки цьому нове видання ЕУ достатнім тиражем і в повному обсязі заповнить той штучний вакуум, який ще існує в науковому українознавстві, стане об'єктивним джерелом знання про Україну, що відповідає національним потребам і інтересам українського народу.

ЛЕКЦІЯ №12 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: **«Українознавство як наука і навчальна дисципліна»**

У дванадцятій лекції розглянемо «Українознавство як науку і навчальну дисципліну».

Показником розвитку будь-якої науки є її звернення до власних теоретико-методологічних підвалин як визначальних смислоутворюючих чинників, осягнення потенціалу галузі, її здобутків і прорахунків, «вузьких місць», упущених можливостей, проблемних питань як своєрідних «віх» на шляху становлення та розвитку. Зазначений підхід може здійснюватися у контексті будь-якої парадигми знання, атрибутивними вимогами якої є, як відомо, прагнення до поєднання традицій і новаторства, класики і модерну. Останнє дозволяє стверджувати, що українознавство є багатопарадигмальною, а значить і відкритою до наукового співтовариства, наукою, де «працюють» і класичні, і модернові теоретико-методологічні конструкти, засоби дослідження та рефлексії, обґрунтування чи спростування ідей, поглядів, суджень, отримання нового знання.

Українознавство, попри свою молодість, поступово утверджується на вітчизняних і світових теренах як наука і навчальна дисципліна, визначилась в цілому з засадничими об'єктно-предметними підвалинами, понятійно-категоріальним апаратом, статусом, знаходить, попри труднощі становлення й визнання, своє місце в системі наукового знання, а також як навчальний предмет в системі освіти та виховання. Дискусії, що точаться на сторінках вітчизняних та зарубіжних часописів, є свідченням, скоріше, правильності обраних напрямків розвитку галузі знання, її теоретико-методологічних, евристичних, рефлексивних можливостей, а відтак і набуття «прав громадянства». Одна з проблем українознавства полягає в якості, обґрунтованості власного теоретико-методологічного та методичного інструментарію, визначеності предмета цієї науки. Адже не є тайною той факт, що предметна обумовленість є вирішальною щодо обґрунтування проблематики, статусу, претензій науки, її структури, функцій, експансіоністських можливостей, а відтак і місця в системі суспільствознавчого знання. Синтетичний статус науки передбачає систематизацію різних підходів, результатів досліджень, має виходити скоріше з

аналітичного, а не описового визначення предмета. Хоча значення останнього підходу, виокремлення предметної сфери описовими методами не можна не недооцінювати особливо на етапі становлення науки, адже наголошено на пріоритетах пошуку, які не реалізуються в межах предмету жодної з існуючих наук. Це по-перше. По-друге, предмет науки не може обмежуватися наперед заданим переліком напрямків, завдань діяльності, пріоритетів дослідження. Українознавство, будучи синтетичною наукою, не може не спиратися, як справедливо наголошується в літературі, на потенціал таких наук, як історія України, етнологія, націологія тощо, не може не запозичувати, а тим більше ігнорувати досягнення таких наук як етатологія, політологія, соціологія, історія й теорія держави та права і т.ін. Адже йдеться, насамперед, про його (українознавства) науково-евристичний потенціал, спроможність давати адекватні відповіді на виклики, небезпеки та загрози століття, що наступило.

Визначення місця українознавства як науки в системі знання передбачає, зокрема, знаходження відповідей на такі питання: а)які науки утворюють щодо українознавства своєрідний теоретико-методологічний фундамент, є його засадничою підвалиною?; б)які галузі знання є однопорядковими, а які - похідними? Не менш важливого значення набуває сьогодні й праксеологічний «поверх» українознавства як засіб позиціонування України як країни, держави і суспільства в соціальному просторі і часі, в тому числі розробка різноманітних «прикладних» програм, концепцій, політико-правових документів тощо. Звідси завдання об'єктивності, достовірності, незаангажованості знання є визначальними пріоритетами, що висуває особливі вимоги до якості українознавчих досліджень, його теоретико-методологічного інструментарію як засобу осягнення проблематики, джерельної й емпіричної бази, методу та прийомів наукового дослідження.

Необхідно зазначити, що для досягнення необхідної якості українознавчих досліджень ми маємо первинний інструментарій наукового пошуку, достатню емпіричну базу, своєрідними індикаторами якої є видані підручники, навчальні посібники, довідники, проведені міжнародні й всеукраїнські наукові та науково-практичні конференції, часописи, підготовлені та успішно захищені кандидатські і докторські дисертації тощо. (див. Кононенко П. Українознавство. Підручник. - К., 1996р.; Кононенко П. «Свою

Україну любить...». - К., 1996р.; Кононенко П., Кононенко Т. Освіта ХХІ століття: філософія родинності. - К., 2001р.; Кононенко П., Кононенко Т. Український етнос: генеза і перспективи. - Обухів, 2003р.; Мишанич О. Українознавство як світова наукова дисципліна // Українознавство. - К., 2002р. - № 1-2. - С.32-35; Токар Л. Українознавство в системі наук і навчальних дисциплін // Українознавство. - К., 2003р. - № 2-3. - С.46-49; Українознавство: концепції, проблеми, документи. - К., 1995р.; Ідзьо В. Історія України. - Львів «ПП Бодлак», 2003р. - 735с.; Ідзьо В. Українська держава в IX-XIII ст. - Вид. 2. - Львів «Сполом», 2010р. - 416 с. та ін.).

Не менш важливий й значущий доробок дослідження проблем українознавства складають розвідки науковців, які присвячені загальним проблемам теорії етносу, націології, політології, державотворення тощо, утворюють свого роду теоретико-методологічні підвалини українознавства, його окремих напрямків. (див. Варзар І.М. Політична етнологія як наука. - К., 1994р.; Варзар І.М. Із контекстів минулих літ. Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах. Кн.1: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. - К., 2004р.; Кафарський В.І. Нація і держава: культура, ідеологія, духовність. - Івано-Франківськ, 1999р.; Гавриленко І.М., Мельник П.П., Недюха М.П. Соціальний розвиток. - К., 2001р.; Лозко Г.С. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект). - К., 2004р.; Мироненко О., Римаренко Ю.І., Усенко І.Б., Чехович В.А. Українське державотворення. Словник-довідник. - К., 1997р.; Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич - Київ, 2004р.; Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій. - К.,1997р.; В.Ідзьо Історія України. - Львів «ПП Бодлак», 2003р.. - 735с., В.Ідзьо. Українська держава в IX - XIII ст. - Вид. 2. - Львів «Сполом», 2010р. - 416 с.) та ін.

Аналіз емпіричної бази сучасного українознавства не дозволяє дійти до однозначного висновку щодо статусу цієї галузі знання - фундаментального чи галузевого, прикладного чи «відомчого», зважаючи на безпосередню підпорядкованість установи - Науково-дослідного інституту українознавства Міністерству освіти і науки України, чи то беручи до уваги домінуючу спрямованість наукових розвідок. Адже фундаментальність - це, передусім, здатність зберігати «стійкість» - науковий та дисциплінарний імідж, аналітичний

потенціал за будь-якої соціально-політичної кон'юнктури, визначитися з власним предметом, методом, принципами дослідження, понятійно-категоріальним апаратом, як класичним, так і модерновим, визначене поле діяльності, в тому числі з використанням експансіоністських, по доброму, засобів. Однак предметним полем цієї діяльності навряд чи можуть розглядатися спроби «збирання» українознавчої проблематики в її широкому науковому спектрі, оскільки це призводить скоріше до «розмивання» власного предмету дослідження, тоді як вторгнення на «територію» інших галузей знання веде до делегітимізації, втрати наукою самостійності, самодостатності, як методологічної, так і проблемно-пошукової. Очевидною якістю українознавства як науки і навчального предмета має бути синтетичність, яка б ґрунтувалася на його теоретико-методологічному потенціалі, традиціях і новаціях, способах рефлексії тощо як засобах збереження наукової та дисциплінарної ідентичності.

Зазначена площа аналізу потребує, насамперед, визначення предмету вивчення українознавства, його місця в системі наук гуманітарного, суспільствознавчого профілю, визначення системи вертикальних і горизонтальних зв'язків, координації та субординації, міждисциплінарних зв'язків. В цьому відношенні роль стабілізуючого чинника може належати таким дисциплінам як соціальна філософія, соціологія, психологія, загальна теорія систем, етнологія тощо, які в поєднанні з теоретико-методологічними концептами українознавства можуть не тільки забезпечувати приріст нового знання, а й формувати вихідну базу різноманітних дослідницьких програм, соціальних проєктів. Адже головне призначення фундаментальних досліджень - прикладне. Вони мають забезпечувати професійну діяльність фахівців, обслуговувати їхні пізнавальні, дослідницькі, просвітницько-педагогічні інтенції, прагнення та практики, тобто давати вихідну інформацію про теоретико-методологічні можливості українознавства як науки і навчальної дисципліни.

Можна окреслити декілька предметних сфер українознавства як науки.

1. Українознавство як єдність концентрів (Україна - етнос; Україна - природа, екологія; Україна - мова; Україна - історія; Україна - нація; Україна - держава; Україна - культура: матеріальна й духовна, освіта, мистецтво, література, філософія, релігія, економіка, право, наука,

військо; Україна у міжнародних відносинах; Україна - ментальність, доля) дозволяє окреслити предметне поле українознавства, його системність, а отже і самодостатність, кваліфікувати як одну з перших вдалих спроб ідентифікації предмету українознавства (див. Кононенко П. Концепція навчальної дисципліни «Українознавство» // Українознавство: концепції, програми, документи. - К., 1995р. - С.29 - 42; Кононенко П. Українознавство. Підручник. - К., 1996р. - С.24 - 31; Ідзьо В. Українська держава в XIII столітті. - Івано - Франківськ «Нова зоря», 1999р. - 320 с.; Ідзьо В. Історія України. - Львів «ПП Бодлак», 2003. - 735с.; Ідзьо В. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII ст. - Львів. Видавництво університету «Львівський Ставропігон», 2006р. - 418с.; Ідзьо В. Українська держава в IX - XIII ст. - Вид. 2. - Львів «Сполом», 2010р. - 416 с.).

2. Вивчення процесу генези, становлення України як країни, держави і суспільства в його історичному контексті, з'ясування місця та ролі, перспективи розвитку України в її різних вимірах: етнічному, національному, європейському, світовому, пострадянському і т.ін.

3. Осягнення сутності українського національного духу та форм його практичного втілення, реалізації в діяльності різних суб'єктів, індивідуальних і колективних, національних і світових. Сюди ми можемо віднести, насамперед, українську національну ідею, ментальні, світоглядні засади українського народу, його світовідчуття та світовідношення, його укоріненість у світі тощо, Україну й світове українство як цілісність. Про «дух народу» та його значення в життєдіяльності народів і держав писали німці Г.Гегель, М.Лацарус, Х.Штенталь, американець І.Даугелл. І.Фіхте обґрунтував своєрідний закон розвитку духу, якому підпорядковується будь-який народ як сукупність людей, що живуть разом. Англійці К.Вільямс, А.Гіданс засобом консолідації нації, її увічнення в історії вважали духовність – розуміння спільності предків, мови, звичаїв, традицій, пам'яті тощо (див. Княжинський А. Дух нації. Соціологічно-етнопсихологічна стадія. - Нью-Йорк, Філадельфія; Мюнхен, 1959р.; Сміт Е. Національна ідентичність. - К., 1994р. та ін.).

3. Дослідження процесу взаємодії глобального і локального, планетарних за масштабом своєї дії тенденцій з національно, регіонально особливими у різних площинах та вимірах цієї суперечливої взаємодії. Значення національного як інструментарію системного дослідження полягає в тому, що дозволяє здійснити: а)

вертикальну ідентифікацію з процесом становлення та розвитку, теперішнім станом та подальшими перспективами етносу, народу, рефлексивно осягнути спадщину, сьогодення та еспектації майбутнього (осьова функція); б) горизонтальну ідентифікацію з наявною спільнотою, етносом, народом, громадянським суспільством (системотворча функція). Уявляється, що поєднання зазначених функцій, імпліцитно обумовлених предметом українознавства, посприє розгадці тайни нашого буття, усвідомленню меж, можливостей, укоріненості в світі, дозволить відповісти на одвічні питання: хто ми такі? Звідки і куди йдемо?.

Шлях до вселюдської спільності полягає в здатності всіх і кожного суб'єкта індивідуальної чи колективної дії виразити свою індивідуальність, неповторність, своє власне «Я» і водночас продемонструвати готовність сприйняти, зрозуміти інших як суверенних творців при всій можливій їхній інакшості, несхожості, відмінності. Через різноманіття в його національному розвої до загальнолюдського єднання, через розв'язання національних, етнічних, класових, регіональних проблем - до загальнопланетарного благополуччя, процвітання як вищого сенсу життя, як єдиного шансу людства вижити, зберегти себе, забезпечити власне безсмертя. Загальнолюдські інтереси невіддільні від національних, і навпаки. Більше того, останні виявляють себе як зняте партикулярне, що містить, несе в собі смислові значення планетарного масштабу. Єдність, синтез окремих станів національного, суверенних національно забарвлених перспектив розвитку в їх загальнолюдській співвіднесеності і породжує загальноцивілізаційні інтереси (проблеми, суперечності), їх безумовну пріоритетність, особість, імперативність, які можуть розв'язуватися лише спільними зусиллями народів світу. А це означає, що змістовні компоненти предмету українознавства (перехід від протидії до конструктивної взаємодії основних суб'єктів національного та світового цивілізаційного процесу, ненасильницького світу в цілому, реалізація принципу «не за рахунок людини», а «задля людини», визначення пріоритетів соціальних змін, моделей розвитку України як суверенного суб'єкта світової історії, сутність та шляхи трансформації української національної ідеї у відкриті до світу і власного народу типи ідеології, подолання усталених психологічних та пропагандистських стереотипів, міфів і кліше, фрустрованої, дезорієнтованої свідомості, ціннісного

релятивізму; утвердження традиційного розуміння цінностей як безумовного абсолюту тощо) обумовлюють функціональні й інструментальні, пізнавальні можливості, засоби дослідження, дозволяють використати все багатство накопиченого соціальною наукою знання - усталені парадигми, методи й прийоми пізнання, соціальні технології, а також спиратися на результати міжпредметних досліджень.

Зазначене розуміння предмету українознавства як науки дозволяє: а) обґрунтувати статус науки як синтетичний, тобто такий, що дозволяє дослідити діалектику взаємодії загальнолюдських і національнообумовлених факторів, застерігає як від абстрактного, так і вульгарного, примітивізованого підходів. Помилки в інтерпретації, поясненні, оцінці, реалізації атрибутивних вимог предмету науки не можуть не відобразитися на самому розумінні національного в його співвіднесеності з загальнолюдським, визначенні місця і ролі останніх у долі народів, держав, країн, земної цивілізації; б) здійснити систематизацію знання, його основних «поверхів», понятійно-категоріального апарату, співвідношення як з фундаментальними (філософія, політологія, соціологія тощо), так і дотичними до українознавства науками (історія України, етнологія (націологія), історія культури, фольклористика, етнографія тощо); в) обґрунтувати статус українознавства як самостійної, самодостатньої науки, яка має свій об'єкт та предмет дослідження, функції, проблемне поле діяльності та перспективи розвитку, соціальне призначення тощо.

Важливе значення в контексті забезпечення прикладних досліджень українознавства належить загальнонауковим парадигмам, як світським, так і релігійним. Перші набули ознак загальновизнаності, широкого поширення та практичного застосування. Дещо складнішою є ситуація з релігійними теоретико-методологічними підвалинами як засобом рефлексії, наукового пошуку. Хоча й на вітчизняних теренах ми маємо приклади продуктивних досліджень прикладного характеру, фундаментальних за своєю сутністю, виконаних за зразками релігійної парадигми. Зазначеному канону може, зокрема, відповідати наукове видання на честь 2000-ліття Різдва Христового «Образ Христа в українській культурі». (див. Образ Христа в українській культурі. Видання 2-ге. / Горський В., Сватко Ю., Киричок О. - К.; 2003р. - 200с.; Ідзьо В. Ранньослов'янське суспільство і ранньослов'янська державність.

Зародження і становлення християнства на території України. Видання II доповне і перероблене. - Львів «Сполом», 2004р. - 288с.; Ідзьо В. Релігійна культура Європи і зародження, становлення та розвиток християнства в Україні. - Львів «Ліга - Прес», 2007р. - 317 с. та інші.

Потребує уваги науковців і проблема співвідношення українознавства як науки і навчальної дисципліни. Прийнято вважати, що предметом науки є закони розвитку тієї чи іншої сфери, сторони соціального життя, рівень їх досягнення й оформлення у відповідні теорії, концепції, доктрини тощо. Навчальну дисципліну можна розглядати як дидактично оформлену систему знання, яка за своєю проблематикою, на відміну від науки, є значно ширшою, оскільки включає до своєї структури низку тем, розділів, вивчення яких обумовлюється логікою навчального процесу, завданнями виховання студентів, місцем дисципліни в процесі підготовки майбутніх фахівців тощо.

Скажімо, українознавство як навчальна дисципліна передбачає науково-методичну переробку змісту науки відповідно до завдань навчально-виховного процесу (виклад передусім усталених теоретико-методологічних положень, фактів і процесів, врахування законів педагогіки, принципів дидактики, міждисциплінарних зв'язків, обов'язковим є також вивчення донаукового етапу свого становлення і розвитку тощо. Водночас структура науки, на відміну від навчальної дисципліни, відображає процес диференціації наукового знання, появу нових відносно самостійних її підрозділів, а також зв'язків між ними.

Навчальна дисципліна відображає той же предмет, що й наука, але опосередковано, виходячи з її змісту та рівня розвитку. Чим більші висоти підкоряються науці, чим всебічніше й ґрунтовніше вона відображає свій предмет дослідження, тим повніше наука може бути викладена як навчальна дисципліна, як сукупність навчальних планів і програм.

Актуальним завданням у зазначеному контексті уявляється розробка питань методики викладання українознавства, визначення його структури, обґрунтування системної цілісності, показ впливу на процес викладання закономірностей педагогіки, принципів дидактики, визначення міжпредметних зв'язків, місця цього навчального предмета у процесі підготовки майбутніх фахівців, шкільних та дошкільних закладах освіти. Щонайменше, завдання відновлення й

розвитку тисячолітньої вітчизняної та кількатисячної зарубіжної традиції світового українознавства потребує унормування на рівні навчального предмета як складової шкільного та вузівського навчально-виховного процесу.

Слід також наголосити, що хоча **українознавство** - порівняно молода наука, вона, як сукупність знань про Україну та її народ, має давню історію.

В одному із найстаріших Київських літописів за Іпатівським списком 1187р. знаходимо і перший запис, де вжито назву « Україна ». Цікаві відомості й узагальнення про українські терени та народи, що тут проживали, знаходимо у працях ряду представників арабського світу, Греції, Візантії, Риму та Скандинавії.

Багато важливих українознавчих відомостей про автохтонних мешканців нашої землі містяться у працях державників, церковників, митців і книжників доби Київської Русі, у Густинському літописі, козацьких літописах Самовидця, Величка, Граб'янки, « Історії Русів », працях Г.Сковороди, І.Котляревського, Т.Шевченка.

У другій половині ХІХ - початку ХХ ст. починає формуватися українознавство як самостійна наука. Біля її витоків стояли такі відомі представники українства як М.Максимович, П.Куліш, М.Костомаров, О.Потебня, М.Драгоманов, П.Юркевич, В.Антонович, П.Чубинський, П.Житецький, І.Франко, Л.Українка й ін.

Можна стверджувати, що початок ХХ ст. для українознавства став етапним у контексті накопичення необхідної суми знань про Україну й українців. Домінуючий у цей період, сумативний підхід дозволяв накопичувати знання про український народ. Провідними джерелами знань було збирання й опис матеріалів з української історії, етнографії, географії, мови та літератури.

Накопичені знання про український народ і територію його залюднення, що були одержані у 20-ті рр. ХХ ст., сприяли формуванню потреби в поєднанні знань із різних дисциплін. Вони почали впроваджуватися на перших курсах, у підручниках та енциклопедіях українознавства. Із цього часу в українознавстві починає домінувати міждисциплінарний підхід, який охоплює широке коло проблем етнонаціонального, релігійного, культурно-освітнього, соціально-економічного й державно-політичного життя українства, а також передбачає використання географічних вимірів, пов'язаних із територією України.

Із проголошення незалежності України у розвитку українознавства починається новий етап - всеохопного та всебічного його вивчення відповідно до інтегративної тенденції, яка посилилася в науках в останню третину ХХ ст.

Інтеграція наук сьогодні набула багатоаспектного характеру, базуючись на ідеї цілісності та системності досліджуваних об'єктів. У такому контексті об'єтивно постала ідея інтегративного підходу в українознавстві. Вона полягає у тому, щоб перетворити комплекс українознавчих досліджень з окремих дисциплін на цілісну науку, спрямовану на вивчення українства як загально цивілізаційного феномена в часово - просторовому вимірі.

Об'єктом українознавства є реальний український світ, який творився і трансформувався впродовж тисячоліть і сьогодні репрезентує суть буття і свідомості українців як нації.

Сьогодні поширеними в українознавстві є щонайменше чотири підходи до його розуміння:

1. Українознавство - напрям міждисциплінарних досліджень, а не окрема дисципліна.
2. Українознавство - різновид «колоніальних студій », і із здобуттям Україною незалежності потреба у ньому відпадає.
3. Українознавство - галузь народознавства («етнографії»).
4. Українознавство - самостійна наукова дисципліна.

Предметом українознавства є українство як загально цивілізаційний феномен, закономірності й особливості його формування і розвитку в часово - просторовому вимірі як на теренах України, так і поза ними.

Українськість - це історично сформована адаптивно-еволюційна система ознак і властивостей, які вирізняють українську людину, українську спільноту й українську культуру з-поміж інших аналогічних феноменів.

Українська людина - типовий представник українського народу, особа, що є носієм української етнічності або українського громадянства.

Українці - модерна східноєвропейська нація, основне населення України.

Україна - це територія, країна, а також суверенна, незалежна держава у Східній Європі, титульним народом і основним населенням якої є українці.

Український соціум - це історично утворена сукупність людей, які об'єднані спільним проживанням на теренах України, подібністю загальних умов життя, поділом праці, нормами поведінки, а також реальними взаємовідносинами у процесі спільної практичної й духовної діяльності.

Природа України - це сукупність особливостей органічного і неорганічного світу з усіма взаємодіями і зв'язками, а також рослинного і тваринного світу, кліматичних умов і рельєфу України, які є об'єктом діяльності й пізнання української людини і української спільноти.

Українська культура - система базових цінностей і самобутніх надбань, створених українським народом протягом його історії.

Українство - це збірне поняття, що охоплює і етнічних, і політичних українців, а також представників української діаспори.

Український світ - це онтологічна реальність, об'єднана в цілісність певними сокультурними, етнонаціональними, суспільно - історичними, геоекономічними, геополітичними ознаками.

До кола поняття «українство» можна відносити як етнічних українців, так і активних і свідомих представників не українців – тих, хто пов'язав свою долю з Україною, зокрема, здійснив вагомий внесок у розвиток української культури, науки, державності. Вагомою складовою українства є українська діаспора, яка почала формуватися ще у XVIII ст.

Під терміном «українська діаспора» ми розуміємо українців, що тривалий час проживають поза межами сучасної незалежної України.

Важливим теоретико-методологічним інструментом, що використовує українознавство при проведенні досліджень, виступають його принципи. До них відносять принципи інтегративності, історизму, системності, об'єктивності, наступності, світоглядної зорієнтованості, поєднання історичного й логічного, системно-структурний принцип.

Широко застосовується в українознавстві біографічний метод. «Він дає можливість персоніфікувати всі події і явища українського суспільства, простежити долю людей, зміни в їхньому житті, внесок провідних науковців у розвиток знань про українство. Бібліографічний метод дає змогу уникнути механічного описування життя чи іншої особи, орієнтуючи на з'ясування структури всього її

життєвого шляху, виявлення найхарактерніших рис усього покоління певної епохи».

Окремо варто зупинитися на значимості сучасних інформаційних технологій у роботі з українознавчими джерелами.

Створені електронні системи науково-довідкової інформації через систему Інтернет відкрили нові можливості й обробки інформації з українознавчої проблематики в режимі онлайн.

Структура курсу українознавства визначається його предметним полем, дослідження якого проводяться на трьох рівнях - мета-теоретичному, теоретичному й науково-прикладному.

Метатеоритичні проблеми українознавства розглядаються у 1 і 2 розділах посібника. На метатеоритичному рівні українознавства здійснюється філософська систематизація його концепцій і підходів, етапів розвитку дослідницької думки та зв'язку із суспільними процесами, вивчається об'єкт та предмет українознавства, проблемне поле досліджень, принципи, функції й місце дисципліни в системі наукових знань, внутрішня структура та зв'язки з іншими науковими напрямками, розробляється єдиний науковий стандарт.

Загальнотеоретичні й науково-прикладні проблеми розглядаються у розділах 3-8.

На теоретичному рівні розробляються окремі українознавчі ідеї, висуваються гіпотези, розробляються концепції, поняттєво-категоріальні схеми, з'ясовуються закономірності й закони, будуються широкі теорії.

На науково-прикладному рівні українознавчі покликані вирішити питання, пов'язані із проблемами реального соціуму та повсякденного життя українства. На цьому рівні досліджуються конкретні завдання або вузькоспеціальні проблеми, зокрема, питання української біографістики та джерелознавства. Це також сфера емпіричних досліджень, оскільки українознавці можуть використовувати методи соціології для збору українознавчої інформації.

Українство фрагментарно досліджується багатьма суміжними з українознавством науковими дисциплінами: етнологією, етнопсихологією, релігієзнавством, літературознавством, мовознавством, культурологією, історією, соціологією, політологією, філософією, географією України й іншими.

Важливим змістовим складником ідеологічного рівня національної свідомості є узагальнена позитивна самооцінка історії, сучасного стану та сукупності цілей розвитку нації, програми їхнього досягнення на рівні всієї спільноти й окремих груп, а також визначені норми, цінності та зразки поведінки, обов'язкові для кожного представника нації.

Українознавство впливає на формування базових цінностей українців; їхні стереотипні уявлення, поведінку, звичаї та традиції.

Українознавство, будучи частиною українського буття, через широкі інформаційні канали - освітні, повсякденного спілкування, засобів масової інформації, друкованих текстів сприяє усвідомленню особистістю свого історичного коріння, формує елементарні уявлення про світогляд свого народу, його мову, психологією, мораль, історію, культуру.

Особливу роль у наш час відіграє мова - фундамент, на якому побудовано суспільні відносини, один із чинників самоорганізації нації, який є не тільки важливим критерієм духовності, культури, освіченості народу, але і елементом конкурентоздатності спільноти у світі.

Особлива увага українознавства до мовних проблем: мова як вираження національної сутності людини, пропагування української літературної мови, підвищення її значення як державної, так і мови повсякденного спілкування.

ЛЕКЦІЯ № 13 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Науковий інструментарій українознавця»

У тринадцятій лекції розглянемо «Науковий інструментарій українознавця» через призму українознавчої концепції.

КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА. Концепція (лат. *conception* - розуміння, система) - певний підхід, розуміння, трактування явищ, програм, процесів; головна точка зору, провідна ідея пізнання і висвітлення, основний задум, конструктивний принцип певного виду діяльності і творчості, висвітлення їх наслідків.

Концепція українознавства як і українознавча наука, формувалась упродовж багатьох століть як на терені України, так і в зарубіжних країнах.

Сам термін «українознавство» з'являється в науковій літературі у ХІХ столітті. Але сутність завжди передуює поняттю та її визначенню. В глибинах віків формується та зазнає різних модифікацій і розуміння сутності українознавства. Тому в основу дослідження та висвітлення генези українознавства кладуться принципи: історизму, системності, цілісності знань, всієї повноти джерельної бази; вітчизняного і зарубіжного досвіду; аналізу - синтезу - передбачення; порівняння; бачення явищ стосовно причин і наслідків; наукової об'єктивності висновків.

Чи не вперше концептуально українознавчий задум проявляється в «Літописі Аскольда» (про події 860-867рр. н.е.), автор якого виразив його у бажанні пізнати й розкрити «Повість минулих літ», «звідки постала Руська земля, хто в Києві починав першим владувати і як Руська земля ствердила себе». Але постановці і здійсненню такої мети передували вагомі події праукраїнського та зарубіжного дослідного життя упродовж багатьох століть.

Це відтворено в усно-поетичній народній творчості, в пам'яті Мезинської культури (Чернігово-Сіверщина, 20 тис. років), Кам'яної Могили (12 тис. років) та Трипільської культури (2,5 тис. років до н.е.), у видатній пам'ятці цивілізаційно-культурного розвитку «Велесовій книзі». Уже в ній автор ставив за мету показати, як наш пранарод понад 15 віків жив у безкінечних війнах із сусідами та кочовими племенами й напасниками - персами (Дарій), греками, римлянами, хозарами, варягами за право бути народом, за свою землю і віру, за свободу й визначений рідною природою й численними

поколіннями пращурів спосіб життя. Як він переміг, «ставши собою» і зрозумівши: за свою долю потрібно боротися! Потрібно шанувати своїх прапредків, їх традиції, свою мову і віру, своїх «Наву, Яву і Праву», своїх героїв, вождів і богів. Як всякий етно-національний міф, «Велесова книга» поєднувала міфологічний і реально-історичний підходи, а в основу всього ставила етнос (рід, плем'я), його життєво-будівничу перспективу.

В «Літописі Аскольда» домінантним виступає уже історичний підхід, хоч у світоглядному плані він опирається на принцип міфологізації людей, подій і явищ. Критерієм їх духовної наповненості постає біблійна традиція. Та ядром поняття України-Руси є плем'я, але тепер уже - державне, орієнтоване на проблеми як внутрішні, так і зовнішні (міждержавні), з чітко вираженим пріоритетом етно-державницького інтересу, утвердження ідеології провідного етносу (полянського) з його Київським, Чернігівським та Переяславським князівствами, внутрішньою і міжнародною місією.

Вагомий складник знань про «Руську землю» з її племенами скіфів, германців, кельтів, сарматів, гунів, венедів, антів, склавінів творять згадки, повідомлення та описи істориків, географів, політиків, мандрівників, діячів церкви Греції й Риму, арабських і скандинавських країн.

Уже на цьому етапі окреслилась наукова істина: **народ, його минуле, сучасне й майбутнє, долю та історичну місію можна пізнати й виразити лише на засадах системного, комплексного підходу, використовуючи методи аналізу й синтезу здобутків етнологів, істориків і лінгвістів, соціологів і культурологів, релігіє-, право-, природо- й державознавців.**

Новим етапом українознавства стає доба велико-княжої Київської держави, коли в літописі «Повість минулих літ» за 1187 рік з'являється й поняття «Україна», що обіймає землі не лише Київського, Чернігівського та Переяславського князівств, а й «Червеньські городи» - Західна Україна прилучена Володимиром Великим), теперішні Буковина, Галичина і Закарпаття, як окремі князівства, і як ядро Української держави XIII - XIV століть з центром у Львові відомої з європейських джерел, як Львівське королівство, яке продовжило політику єдності Київської великокняжої держави IX-XIII століть з династією Володимира Великого, яку в XIII столітті продовжив правнук великого київського князя Володимира

Мономаха, і сам великий князь, предки якого всі були великими київськими князями, король Русі-України - Данило Галицький.

Подальшу політику єдності та державності Української держави - Українського королівства у кінці XIII та у XIV столітті продивжили його сини та внуки: король Лев Данилович, король Юрій I Львович, король Юрій II та інші. Слід наголосити, що у час коли столиця Української держави перейшла у Львів тому і у Галицько-Волинському літописі теж фіксується термін - «Галицька Україна».

На цьому етапі розвиваються традиції попередніх поколінь, зокрема в літописній літературі (Київський, Галицько-Волинський літописи), але водночас і в народній творчості, зокрема в билинах київського циклу; в художніх творах (Слово о полку Ігоревім), у філософській (Слово про закон і благодать), педагогічній (Поучення дітям) та в церковній літературі (Києво-Печерський патерик), (проповіді К.Туровського), в численних творах природничого змісту. Тоді ж формується й етно-державницька світська і конфесійна еліта. Україна органічно входить у європейський світ, розвиває свою освіту й культуру на чітко вираженій етно-державницькій «філософії серця». Етнічна духовність стає основою державницької ідеології та політики, на її засадах не тільки навчаються покоління, а й вводяться як загальнонародні свята: День Мови і День Держави. А Я.Мудрий настановляє свого митрополита ріднитися з королівсько-імперськими династіями Європи.

В історичній ретроспекції розвитку українознавства особливим видається етап, пов'язаний з нескінченною боротьбою з монголо-татарами, турками й кримськими татарами та з литовсько-польською експансією — як державною, так і релігійною та соціально-економічною, ідеологічною. Україну шматують, штучно роз'єднують на князівства і воєводства, етнічні й конфесійні анклав.

За цих умов українознавство стає найбільш ефективною формою самозбереження українського народу, органічно проникаючи в системи виховання й освіти, в програмні принципи діяльності братств та відроджуваних центрів української еліти (Любеч, Львів, Луцьк, Київ, Чернігів). Українську ідею пропагує студентство (а згодом і професура) в навчально-наукових інституціях Польщі й Німеччини, Італії, Франції та Росії.

Закономірно, що всі ці події стали провісниками не тільки нового етапу в українознавстві, а, насамперед, у підготовці та здійсненні національно-визвольної революції.

Як і раніше провідна роль відводиться літописній літературі: Густинському літопису (про події XII-XVI ст.), козацьким літописам Самовидця, Грабянки, Величка. В центрі їх уваги - причини й наслідки втрати Україною державності, соціальної етно-національної неволі, трагічне становище української мови, освіти, науки, культури, церкви. Відроджується полемічна й історіософська традиції, нового піднесення набувають література, театр. З усією очевидністю постає роль комплексного дослідження й висвітлення феноменів України та українства: історико-археологічного, соціально-економічного і лінгвістичного, філософсько-релігійного і етно-національного, культурологічного й державницького. Очевидним стає і те, що при всій значимості крає -, країно -, суспільство -, природо -, етно -, релігійно -, культурознавство самі по собі є лише частинами анатомії цілісного організму, яким є Україна й українство.

В усвідомленні цього особлива роль належить філософії Г.Сковороди, творчості І.Котляревського, «Історії русів», у яких Україна постає в усій часопросторовій перспективі й цілісності розвитку як феномен світової цивілізації і культури.

Це об'єктивно творило передумови виходу українознавства за межі його компонентних складників. Цей період пов'язаний, насамперед, з іменами М.Максимовича та Т.Шевченка, яких по праву можна вважати основоположниками застосування системного цілісного підходу до вивчення і висвітлення України й українства як єдиного цілого. А в слід за ними на цьому напрямку починає творити й діяти ціла плеяда дослідників: П.Куліш, М.Костомаров, І.Нечуй-Левицький, М.Драгоманов, М.Гулак, О.Потебня, П.Юркевич, С.Подолинський, В.Антонович, Д.Яворницький, Б.Грінченко та ін. В процесі вивчення й осмислення їх доробку українознавство все більше постає як цілісна система знань про українство, філософію його буття і розвитку від роду до етносу, нації, громадянського суспільства та держави. І процес цей кожного разу постає все більш ємним і багатограним.

Логічно, що на межі XIX-XX ст. у розвитку українознавства поряд з його фундаторами як цілісної наукової системи М.Грушевським та І.Франком на чільні позиції виходять археологи та

антропологі Ф.Вовк і В.Хвойка, представники практично всіх суспільно-політичних, соціально-економічних, етно-національних, природничих, правових наук, синтезаторами яких стали В.Вернадський і С.Єфремов з його нарисом «Українознавство» (1920р.).

Трактоване як «політика і філософія держави», наукове українознавство в особі своїх першотворців ставить світоглядні питання «Нащо нас мати привела?»(Т.Шевченко), «Хто такі українці і чого вони хочуть?» (М.Грушевський). Їх постановка й пошуки відповідей стали головним рушієм національно-державницького й культурного відродження України й українства в першій чверті ХХ ст.

Суперечливим, антиномічним постає етап розвитку українознавства в радянську добу. Він практично стає провальним в Україні й періодом розквіту українознавства за її межами. Комуно-імперський режим фактично забороняє поглиблювати знання про Україну та українство. І тому не дивно, що й сьогодні певна частина вітчизняних вчених, зокрема і в Київському університеті, продовжує зводити його до етнографії і фольклористики і вульгарно тлумаченого народознавства. І це в той час, коли українознавці Польщі і Чехії, Англії і Бельгії, Німеччини і Франції, Австралії, Канади і США синтезують досвід минулих віків, досліджують українство в усіх його іпостасях, як цілісний феномен світового розвитку, тому створюють дійсно наукову за змістом і формою «Енциклопедію українознавства» (за ред. В.Кубійовича та З.Кузелі).

З огляду на нові умови розвитку України й світового українства, а також на уроки еволюції українознавчої науки за ініціативи Інституту українознавства при Київському державному університеті ім. Т.Шевченка на початку 90-х років ХХ ст. розробляється і здійснюється концепція і програма відродження та розвитку українознавства **як цілісної наукової системи знань про Україну і світове українство на всьому планетарному часо-просторі їхньої еволюції**. У цьому зв'язку та з врахуванням напрацювань крає-, країно-, людино-, суспільство-, народознавства, але тепер не як суми самодостатніх величин, а як компонентів цілісного організму - України й українства і розробляється новий концептуальний підхід до осмислення сучасних проблем українознавства. І, що організм цей може бути досліджений і відповідно виражений тільки через єдність взаємозалежних концентрів знань: Україна - історія, теорія,

методологія; Україна - етнос, - природа, - нація і держава, - культура; Україна і українство у міжнародних відносинах; Україна - доля, ментальність, історична місія.

Причини й мотиви зрозумілі: носіями природної сутності народу (визначеної трансцендентно) є рід і етнос. Характер, спосіб життя, долю етноса зумовлює природа. Природа зумовлює і семантику, внутрішній лад, кольори і барви, музику мови. Знання про природу, етнос, мову, допоможуть зрозуміти культуру (матеріальну і духовну), ментальність, історичну місію долю народу. Усе те разом зумовлює спосіб життя, правову систему й тип нації, держави, громадянського суспільства, а через це і характер міжнародних відносин.

Тому зрозуміло, що вивчення та висвітлення окремих складників цілого не дає повного уявлення про Україну, які перебувають у постійному самовдосконаленні й саморозвитку. В іншому випадку не відбудеться глибокого самопізнання й самостворення українства, перерветься шлях, зникне енергія вічності. Несвідомий себе і своєї місії народ зникне з карти вселюдства.

Завдання українознавства - на основі багатовікового досвіду українського народу та вселюдства відкрити найбільш оптимальні шляхи в майбутнє - до щастя й краси, правди й свободи, справедливості й гуманізму.

Літ.: 1. Брайчевський М. Літопис Аскольда. - К., 2001р. 2. Кононенко П.П. Українознавство. Підручник. - К., 1996р. 3. Максимович М. Киевъ явился градом великимъ. - К.1889г., . 4. Грушевський М. Історія України-Руси. - Л.1907р. 5. Єфремов С. Українознавство. - К., 1920р. 6. Українознавство. Антропологія. Упор. Крисаченко В.С. - К., 1996р.

П.Кононенко

УКРАЇНОЗНАВСТВО - наука цілісного пізнання (самопізнання), творення й самотворення українського народу і його етнічної території (України) в усьому часо-просторовому їх вимірі; **інтегративне (синтетичне) наукове знання про феномен українства, закономірності, досвід та уроки його розвитку, особливості прояву у визначальних сферах буття (природо-соціальній, етнонаціональній, матеріальній, духовній, суспільно-політичній) як цілісності.**

Становлення й розвиток українознавства відбувається в органічній єдності зі становленням і розвитком українського етносу, нації, народу в усіх сферах їхнього буття.

Якісні характеристики українознавчих знань, їх глибина, обшири, інтегративність й синтетичність визначаються станом, характером і потребами розвитку етносу, народу, нації, рівнем свідомості та розуміння ними свого історичного покликання як явища самотутнього й самодостатнього.

Науковий аналіз засвідчує, що формування українського етносу, народу, нації й розвиток науки самопізнання й самотворення (українознавства) - це двоєдиний процес, в якому одне не може відбуватися без іншого. І ця єдність є відтворенням загального закону Природи - єдності її матеріального і духовного світу.

Кінець ХХ - початок ХХІ ст. підтверджують, що тенденція до все глибшого усвідомлення значення єдності процесів людського буття стає провідною. Логічним бачиться й наростання інтегративних процесів у науці про людину, народ, націю, вселюдство.

Потреба в якісно нових (синтетичних) знаннях стає велінням часу. В Україні розвиток науки цілісного пізнання (самопізнання) з ряду причин набуває особливої гостроти. Світова загальноцивілізаційна тенденція до глобалізації суспільних процесів проявляється тут на фоні посилення формування української нації і становлення національної держави.

Усвідомлення важливості єдності складників у пізнанні цілого відбувається одночасно з усвідомленням того, що саме українство й українознавство є органічною часткою вселюдства, його духовного світу.

Таким чином, мова йде про якісно нові синтетичні знання про Україну й українство в усіх багатовекторних зв'язках і проявах. Вироблення таких знань тим важливіше, поскільки і за царату, та й у добу СРСР, історична роль і місія українського народу як явища самотутнього, сили самодостатньої замовчувалася, а то й заперечувалась. І це суттєво позначалося не тільки на об'єктивності, правдивості історичних та історіософських досліджень, а й на виробленні їх методології, підготовці науково-педагогічних кадрів. Не дивно, що й сьогодні певна частина українських науковців та освітян продовжує дотримуватися старих концептуальних підходів.

Великої шкоди самопізнанню й самотворенню народу завдають одномірність і однозначність наукових досліджень. Принципових коректив потребує наука про українство й українознавство за межами Батьківщини. Саме тому українознавство має розвиватися на ґрунті органічної єдності суспільних і природничих наук, всеукраїнського й світового досвіду. Воно не підміняє і не заміняє їх, а синтезує здобуті знання, надаючи їм нової якості. Українознавство не може розвиватися, не беручи до уваги доробку спеціальних наук. У свою чергу, спеціальні науки отримують від українознавства те, чого самі створити не можуть, - методологічні підходи, принципи та напрями пізнання цілого.

У своєму розвитку українознавство як наука і освітня дисципліна пройшло довгий і складний шлях: від перших писемних згадок істориків, розрізнених відомостей закордонних дослідників та мандрівників - до більш системних тематичних викладів, історіографічних й історіософських описів українознавчої думки та вивчення доробку в системі освіти.

Початки ж формування знань про землі нинішньої України та їх людність сягають ще античних часів (Гомер, Геродот). Більш повні й системні описи відносяться до київсько-руської доби. Починаючи з IX ст., літописи як своєрідна традиція відображення життєдіяльності праукраїнців, проходять через увесь княжий період. Згодом, суттєво розширившись за формою і змістом, продовжуються і в добу козаччини в літописах Самовидця, Грабянки, Величка, в «Історії Русів», у працях «громадівців» та «хлопоманів», у дослідженнях та творчості Г.Сковороди, І.Котляревського, М.Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша, Т.Шевченка, В.Антоновича, М.Драгоманова, Л.Українки, І.Франка та ін.

Саме завдяки наполегливій і самовідданій праці усіх відомих і невідомих авторів здійснювався великий процес накопичення і попередньої системної обробки знань про Україну й українство аж до XIX ст. включно.

На початку XX ст., спираючись на доробок попередників, визначні українські вчені-гуманісти М. Грушевський, В. Вернадський, Д. та В.Дорошенки, С.Єфремов, Д.Багалій, І.Стешенко змогли розгледіти обриси українознавства як системи наукових знань, як науки, що не тільки досліджує та описує спосіб життя, а й спосіб мислення українців. Саме українознавство в їх дослідженнях все

більш чітко постає як наукова система знань, як важливий чинник історичного процесу.

У 1918 р. В.Вернадський - президент тільки-но створеної АН, наголошує на необхідності сприяння введенню спеціальних дисциплін з українознавства у вищий та відповідних предметів у середній школі.

В 1920р. С.Єфремов видає перший навчальний посібник «Українознавство», а згодом Д.Дорошенко друкує свій «Огляд української історіографії». І коли на першому етапі, за його словами, українознавство розумілося як початки наукового дослідження української історії, етнографії, мови, письменства, що були перейняті глибокою любов'ю до рідної землі, свого народу, бажаннями прислужитися для його добра, то відтепер воно починає формуватися як єдина система знань. Ці глибинні зрушення в науці самопізнання українців були насильно майже на 70 років перервані більшовицьким тоталітарним режимом.

І тільки з кінця 80-х років тенденція до розвитку українознавства як цілісної системи знань знову починає відроджуватися. Як своєрідну естафету від попередників у формуванні українознавства як синтетичної науки, як методології освіти і навчальної дисципліни з цього часу перебирають на себе проф. П.Кононенко і науковці заснованого ним Інституту українознавства. Нині функції та спектр дії українознавства суттєво розширилися за межі дослідження суто національно-культурних проблем. Вони охоплюють і соціальні та державотворчі процеси, і формування свідомості та моралі, освіти й виховання, політику і культуру в широкому розумінні (не лише духовну, а й матеріальну). Такими, в головному, визначаються межі сучасного українознавства в концепції та дослідженнях проф. Кононенка П., працях науковців-українознавців.

Особливості становлення сучасної української нації, утвердження її державності, історичного процесу в цілому такі, що вимагають у короткий термін забезпечити формування в українства якісно нових ціннісних орієнтацій і цілісних уявлень як про самих себе, так і про оточуючий світ. Здійснення таких завдань, та ще й у певних часо-просторових межах не може відбутися лише на основі компонентних (галузових) знань. Воно може стати наслідком творення нової інтегративної синтетичної якості цих знань. Такі синтетичні знання і формує сучасне українознавство.

Літ.: Енциклопедія українознавства в 3-х т. - К., 1994р.; та в 10-и т. - К., 1996; Кононенко П.П. Українознавство. Підручник. - К., 1996р.; Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія. У 2-х кн. - К., 1996р.; Збірник наукових праць НДІУ МОН України. - Т.1. - 2003р.; Т. 2. - 2004р.; Т.3. - 2004р.; Токар Л.К. Об'єкт і предмет українознавства // Українознавство. - № 1. - 2001р.; Токар Л.К. Зміст українознавства: системно-функціональний підхід до структурування знань // Українознавство. - 2004р.- № 4.

Л.Токар

УКРАЇНІСТИКА. Термін «україністика», як і подібні терміни: «полоністика», «русистика», «германістика», «славістика», «балканістика» тощо, вживається переважно тоді, коли мають на увазі відомості та наукові знання про ту чи іншу країну, галузь життєдіяльності народу в зарубіжних країнах (скажімо, україністика в Канаді, Австралії, Японії, Китаї тощо). Аналогічно вживаються терміни: «полоністика», «русистика», «балканістика» і т.п. в Україні, коли йдеться про літературні переклади, специфічну діяльність наукової і художньої інтелігенції в тій чи іншій галузі знань як про окремі країни, так і про цілі регіони. У процесі розвитку науки самопізнання в умовах незалежності України термін «україністика» став вживатися й тоді, коли мова заходить про певні її галузі в самій Україні. Маються на увазі науки, які досліджують різні сфери матеріального і духовного життя українського народу. І в цьому разі термін «україністика» визначається як **сукупність наукових дисциплін гуманітарного і природничого циклів, які вивчають різні сторони (складові) спільного об'єкта (України й українського народу).**

Це науки про природу, екологію, етногенез, мову, історію, економіку, культуру, соціальні відносини, суспільний устрій, право, психологію, мистецтво, виховання тощо. Умовою їх виникнення й розвитку стала спеціалізація досліджень за певними сферами (галузями) життєдіяльності людини і народу України. Кожна з цих наукових дисциплін має свій окремий предмет вивчення. В його дослідженні домінантним виступає метод диференціації, тобто пізнання цілого за його складовими.

Відповідне визначення терміна «україністика» може і повинно здійснюватися в органічній єдності з усвідомленням терміна «українознавство» (див. ст. «Українознавство»). Ці поняття не

тотожні, але й не заперечують одне одного. І тільки в єдності дають можливість усвідомити сутність «українознавства» і «україністики», принципи та механізми їх розвитку.

Українознавство може плідно розвиватися в напрямку оптимізації лише на основі інтеграції і синтезу знань, які творяться у різних галузях україністики.

Україністика набуває доцільності розвитку тільки на основі теоретико-методологічних засад цілісного об'єкта, які досліджує українознавство.

Літ.: 1.Кононенко П.П. Українознавство. Підручник. - К., 1996р.; 2.Токар Л.К. Українознавство в системі наукових і навчальних дисциплін. Зб. наук. праць. - К., 2003р. - Т.1.; 3. Токар Л.К. Зміст українознавства: системно-функціональний підхід до структурування знань // Українознавство. - К., 2004р. - № 4.

Л.Токар

УКРАЇНКА. На відміну від понять «україністика» і «українознавство», що визначають різні рівні та якісні характеристики науки самопізнання, «україніка» має дещо інше змістове навантаження. За обширами і функціональним призначенням термін пояснює явище, яке виходить за межі наукової сфери. Він охоплює не тільки науки про людину, етнос, націю, народ України, а й реальне їх життя в усіх сферах і формах прояву. «Україніка» розкриває, передає природну самотність українського народу, специфіку її прояву як в матеріальному, так і духовному житті, вказує на критерії оцінки сутнісної повноти і життєдайної сили нації і народу, **відтворює їхню українськість**. Україніка як явище і як поняття творить «життєву шкіру і тканину» українського національного буття, без якої не почути биття народного серця. А природна корисність (покликання) цілком глухне і не зможе пробитися у світ та здійснити в ньому своє призначення. Без цього ж настає «час лягати в постіль і готуватися до відходу, який тепер уже не за горами» (Т.Карлейль).

Та чи варто поспішати за порадою філософа і вкладати українство до постелі вічності?

Продуктивніше і доцільніше ще й ще раз осмислити і явища, і поняття, які визначають і творять нашу українськість в її внутрішній логіці та взаємозв'язку всіх компонентів. Бо тільки так ми й зможемо зрозуміти і реалізувати своє покликання.

Українська етнічність і національність - це все, що накопичувалося народом віками природного й дійсного в його мові, звичаях, обрядах, традиціях, ментальності, засобах дії, способі життя, що творило й творить у народі оту «другу шкіру», яка стає для нього як його власна.

Літ.: 1. Карлей Т. Тепер и прежде. - М., 1994р.; 2. Кубійович В. Наукове товариство ім. Шевченка // Український історик. - 1973р.- № 1-2.

Л.Токар

ЗМІСТ УКРАЇНОЗНАВСТВА. У природі діє універсальний Закон, за яким тільки й може відбуватися розвиток будь-чого: організму, особистості, спільноти, предмета, явища, процесу тощо, і розвиток цей відбувається лише за умови, коли мета, зміст, форма (структура) процесу взаємодіють як сутнісні його компоненти, тобто творять єдине ціле.

У науці, як і в природі та житті людей, які вона досліджує, ціле не може бути пізнане й відповідно вивчене без з'ясування змісту й структури його зовнішнього прояву, сенсу і характеру взаємодії складників.

В енциклопедичних виданнях поняття «зміст» трактується **як взаємодія істотних елементів і процесів, притаманних даному явищу чи предмету.**

Тож і при визначенні змісту українознавства маємо з'ясувати його структуру (склад сутнісних компонентів) і неодмінно дослідити характер їх взаємодії в єдиному процесі творення і розвитку науки.

Погоджуючись з визначеннями попередників, додамо до них лише один, але суттєво важливий компонент. Поняття «зміст» неодмінно має включати і саму ідею предмета, явища, процесу, яка й обумовлює і структуру, і характер взаємодії складників цілого.

Отже, зміст як і сутність будь-якого суспільного явища не може бути з'ясованим без усвідомлення його ідеї - визначального чинника структурно-організаційної й функціональної мотивації. Ця закономірність тепер усе відчутніше позначається на вивченні процесів та явищ суспільного життя і, відповідно, й на розвитку науки, що досліджує ці процеси та явища.

Усвідомлення змісту, теоретико-методологічних підвалин та практики сучасного українознавства неможливе без належної уваги до

самої ідеї структурування наукового знання, мотивації його творення та розвитку.

Питання ролі ідеї (української національної) у визначенні змісту українознавства розглядається окремо (див. ст. «Національна ідея»). Пошлемося лише на висновок: **будь-яке суспільне явище (наука в тому числі) не може бути з'ясоване й адекватно пізнане без усвідомлення ідеї його творення та розвитку.**

Ідея, як внутрішня сутність явища, процесу, дії тощо й уособлює їх зовнішній прояв, у т.ч. структурний і функціональний.

Системний, структурний, функціональний, генетичний, історичний підходи в з'ясуванні природи, характеру, змісту науки як цілого об'єктивно притаманні кожній її галузі мають стати неодмінним чинником наукового самопізнання, дослідження та вивчення закономірностей його розвитку.

На жаль, в українознавстві процес цей суттєво затримався. Намагання його прискорити помітно посилюється лише наприкінці ХХ ст. На початку 90-х років зусиллями співробітників Інституту українознавства МОН України розроблено наукову концепцію українознавства як цілісної системи знань, як науки і навчальної дисципліни, створено освітні програми, перший підручник та посібники з українознавства.

Саме на цей час характер українського життя, його потреби починають диктувати нові підходи й нові виміри в самопізнанні, а теоретико-методологічні знання в цій галузі досягають такого рівня розвитку, коли стають спроможними охоплювати, аналізувати й синтезувати всю полісистемну сферу українознавства й відтворювати більш-менш цілісний образ народу.

Отже, коли йдеться про структуру наукового самопізнання, то мається на увазі не стільки ідеальне його бачення, а, насамперед, конкретно-історичний зріз, що відображає, з одного боку, рівень готовності суб'єкта до творення таких знань, а з іншого – спільноти до їх сприйняття. Проте, в обох випадках (в ідеальному і в конкретно-історичному) у структуруванні знань є те спільне, що визначає напрям, зміст і характер процесу. Вони не є самодостатніми, довільними, а похідними.

Принцип структурування змісту науки самопізнання і в ідеалі, і в конкретно-історичному зрізі визначається єдиним законом -

цілісності, системності розвитку світу й людського буття, зокрема. Саме тому методологічним орієнтиром розвитку науки самопізнання є вимоги принципу єдності структури людського буття і структурування знань про нього з підпорядкуванням останнього єдиній меті - пізнання (самопізнання) цілого.

Такий висновок базується на всьому попередньому досвіді розвитку природничих і суспільних наук, які крок за кроком підводили людей до розуміння, **що їхнє буття є не чим іншим, як цілісною системою не тільки в просторі, а й у часі; що навколишній світ як матеріальний, так і духовний не ізольовані одне від одного явища, предмети, процеси, а їх сукупності, системні, цілісні утворення.**

На цій основі й відбуваються серйозні зрушення як в організації, так і в змісті науки. Змінюється сам характер бачення світу, місця та ролі в ньому людини.

У центрі наукового самопізнання все виразніше постають не окремі складники: сфери, явища, процеси людського буття, а великі і малі його системи, їх взаємовплив та взаємодія у всіх аспектах системного прояву. І з цього часу вже не тільки окремі дослідники, а й людські спільноти: нації, народи, людство в цілому починають все глибше усвідомлювати свій взаємозв'язок і взаємовпливи в процесі розвитку, і що відповідь на вічне питання про сенс людського буття необхідно шукати не десь, у невідомих світах, а у власній природо-соціальній сутності, в її фізично-біологічному, психологічному, етнічному, економічному, політичному, духовному вимірах, в історичному досвіді поколінь.

І що питання про характер та межі людського буття - це питання не тільки і не стільки індивіда, окремої особистості і навіть не покоління й держави, а питання буття нації, народу, життя розумного на Землі, яким шляхом і на яких засадах у подальшому вони розвиватимуться.

Тільки за такого підходу відбувається своєрідне «подовження» кінцевості суб'єкта буття в тому розумінні, що природна загибель окремих індивідів, речей, явищ не веде до знищення їх виду та роду. А саме видове буття набуває вигляду «подовженого» за межі буття «індивідуального».

Дорогою ж до нього є прості, зрозумілі й доступні кожному сходинки, по яких людину веде сама Природа: від сім'ї - до роду, від

роду - до племені, етносу, нації, народу та вселюдства. І пам'ять про людину, та її присутність у справах і здобутках, духовності спільноти будуть тим відчутнішими і тривалішими, чим значимішими і вагомішими будуть діяння на благо спільноти. Такою є логіка природного буття людини. Такою має бути і логіка науки самопізнання.

При визначенні змісту українознавства так важливо з'ясувати зміст і структуру основних сфер буття людини й спільноти, те, наскільки їх чинники в своїй мотивації, організації та дії єдині в творенні і розвитку особи, нації, народу, життя розумного на кожному етапі відповідно до їх природо-історичного покликання.

Це необхідно зробити тому, що саме в них (сферах життєдіяльності) найбільш чітко проявляється людська сутність і не тільки стосовно певного спектру буття, а в єдності всіх його складових. Бо хоч людина діє відповідно до специфіки тієї чи іншої сфери, але вона завжди несе в собі цілісну мотивацію буття. І на її дії в сфері суспільної організації, державотворенні, економіці, політиці, соціальних відносинах, культурі, праві, моралі і т.д. завжди накладаються мотивація та трансформації в усіх інших складових. І тільки разом вони здатні відтворити всю повноту людського єства.

У такому змісті думок логічною постає і концепція українознавства, розроблена проф. Кононенком П. (Див. ст. «Концепція українознавства»).

У ній на більш цілісному системному рівні розвиваються думки попередників кінця XIX - поч. XX ст. про основні **концентри знань**, на засадах яких твориться українознавство як цілісна наука і як методологія освіти та виховання. Саме принцип побудови знання за концентрирами дає можливість відтворити у свідомості реальне людське буття в таких його сферах як природа, етнонаціональні, соціальні відносини, суспільне, державне життя, економіка, культура тощо. В них проявляється людська сутність. І саме тому пізнання (самопізнання) людини, спільноти має відбуватися за тим же принципом. Та хоч прояв людської сутності відбувається у певній сфері: в економіці, політиці, громадянському житті, культурі тощо, але неодмінно з людиною, спільнотою як цілісностями, які завжди несуть у собі знання і мотивації інших концентрів, і тільки в їх єдності творять людське буття, стають критеріями його відповідності. З цих

позицій можна пояснити виникнення все більш складних явищ духовності, що акумулюють у собі не вузький спектр специфічних знань та дії, а набувають комплексного, інтегративного характеру. Зокрема, таких, як: «національна ідея», «етнопсихологія», «етнокультурна», «економічна, політична культура», «гуманітарна політика», «соціальна політика», «громадянське суспільство» тощо.

У методологічному сенсі виключно важливо завжди ставити перед собою запитання, а як усі ті знання, що інтегруються навколо того чи іншого стрижня (концентру), сприяють не тільки усвідомленню досвіду специфічної дії, а й тому, яке місце належить цьому специфічному знанню і досвіду специфічної дії в цілісній системі знань про людину, спільноту, в єдиному процесі їх самотворення.

Це важливо, оскільки посилення процесів інтеграції стає визначальним не тільки на рівні спільноти, а й уселюдства.

Закономірно, що на нинішньому етапі в розвитку українознавства головною проблемою постає вироблення у спільноти потреби інтеграції знань, сформованих на рівні концентрів, в яких відтворюється досвід основних сфер життєдіяльності народу.

Для науки в цілому і українознавства, зокрема, головним стає не просте накопичення та поширення знань, а їх систематизація, системне, синтетичне осмислення, пізнання законів та закономірностей розвитку природи, людини й суспільства.

Термін «інтеграція», вжитий стосовно українознавства, несе в собі значно більше навантаження і не може бути зведеним до механічного поєднання знань з певних концентрів людського буття. Інтеграція знань в українознавстві відбувається на рівні синтезу. Саме синтез знань дає можливість творити їх нову якість, яка відтепер стає вирішальним чинником не лише розвитку цілісного українознавства, а й розвитку знань у кожному з концентрів. Що ж стосується окремішності концентрів, то вона є відносною, як відносним є поділ цілісного людського буття на окремі його сфери.

Українознавство не є і не може бути антиподом своїх складників.

Воно виростає із чинних концентрів, розвивається в органічній єдності з ними. Виступаючи методологічним центром єдиної науки самопізнання нації, народу, українознавство має своє коло знань у

вигляді концентрів, які, поширюючись, перекриваючи одне одного і творять те цілісне коло науки, яке має розкрити сенс нашого буття, в т.ч. й етнонаціонального.

Літ.: 1. Декарт Р. Міркування про метод . - К., 2001р.; 2. Лейбниц Г.В.. Предварительные сведения к энциклопедии или универсальной науке. Соч. в 4-х т. - Т. 3. - М., 1984р.; 3. Кононенко П.П. Українознавство. Підручник. - К., 1996р.; 4. Токар Л.К. Національна ідея як внутрішня сутність і самовираження нації // Українознавство. - К., 2002р. - № 4; 5. Токар Л.К. Зміст українознавства: системно-функціональний підхід до структурування знань // Українознавство. - К., 2004р. - № 3-4.

Л.Токар

ПЕРІОДИЗАЦІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА:

періодизація науки - метод аналізу наукової думки, який передбачає систему принципів та прийомів, пов'язаних з дослідженням особливостей її зародження та специфіки розвитку в різних історичних умовах і одночасно виявляє те спільне, що творить цілісність науки, незалежно від специфіки того чи іншого періоду.

Універсальна цілісність українознавства як наукової системи постає, досягається й розкривається на шляху історизму, синхронного і діахронного розгляду (пізнання) еволюції об'єкту дослідження (України й українства) в усіх сферах буття народу, і, відповідно, через систему знань, які формуються в їх концентрах: Україна - етнос; Україна - природа, Україна - історія, Україна - мова, Україна - культура (матеріальна й гуманітарно-духова: релігія, філософія, право, мистецтво, освіта, наука; валеологія; військо); Україна в міжнародних відносинах; Україна - ментальність, доля, історична місія.

З огляду на все зазначене українознавство досліджується і розвивається в часо-просторовій єдності: а) на терені України; б) в зарубіжних країнах і постає як цілісна система самопізнання в органічному зв'язку з пізнанням світу, виховання й навчання, єдності знання, любові і творення.

Оскільки предмет українознавства еволюціонує, в такій же мірі, як і об'єкт (Україна й світове українство), відповідно й українознавство еволюціонує як в кількісних, так і якісних вимірах.

Перші сліди розвитку об'єкта пізнання і, відповідно, науки про нього засвідчують пам'ятки матеріальної культури: з мізинської

стоянки на Чернігівщині (існувала 30 тис. р. тому), Київської стоянки (близько 20 тис. р.), Кам'яної Могили (12 тис. р.), численних залишків трипільської та пізніших культур.

Історичними писемними свідченнями **першого періоду** розвитку сутності українознавства на вітчизняному терені постають: «Велесова книга» (про події V - VIII ст. н.е.) та «Літопис Аскольда» (про події 860-867 рр.), безсмертні пам'ятки міфології і фольклору. Вони розкривають процес формування родів та племен, їхнього світосприйняття й світорозуміння, релігії, філософії, права, творення власної держави, зв'язки з іншими народами і державами (з греками, арабами, скандинавами, Візантією та Римом). Особливістю цього періоду становлення і розвитку українознавства є контамінація біблійно-міфологічного, історично-досвідного та літературно-мистецького методів висвітлення питань, зокрема: «Звідки пішла руська земля, хто в ній першим почав управляти, як руська земля постала»).

Важливі відомості про праукраїнські старожитності розкривають зарубіжні джерела: індоєвропейські, скандинавські, вірменські, арабські, грецькі, римські, ряду ін. європейських країн: про Землю й Природу (Гомер, Геродот, Гіппократ, Демосфен, Полібій, Страбон, Овідій, Назон, Марцеллін, Сповідник, Порфірородний, б. ін.); про ріки й моря, природні особливості та багатства, про племена і вождів, про культуру, ментальність наших прапредків, про їхні міжнародні контакти. З тих перших джерел постають гуни і готи, скіфи й сармати, відомі вожді держав і племен, володар Київської держави Кий, який ще в 433 р. здійснив похід і захопив столицю Візантії Константинополь та сприяв переходу тієї імперії від рабовласництва до феодалізму.

Другий період пов'язаний з розквітом Української держави IX-XIV століть (від Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха до Романа і Данила галицьких (князів Чернігівської і Галицької династій), також династії короля Лева Даниловича засновника Львівського королівства та його нащадків короля Юрія I, королів Андрія та Лева та короля Юрія II. На цьому етапі здійснюються і перші кроки до власного самоусвідомлення, розвиваються ліричні й епічні народні пісні, билини, перекази; домінантним стає історичне літописання (Київський, Галицько-Волинський літописи), оригінальна й перекладна релігійна література

(зокрема «Києво-Печерський патерик», проповіді К.Туровського); славетні пам'ятки правової культури («Руська правда»), релігійно-філософської («Про Закон Мойсеєм даний і про Благодать та Істину в Ісусі Христі втілених» митрополита Іларіона), політико-педагогічної («Поучення дітям» В.Мономаха), літературно-мистецької творчості («Слово о полку Ігоревім», «Слово о погибелі Землі Руської»). В цей період в писемному вигляді фіксується термін Україна (Оукраїна) (в Іпатіївському літописі 1187р.).

Через поєднання міфологічного й конкретно-історичного методів подається всепланетарний, загальнокосмічний фон, історія розселення слов'янських племен та характеристика племен Київської держави, - робиться спроба дати відповідь на питання: які племена склали праукраїнські етнос та народ і справді були творцями праукраїнської держави та визначали її відносини з близькими і далекими сусідами.

З появою терміна та поняття «Україна» починає кристалізуватися і термін «українство», принаймні, в сутнісному його сприйнятті через систему знань про праукраїнську землю, державу, релігію, мову й культуру («Ізбірник Святослава»), про племена і систему державного правління та міжнародні відносини.

Третій період (XIV-XVIIст.) пов'язаний з утвердженням тенденції в розвитку української еліти - орієнтації на Європу, її освітні, наукові і релігійні центри, на соціально-економічну систему (магдебурзьке право), відновлення державного й етно-національного суверенітету. Почленована сусідами, Україна звертає свої погляди на джерела історичної пам'яті народу на державотворчі демократичні традиції, зосереджуючи особливу увагу на всенародній єдності. При зниженні урядуючої ролі Києва центр ваги суспільного розвитку поширюється на землі Чернігівщини й Галичини.

Ферментом відродження українського світу після монголо-татарського і литовсько-польського панування стає українознавство - як синтез історіософії, релігії, освіти, науки, культури, ідеології. На ґрунті тисячолітніх традицій народжується козацтво - становий хребет нової єдності всіх верств народу-нації. Запорозька Січ і Гетьманщина відроджують домінанту літописної літератури (Густинський літопис, «козацькі літописи» Самовидця, Величка, Грабянки), а також ідеологію козацьких і братських шкіл, Острозької і Київської Могилянсько-Мазепинської академій, народної творчості (історичних

пісень і народних дум), писемної літератури, філософсько-релігійної творчості (К.Транквіліона-Ставровського, Л.Барановича, І.Галятівського, Д.Туптала, І.Максимовича, А.Дубневича). Вершинними здобутками методології українознавства на цьому етапі стають філософія пізнання та самопізнання, свободи і демократії Григорія Сковороди та ідея народоправства Конституції Пилипа Орлика (1710р.). Україна опиняється в центрі уваги широкого зарубіжжя: про її національно-державне, демократичне, культурне та правове відродження пишуть німецькі й французькі, польські й сирійські дипломати, мандрівники, військові. З огляду на розгін українського державо - та культуротворення великий філософ Й.Г.Гердер пророкує Україні роль майбутньої Еллади. Українознавство стає органічною гілкою всеєвропейської суспільно-політичної думки.

Четвертий період - XIX століття пов'язаний із творчістю Івана Котляревського та автора «Історії русів»: спираючись на великі традиції минулого, аналіз тогочасних проблем та на ідеали щодо майбутнього України і світового українства, вони зображують глибини його Буття і Свідомості від часу славетної Трої, скіфів і сарматів до новітніх століть. Синтез історії і філології, філософії і релігії, соціальної та національної ідеології визначає і розвиток освіти, науки, літератури, мистецтва.

Вершиною ідеї українознавства та українотворення стає творчість Тараса Шевченка з його вимогою пізнати «хто ми, чиї, яких батьків діти?», «нащо нас мати привела?», який шлях і яке майбутнє України та її місце в світі.

У цьому періоді не тільки формується наукова теорія та система українознавства зусиллями М.Максимовича і П.Куліша, М.Костамарова і О.Потебні, М.Драгоманова й П.Юркевича, В.Антоновича, П.Чубинського, П.Житецького, М.Грушевського, - а й набуває вжитку термін «українознавство». Його складовими стають фольклористика і лінгвістика, археологія та антропологія (Ф.Вовк, В.Хвойка), історія й філософія, культурологія і соціологія та правознавство. Ще значною мірою автономні, вони все більше тяжіють до взаємопроникнення, а провідною константою стає для них геніально виражена Т.Шевченком та І.Франком національна ідея.

П'ятий період - XX століття - завершує процес оптимізації формування українознавства як цілісної системи в її інтегративній

сутності. Надзвичайно важливу роль відіграють у цьому Наукове товариство ім. Т.Шевченка (з 1897р. очолюване М.Грушевським спочатку у Львові, а згодом у Києві) та створена в 1918р. Національна Академія Наук, президентом якої було обрано Володимира Вернадського.

1920р. виходить праця Сергія Єфремова «Українознавство», яка стає методичною основою системи освіти і синхронно з «Історією України-Руси» М.Грушевського потужно стимулює могутній процес національно-державного Відродження України.

Закономірним продовженням цього процесу стає вихід у світ на початку 30-х років ХХ ст. Загальної Української Енциклопедії (редагованої І.Раковським) та з кінця 40-х років «Енциклопедії українознавства» (редагованої І.Кубійовичем та З.Кузелею) за кордоном і УРЕ в УРСР (за редакцією М.Бажана).

Радянський політичний режим рішуче протидіяв розвитку українознавства, доля якого була аналогічною долі України та світового українства.

Шостий період еволюції українознавства пов'язаний з розвитком України як суверенної Соборної держави і охоплює період з кінця 80-х років ХХ ст. Його репрезентантами стали численні освітні, наукові, культуро - і державотворчі колективи та інституції як в Україні, так і за її рубежами, - і насамперед Міжнародна асоціація «Україна і світове українство» та Інститут українознавства, створені Петром Кононенком у 1990-1992 роках. У співдружності з вченими, педагогами, громадськими і політичними діячами України та зарубіжжя було створено інтегративну концепцію та програму вивчення, висвітлення, розвитку українознавства: довідники, посібники і підручники «Українознавство» (1994р., 1996р., 2005р., 2006р.). Важливим чинником набуття міжнародного характеру науки українознавства стали щорічні Міжнародні конференції «Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку».

В ході роботи конференцій було схвалено концепцію, програму, методологію українознавства як цілісної наукової системи і як освітньої дисципліни, в розробці яких разом з директором Інституту українознавства проф. П.Кононенком брали й беруть активну участь О.Гончар, Г.Удовенко, Д.Павличко, Л.Токар, В.Крисаченко і О.Таланчук, В.Баран і Я.Калакура, С.Наливайко і В.Сніжко, Г.Сазоненко, В.Солдатенко, Т.Кононенко і О.Ярошинський,

С.Єрмоленко, Ю.Фігурний і А.Пономаренко, А.Погрібний і Г.Філіпчук, Ю.Блохін-Бойко, Є.Федоренко, В.Ідзьо, Т.Гунчак, Я.Славутич, О.Баканідзе, Я.Розумний, Д.Штогрин, Кадзуо Накаї, Л.Терзійська, О.Мишанич, С.Сегеда, А.Мокренко, В.Коротя-Ковальська, Л.Баранівська, А.Козлов, О.Любар та інші.

Літ.: Кононенко П.П. Українознавство. - К., 2006р.; Калакура Я.С. Українська історіографія. - К., 2004; Інститут українознавства. Довідник до 10-річчя діяльності. - К., 2002р.; Токар Л.К. Українознавство: становлення та проблеми наукової системи // Українознавство. III-й Міжнародний Конгрес україністів. Харків. 26-29 серпня 1996р. - Х., 1996. - С.24-30.

П.Кононенко

ТЕОРІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА. Теорія (від гр. *theoria* - розгляд, дослідження, наукове пізнання) - система основних ідей у будь-якій галузі знань; у широкому розумінні - результат узагальнень практики, відтворення об'єктивних законів, закономірностей розвитку природи, суспільства.

У вужчому розумінні - система поглядів на сутність явищ і процесів природи, суспільства, людського мислення. Наукова теорія - об'єднана єдиною ідеєю чітка і логічна система знань про закони розвитку явища чи сукупності явищ.

Теорія як явище і як поняття не може бути адекватно осмислена поза єдністю її з практикою. Вона не існує відокремлено, оскільки основою і головним замовником її виступає практика.

Проте теорія не обмежується узагальненням даних практики. В процесі розвитку вона виявляє і розкриває всякий раз нові зв'язки і сторони предмета, явища, процесу і тим самим допомагає практиці успішніше оволодівати ними. «... Два людських устремління - до Знання і Могутності - настільки співпадають в одному й тому ж, - зауважував Ф. Бекон, - що невдача на практиці більше всього відбувається від незнання причин». Діалектична єдність практичної діяльності, процесу пізнання і розвитку людської свідомості об'єктивно ставить в центр їх структурно-функціонального визначення принцип єдності теорії і практики.

В умовах постійного розширення та ускладнення людської діяльності, виявлення нових напрямів і зв'язків, проблема єдності її з теорією стає все більш багатогранною, складною і актуальною. За таких обставин практика все частіше звертається за порадою до науки.

В українській науці тепер це найпомітніше проявляється в процесі формування та розвитку українознавства.

Бо чи не вперше тут так органічно став проявлятися творчий компонент науки: **по-перше**, у формуванні нового світобачення народу і розуміння ним власного «я» у цьому світі; **по-друге**, у виробленні адекватних відповідей на те, якими мають бути прояви нової якості українства як цілого і в матеріальній, і в духовній сферах буття.

Настав час, коли суспільну свідомість необхідно готувати до більш широкого сприйняття дійсності. Тільки в широкому й все більш повному її баченні можна осмислити процеси, які відбуваються, зрозуміти своє місце і роль у них. Таким чином, пізнання й самопізнання українського народу, закономірностей і механізмів формування його світогляду, ментальності, розроблення засобів і прийомів самоідентифікації стає не тільки важливою науково-теоретичною проблемою, а й конкретним практичним завданням. Необхідно знайти відповідь як на питання злочи дня, так і на перспективу. Куди йти, як рухатися? Що брати з собою, а що залишити в минулому?

І шукати відповіді на питання свого буття маємо не десь, у когось, а в першу чергу в самих собі. Пошук цей має стати головною проблемою науки і, бути, відповідно, забезпечений теоретично і світоглядно. На жаль, наука самопізнання, з різних причин, довгий час перебувала за межами суспільних і державних пріоритетів українства.

Ще на початку ХХ століття Д.Дорошенко відзначав, що українознавство, як наука, рідко і дуже короткі періоди тішилось сприятливими умовами розвитку. Здебільшого йому доводилось боротися з перешкодами. До сказаного тепер додати можна лише одне: не тільки доводилось, а й доводиться долати неабиякі перепони.

Більше того, у наш час супротив стає ще відчутнішим, бо чиниться з середини українського суспільства.

І відбувається це не випадково. Нелегка доля українознавства пов'язана з його сутністю, тією роллю, яку воно відігравало і має відігравати в житті українського народу, його держави.

З історичної ретроспекції впливає принципово важливий висновок: українознавство має справу з такого роду знаннями, які проливають світло на саму сутність України й українства, їх історичну місію, місце і роль у світовому цивілізаційному розвитку.

Проблема українознавства - це, в першу чергу, проблема бачення і розуміння себе українською людиною, нацією, народом як суб'єкта дій в усіх сферах буття. А з підстав ХХІ ст. це в першу чергу вирішення таких невідкладних завдань як побудова української національної держави, вихід із затяжного кризового стану економіки, політичного і, особливо, духовного життя, включення українського народу у світовий цивілізаційний процес не лише як споживача, а як повноправного творця загальнолюдських цінностей.

Саме така мотивація пояснює загадку ставлення до українознавства, на яке вказував Д.Дорошенко і, з яким, на превеликий жаль, доводиться зустрічатись і сьогодні.

Ставлення до України й українства проектує і відповідне ставлення до українознавства.

Та не все тут однозначно. Можна зрозуміти позицію антиукраїнських сил, які відстоюють свої інтереси. У них логіка проста - інтереси є інтереси.

Але несприйняття українознавства з боку певної частини громадян України зрозуміти складно. Особливо прикро, що серед них виявилися і науковці та чиновники державних, управлінських структур. В їх середовищі сьогодні ще можна почути твердження, що українознавство як наука і як навчальна дисципліна - це проти загальних правил. Бо де і в кого є щось подібне. Інша справа, коли інститут України твориться в Канаді, США і т.д... Але отоді й виходить, що іноземці знають про нас більше, ніж ми про себе. І стається так, як говорив Т.Шевченко, коли нашу історію нам німець розкажує. Вивчення ж досвіду по суті, а не за формами прояву, підтверджує, що від стародавньої Греції і до сьогодення в усіх цивілізованих країнах серед визначальних проблем науки завжди стояла проблема самопізнання.

«Пізнай себе» - як заповіт усім людям звучить і нині одна з премудростей оракулів Дельфійського храму. Великий німецький філософ І.Кант називав два явища, які незмінно захоплювали його: зоряне небо над головою і моральний закон в людині. Для Г.Сковороди не розуміти себе було рівнозначним тому, що й загубити себе самого. Пізнати ж себе, знайти себе для нього було рівнозначним.

У нас же нерідко все було навпаки. Ми пізнавали інших. На самопізнання ні часу, ні можливостей, та й бажання, як у декого тепер, не вистачало. Не встигали розгледіти навіть всякий раз нових

суверенів, Тож і не дивно, що й сьогодні ведемо дискусії - чи нація ми історична, державна, чи ні?

І з першородною наївністю заявляємо світові, що не знаємо яку ж державу будуємо, а тому й шукаємо «доброго козуха» з чужого плеча.

У нашому неадекватному випадку, як здається, слід мати на увазі дві причини: першу, породжену негативною рисою суспільної ментальності, її століттями формували сили експансії і колонізації, створюючи стереотип мислення, що ми не є самодостатньою силою, а якесь відгалуження спочатку польської, а потім великоруської нації. Це те, що Є.Маланюк схарактеризував як «малоросійство», і що тепер ми називаємо почуттям меншовартості. І єдиними ліками тут, скажемо вслід за Є.Маланюком, може стати лише утвердження незалежного повнокровного життя українського народу. Друга причина тісно пов'язана з першою. Незважаючи на те, що українознавство як форма знання з'являється одночасно з появою українського етносу, творення ним суспільного життя, українознавство як наука, що покликана досліджувати досвід і його уроки, в активний процес свого формування (а значить і поширення) вступає лише на межі XIX-XX ст. До того ж процес цей знову постає неоднозначним. Поряд з піднесенням та розквітом українознавчих досліджень 1917-1928рр. маємо більш ніж півстолітню перерву в будь-яких системних дослідженнях. Та й перерва ця була не простою, а часом творення нового стереотипу мислення: українство - органічна частка нової спільноти людей - радянського народу. А за таких обставин українознавство було зовсім недоречним. Бо пізнати себе, то «слово в слово» знайти себе як самодостатнє явище.

Поворот у долі України й українства позначився й на долі українознавства. В добу тоталітаризму в Україні практично не велося системних досліджень життя народу. І лише якоюсь мірою потреба в таких дослідженнях виповнювалась українознавцями діаспори. Отже, наука, ще не сформувавшись, стала суттєво відставати від потреб розвитку українського суспільства, в ім'я яких вона і вибудовувалась.

Щоб надолужити втрачений час і підняти до рівня своїх завдань в українознавців сьогодення немає іншого шляху, як пройти через кожен етап творення науки, глибоко і критично дослідити праці попередників, виявити і систематизувати всі думки, окремі зауваження, які вони залишили після себе в теорії і методології

українознавства. До того ж ці думки через політичний тиск, цензурні заборони й обмеження нерідко маскувались, подавались вроздріб.

Процес цей нелегкий, тривалий і потребує зусиль багатьох дослідників. Лише перелік імен вчених, які тою чи іншою мірою були причетні до українознавчих досліджень, зайняв би немало часу.

У даному контексті варто назвати праці, в яких робилися спроби визначити теоретико-методологічні засади етнічного самопізнання й самотворення народу. До них, перш за все, слід віднести дослідження М.Грушевського, зокрема: «Історію України-Руси», енциклопедичне видання «Украинский народ в його прошлом й настоящем» (у співавторстві), «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения», «На порозі нової України», праці І.Франка: «Найновіші напрямки в народознавстві», «Що таке поступ», В.Вернадського «Українське питання і російська громадськість», Д.Дорошенка «Розвиток науки українознавства у XIX - на початку XX ст. та її досягнення», «Огляд української історіографії», С.Єфремова «Українознавство», Д.Багалія «Нарис української історіографії», Ю.Липи «Призначення України», С.Рудницького «Українська справа зі становища політичної географії», О.Бочковського «Вступ до націології», Ф.Сушицького «Принципи українознавства» і «Методи українознавства», його ж, у співавторстві з О.Дорошкевичем, «Матеріали по вопросу о преподавании предмета украиноведения в учебных заведениях», Є.Маланюка «Малоросійство» та ін.

Як уже підкреслювалось, практично припиняються дослідження наукових засад українознавства в добу тоталітаризму, тоді робилось це головним чином вченими української діаспори: перш за все такими ентузіастами українознавства як О.Оглоблин, В.Кубійович і З.Кузеля, зусиллями яких була підготовлена і видана «Енциклопедія Українознавства». В Україні ж лише наприкінці XX ст. (в 90-ті роки) вперше в практиці українознавства з'являється можливість вести планомірні системні дослідження, робиться спроба поєднання зусиль українознавців діаспори й України, вибудовується ряд науково-дослідних інституцій, зокрема Інститут українознавства МОН України, Інститут українознавства НАН України та Інститут народознавства у м. Львові.

Слід наголосити, що дослідження теоретико-методологічних проблем українознавства і як науки, і як навчальної дисципліни стає

пріоритетним в роботі колективу Інституту українознавства очолюваного проф. П.Кононенком.

Серед окремих дослідників, які розробляли і розробляють ті чи інші питання теорії й методології українознавства слід назвати академіків В.Смоля, О.Пріцака, Г.Філіпчука, А.Жуковського, чл.-кор. НАН України В.Барана, професорів: Т.Гунчака, Я.Славутича, Д.Штогриня, Л.Винара, Є.Федоренка, В.Крисаченка, Я.Калакури, В.Ідзя, В.Сарбея, В.Солдатенка, канд. іст.наук Т.Горбань, яка, до речі, вперше в українській новітній історії захистила дисертацію, присвячену українознавчій проблематиці, в т.ч. дослідженню питання періодизації науки. Вагомим внеском в осмисленні питань теорії й методології сучасного українознавства став науковий доробок акад. П.Кононенка. Зокрема, такі праці як: підручник для системи освіти «Українознавство»; «Освіта ХХІ століття: філософія родинності»; «Феномен української мови...»(у спіавт.), «Український етнос: генеза і перспективи...» (у спіавт.), «Національна ідея, нація, націоналізм» та ін. Коли систематизувати й узагальнено охарактеризувати доробок лише названих Інституцій і дослідників, то можна й сьогодні, при бажанні, вже чітко і переконливо визначити основні параметри науки українознавства. **По-перше**, вона не є штучним витвором, породженням кабінетних мрійників, а започаткована самим життям, є відповіддю на злободенні питання розвитку українського народу, його, світобачення і світосприймання; потребу суспільних і державних форм організації життя, національного самоудосконалення й самореалізації.

По-друге, що формується і розвивається ця наука за загальними законами розвитку суспільства і науки, зокрема: має свою етносоціальну і теоретико-методологічну базу.

Думка про цілісний інтегративний характер українознавства як системи наукових знань про Україну й українство проходить через усі дослідження попередників. Так, М.Грушевський у своїх працях і, в першу чергу, в «Історії України-Руси» переконливо довів, **що формування українознавства як науки відбувається з того часу, коли дослідники переходять від висвітлення локальних етнокультурних сюжетів, опису окремих історичних подій, сфер діяльності, регіонів, діячів до широкого зображення всієї палітри життя народу, країни, історичного процесу в цілому.** При цьому він вказував, на необхідність дослідження буття кожної народності

(українського народу зокрема) як цілісності окремо, в її генетичному спадку, а не як додатків до історії великодержавних націй.

До основоположних слід віднести і думки І.Франка з приводу обширу науки українознавства, її взаємодії з іншими науками та місця в загальноцивілізаційному розвитку людства. І хоч в його промові «Найновіші напрямки в народознавстві», виголошені ще наприкінці XIX ст., за формою йдеться про народознавство, але по суті, як це підтверджує і сам автор, мається на увазі щось більше, ніж те, що складає, власне, сферу народознавства.

Про важливість цілісного осмислення і вирішення питань буття українства, збереження і розвиток національної культури з великим занепокоєнням говорив В.Вернадський. «Питання стоїть про охорону інтересів істинної культури. Питання стоїть, нарешті, про збереження й розвиток руського племені з його споконвічних коренів про посилення його опору чужорідним виливам».

Серед практичних заходів вирішення цих питань він бачив:

а) встановлення правильного погляду на український рух у спеціальних виданнях;

б) зокрема, сприяння як найшвидкому вирішенню шкільного питання;

в) сприяння введення спеціальних дисциплін з українознавства у вищій школі та відновлення предметів у середній.

Глибоко переконливі думки про історичну тяглість українознавства, його зростаючу роль у розвитку українського народу в освіті, зокрема, про державницький характер науки містяться в праці С.Єфремова «Українознавство».

«... Становище України, в самому процесі нескінченної боротьби невиразне й мінливе, - писав він, - все ж накладає на громадян її чимало нових обов'язків, а з них найперший - знати свій край, щоб найбільш доцільно та інтенсивно служити йому». Саме ж знання України з її минулим і сучасним «з усякими формами, завданнями та проявами українського життя», писав вчений, повинно стати морально обов'язковим.

Отже, паралельно з осмисленням українознавства як науки відбувається інший важливий процес - його трансформація в суспільне життя як галузі знань, основи освіти, просвітництва та виховання.

З часу проголошення державної незалежності України за ініціативою професорів І.Стешенка і О.Дорошкевича, при активній підтримці голови Центральної Ради М.Грушевського, а згодом і першого президента Української АН В.Вернадського **розробляється державна політика впровадження українознавства як навчальної дисципліни в систему освіти зі своїм змістом, принципами і методами викладання. Зі становленням українознавства як науки і як навчальної дисципліни в системі освіти незалежної України вони органічно пов'язували доцільний розвиток процесів самопізнання, самовизначення й самореалізації української нації.**

Виходячи з цієї принципової позиції, моделюються завдання освіти та виховання, зокрема, негайне відкриття українського народного університету.

Заперечуючи можливість формального підходу до справи, проф. Ф.Сушицький зауважує: «... Разом з тим також цілком ясно, що український університет як вищий прояв національної свідомості, повинен широко проводити ті науки та ідеї, які складають з себе цілий цикл т.зв. українознавства».

Підкреслюючи думку про те, що раніше ми мали змогу навчатись переважно чужому, і що настав час повернутись до свого, Ф.Сушицький пропонує: «В вищій школі це найкраще зробити через широко закладене українознавство».

Навіть такий, багато в чому фрагментарний погляд на процес формування українознавства як науки протягом XX і поч. XXI ст. дає підстави говорити, що в ньому є своя внутрішня логіка, цілісність і тяглість, що воно не є лише суб'єктивним витвором наших сучасників.

Через усі складнощі, перепони, обмеження і заборони українознавство постає по суті єдиним і неперервним зі своєю логікою прирощення знань. І при бажанні можна пізнати його об'єктивну природу, прослідкувати, як крок за кроком із окремих ідей, думок та теоретичних блоків твориться цілісна будова науки. Те, чим є сьогодні теоретико-методологічна база українознавства, стало і наслідком великої мужньої праці наших попередників і доробку сучасників.

Завдяки зусиллям попередників і наших сучасників, а тепер уже цілих інституцій, зокрема, колективу науковців Інституту українознавства МОН України і його засновника професора П.Кононенка сьогодні ми вже маємо:

досить чітке визначення сутності українознавства як науки і навчальної дисципліни, його мети, соціальних функцій і завдань;

концепцію українознавства як науки і навчальної дисципліни; чіткі уявлення про об'єкт і предмет науки українознавства; визначення його змісту, основних структурних компонентів, в т.ч. змістових концентрів;

розуміння співвідношення змісту і форм українознавства зі змістом та формами інших наук, бачення його як нової якості знань про Україну й українство;

визначення (в основному) понятійного апарату науки; уже діючі концепції, програми, методики українознавства як навчальної дисципліни;

необхідні науково-методичні розробки та обґрунтування шляхів та засобів впровадження українознавства як навчальної дисципліни і як методології освітнього процесу в середніх та вищих навчальних закладах України, в системі перепідготовки кадрів.

І це суттєво. Та одночасно ще надто повільно вказаний доробок набирає сили, йде в люди. Серед тих, хто впливає на обшари і зміст духовної сфери в сучасній Україні немало і таких, що все ще мають сумніви в доцільності розвитку українознавства як науки, і, особливо, його впровадження як навчальної дисципліни.

Якщо в науковому, чи науково-методичному плані українознавство (як явище тимчасове) ще й має якийсь сенс, говорять вони, то з введенням його в системи освіти, просвітництва та виховання ніяк погодитись не можна. Бо вийде знову щось на зразок «наукового комунізму».

При цьому прибічники тези начебто і не помічають, що за використанням певного стереотипу відбувається підміна понять етнонаціональних і вузькопартійних, партійної ідеології і національної ідеї, духовних засад розвитку народу. З таких «добрих» переконань ще й тепер окремі керівники освітніх закладів та чиновники управлінських структур «роблять усе», щоб доробок науки українознавства не вибудувався в окрему навчальну дисципліну, щоб інституції, які займаються розробкою проблем українознавства, не стали причетними до підготовки освітніх кадрів.

Не можна не звернути увагу і на таке трактування явища, що міститься в енциклопедичних виданнях (див. «Мала енциклопедія етнодержавознавства», де говориться, що вживання поняття

«українознавство» у надетнографічному розумінні викликане скоріше історичними обставинами (відсутністю власної держави, національної науки, освіти і т.п.).

«Відсутність національної науки і тим більше її галузевої спеціалізації, - спричинили до спрямованості на Україну загалом як об'єкт дослідження. На цій традиції, - говорять автори, ґрунтувалось і ґрунтується слововживання українознавства...». Тобто, поява українознавства, за авторами видання, викликана скоріше збігом обставин, а ніж об'єктивними чинниками: виникненням, розвитком, життєдіяльністю українського народу.

Саме такі теоретичні міркування, як здається, стали основою своєрідної концепції заперечення об'єктивного характеру існування українознавства як науки і навчальної дисципліни, яка була в свій час викладена в газеті «Освіта України» (17.ІІІ.1996р.).

У світлі сказаного раніше і, перш за все, нашими попередниками, неважко побачити, що у всіх цих випадках робиться спроба тлумачити українознавство як звичайну суму галузевих знань, як якесь збірне, до певної міри явище еkleктичне, своєрідний заміник чогось сутнісно іншого, а не якісно нове знання, синтезуючу науку. Бо в іншому разі ми зіткнулися з порушенням об'єктивної логіки розвитку будь-якої науки і взаємодії, синтезуючих наук з галузевими (накопичення знань, їх систематизація, узагальнення, історіософське осмислення і т.д.).

І, напевне, в світлі такої теорії українознавство розглядається не інакше як епізод, як явище, яке зійде найближчим часом, як тільки суспільні процеси увійдуть у «своє» русло, а галузеві науки досягнуть необхідного розвитку. (Розумій і так, що українознавство не стільки дитя суті, скільки часу і обставин.) А раз так, то виникають сумніви: на чому ж зосереджувати сили дослідників і чи варто їх доробок вивчати в школі.

Напевне, крім таких загальнометодологічного плану сумнівів (якщо це сумніви), з'явиться немало й інших стосовно змісту, структури, окремих галузей науки. Та це слід сприймати скоріше як проблеми духовного зростання. І в їх вирішенні нам будуть допомагати нові, глибоко виражені наукові розробки, те, що у науковому вжитку називається наповненням новим змістом, деталізацією того периметра будови науки, який залишили нам попередники.

Літ.: Бекон Ф. Новый органон. - М., 1939р.; Готт В.С., Семенюк Е.П., Урсул А.Д. Категории современной науки. - М., 1984р.; Рачков П.А. Науковедение: проблемы, структура, элементы. - М., 1974р.; Кононенко П.П. Українознавство. - К., 2006р.; Кононенко П.П. Національна ідея, нація, націоналізм. - К, 2005р.; Токар Л.К. Актуальні питання теорії і методології українознавства // Українознавство. - К., 2002р. - № 1-2.

Л.Токар

МЕТОДОЛОГІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА. Методологія (від сл. метод і логос) - вчення про структуру, логічну організацію, методи, засоби діяльності. Методологія науки - вчення про метод наукового пізнання, принципи його побудови, способи і форми організації.

Таке визначення методології вказує на її виключну роль не лише в пізнанні світу (об'єкта), пошуку істини (як своєрідного вектора в русі людської думки), а й як на чинник формування свідомості людини, її здатності віднайти оптимальні шляхи та засоби своєї діяльності. Методологія дає відповідь на питання що, чому і як необхідно пізнавати і з чого починати.

Проникнення в глибини речей і процесів є основою наукового пізнання. Наука - це діалектична єдність теорії і методу. Метод за Гегелем не тільки дає істину в останній інстанції (абсолютну істину), але й творить сам світ, є його абсолютним законом. Тож, щоб відповідати своєму призначенню, наука має бути не тільки системою наукових знань, в яких пояснюється світ (об'єкт), але одночасно - і методом його вдосконалення та самовдосконалення суб'єкта. Закономірності розвитку Природи, людини, суспільства, причини єдності явищ і процесів не лежать на поверхні і тому не можуть безпосередньо відтворюватися в людській свідомості. В іншому разі потреби в науці не було б. **Тому першим і головним завданням науки є - віднайти закономірності розвитку природи і суспільства, пізнати механізми їх дії та усвідомити межі застосування на практиці.**

Виходячи із системного розвитку суспільства, особливостей його прояву як цілісності в різних сферах і галузях людського буття, методологія, відповідно, поділяється на загальну і галузеву. При цьому, як і в природі системних об'єктів, так і в структурі методології, яка визначає напрями і характер їх дослідження, існує органічний взаємозв'язок.

Порушення логіки такого зв'язку в структурі знання в методології його організації й розвитку може суттєво вплинути не тільки на характер розвитку науки, а й деформувати сам процес розвитку об'єкта. За таких обставин на певному етапі вплив складників на ціле стає більш відчутним, ніж цілого на його складники, що негативно позначається і на характері розвитку загальної методології. На формування науки самопізнання народу тепер все відчутніше стали впливати методологічні вектори, які визначаються в окремих сферах і галузях буття таких, як: матеріально-виробнича сфера, суспільне, державне життя, культура, ідеологія, політика, мораль тощо.

Виправлення ситуації може відбутися тільки за умови повернення розвитку суспільних процесів у русло дії законів природи, узгодженості їх прояву в кожній із сфер людського буття. Зростаючі потреби вирішення загальнометодологічних питань науки і науки про людину, зокрема, диктуються перш за все ускладненням самого знання, поглибленням його диференціації і помітним на цьому фоні відставанням процесів інтеграції та синтезу знань, які вимагають спеціальних і цілеспрямованих зусиль. Головними орієнтирами на цьому шляху мають стати:

людина і природа - єдине ціле; природа і довкілля є тілом людини; фізичне і духовне життя людини нерозривно пов'язане з природою; людина - суспільне явище і тільки в суспільстві природа виступає основою її людської сутності; тільки в суспільстві її природне буття постає як буття людське; як нероздільність природи і людини, такою ж має бути нероздільність сутності людини як цілого з усіма її формами і особливостями прояву у кожній із сфер буття.

Із цього логічно випливає:

по-перше, що науки, які вивчають окремо тільки одну природу (природознавство), або тільки одну людину (суспільствознавство) не можуть безмежно членувати по суті єдиний об'єкт пізнання;

по-друге, що на цьому шляху неодмінно має здійснитися теоретичний синтез, спроможний охопити в єдності обидва аспекти наукового пізнання - і природний, і суспільний, бо тільки в їх єдності існує реальна можливість пізнати ціле і закони його розвитку;

по-третє, загальне правило системного підходу справедливе і в пізнанні такого цілісного об'єкта (підсистеми природи), яким є людське суспільство. Всі здійснювані тут членування на рівні сфер буття і, відповідно, галузей знань в своїй перспективі неодмінно мають інтегруватися в цілісному знанні, яке, у випадку з пізнанням (самопізнанням) українського народу, і уособлює українознавство.

Питання теорії та методології в науці відносяться до тих, які потребують постійної уваги, пошуку всякий раз нових шляхів і засобів розв'язання проблем, творення наукового інструментарію у відповідності з потребами практики й рівнем свідомості людей. Тут не може бути абсолютно довершених, раз і на завжди сформованих уявлень і формул їх виразу. Бо на кожному історичному етапі в методологічному плані, як і на практиці, постають нові ще невідомі комбінації сполучень і взаємодій, а значить і пізнання закономірностей їх прояву.

Виходячи з такого розуміння, розвиток методології науки слід розглядати у 2-х вимірах:

як загальнометодологічну проблему з позиції становлення й розвитку науки як цілого, як форми (сфери) духовної діяльності, засобу формування свідомості людей;

і з позиції тих проблем, що постають на бистрині буття народу, яке певна наука (в даному разі - українознавство) намагається осмислити й пояснити в конкретному часі та просторі.

І хоч за тривалий період розвитку науки у загальному наукознавстві про особливості процесу сказано уже немало (і про закономірності, і про функції, і про принципи, і про методи), стосовно українознавства є потреба зауважити:

передовсім, що становлення і розвиток його як синтетичної науки, як цілісної системи наукових інтегративних знань, засобу самопізнання, самоідентифікації і самотворення народу має об'єктивний характер, який обумовлюється законами природи, потребами життєдіяльності народу, єдністю процесу пізнання світу і самопізнання людини (спільноти);

що формування українознавства як цілісної науки не є виключенням із правил розвитку наук. Тепер процес пізнання має багато прикладів утвердження тенденції одночасного розвитку як галузевих, так і синтетичних наук. Люди знають лише два шляхи, два

засоби пізнання світу і самопізнання - це шлях диференціації та інтеграції складників об'єкта пізнання, із застосуванням методів аналізу й синтезу, що підтверджує - світ (об'єкт пізнання) єдине ціле;

що українознавство і його розвиток у напрямку своєї цілісності не суперечать уже усталеним галузевим наукам, а навпаки, сприяють їх розвитку, уточнюючи його напрямки і мету, ставлячи галузевий науковий пошук на більш широку і фундаментальну (методологічну) основу пізнання різних сторін, якостей і т.п. єдиного об'єкта. І гострота потреби в синтетичних науках визначається обширами і рівнем розвитку наук галузевих, які і прискорюють процес формування перших. Процес цей об'єктивний - людська свідомість прирощується синтезом знань.

І, насамкінець: довгий час вважалось, що в системі класифікації наук слід виділяти основні (фундаментальні) і прикладні - тобто ті, що пояснюють не основні, а «похідні» проблеми, пов'язані з життєдіяльністю самої людини.

Дехто і тепер, погоджуючись з існуванням українознавства як науки, одночасно відносить його до наук другого плану (прикладних).

Відомий випадок, коли конкурсна комісія з відбору проектів фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України відмовилася розглядати проект Інституту українознавства: «Українознавство і проблеми самопізнання та самотворення українського народу», як такий, що не може бути віднесений до фундаментальних досліджень.

Невідповідність такого висновку зрозуміла, оскільки він у своїй основі суперечить важливішому Закону Природи - єдності та ієрархічного зчеплення всіх складових світу. Більше того його пізнання (самопізнання) стає можливим тільки тоді, коли життя на планеті Земля, а значить й у Всесвіті в своїх трансформаціях досягає розумних форм. Пізнання (самопізнання) світу взагалі не може відбутись поза межами сутності розумного.

Таким чином проблема пізнання світу (довкілля) і самопізнання людини в даному циклі трансформацій є і має бути визначальною для науки.

Ці висновки тим важливіші і необхідніші, бо за останній час робилося немало спроб поставити під сумнів правомірність застосування загальних закономірностей стосовно українознавства, як науки цілісного пізнання України і українського народу.

Не має і не може бути істинно наукового знання, яке б не розкривало і не утверджувало великий зв'язок усіх складових єдиного об'єкта пізнання і єдиного світу. В іншому випадку їх пізнання буде не відповідним. В такому контексті цілком зрозумілим постає той факт, чому в науковому пошуці ми неодмінно ставимо поруч пізнання світу і самопізнання людини, її свідомість і самосвідомість. **Без усвідомлення, співвіднесення і взаємодії всіх складників неможливо зрозуміти і особливості етно -, націогенезу, розвитку культури народу, характеру, напрямків руху людської цивілізації, тим більше - виробити відповідну власну позицію в цьому русі.**

Фахові, галузеві, політичні, регіональні і навіть сучасні земні обмеження локалізують думку в той час, як у глибинах людського єства все відчутнішим стає безмежний космічний покликання. І саме в цьому, слід шукати першопричини постійного устремління і любові людини до свободи і незалежності, її невдоволення досягнутим і невпинної жаги нового знання, нічим необмеженої свободи мислення, а отже, і творчості та дії.

І в середні віки (коли порушення світоглядних догм було рівнозначним смертному вироку), і в

будь-які інші часи, люди завжди залишались прибічниками нічим не обмежених думки, знання, пошуку.

Людина (спільнота) як невід'ємна складова Природи підпорядкована загальним законам її розвитку. В такій же мірі, як і Природа, вона безмежна у своїх можливостях. Як і Природа, людина є комплексом поєднань і в той же час - ланкою, складником інших природних систем. Закономірно, що і пізнання світу, в якому ми живемо, і самопізнання людей мають відбуватись синхронно. Пізнання суті будь-якого явища (об'єкта) не може відбутися за межами його єдності та взаємодії як внутрішньої, так і зовнішньої. Саме тому кожен крок науки має не обмежувати, а навпаки - надавати все нові і нові можливості в розкритті існуючих зв'язків, а відтак і творчого потенціалу як окремої людини, так і спільноти.

Нині вже досить чітко можна прослідкувати закономірність: чим на вищій щабель розвитку піднімається людство, чим ємнішою стає його свідомість, тим повнішими і всеохоплюючими мають бути знання людей як про оточуючий світ, так і про самих себе. Між процесом пізнання і самопізнання не можна допускати розриву, адже це може зашкодити не лише людям, а й природі. Діалектика ж

пізнання й самопізнання бачиться такою, що дослідження ланки, сторони, якості тощо є лише кроком на шляху пізнання цілого. Природну ж сутність цілого можна пізнати лише в усій повноті її складників.

Таким же має бути і підхід щодо пізнання та самопізнання людини (народу). Тільки синтез властивостей, рис тощо розкриває її природну сутність, дає сходження до вершини пізнання і творення людського ества.

В його контексті дилема становлення і розвитку науки самопізнання народу на засадах інтеграції галузевих знань постає не лише розумною, а й має стати домінантною у пошуці шляхів і засобів суспільного розвитку. Цей висновок має за собою весь попередній досвід людства.

Думка про важливість і необхідність самопізнання проходить і через усю свідому історію українського народу.

«Питають нас народи, хто ми. І ми відповідаємо...», що «ми русичі, аж ніяк не варяги», - говориться в староукраїнській пам'ятці V - IX ст. - «Велесовій книзі».

Питання «...звідки пішла Руська земля! І хто в ній почав спершу княжити і як Руська земля постала» були головними серед тих, на які намагався дати відповідь літописець Нестор у «Повісті минулих літ».

Ідеєю самопізнання пронизана творчість видатних українських поетів, письменників і науковців.

Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все чёрные страницы,
Все незаконные дела...
И сохранить полёт орла,
И сердце чистой голубицы!
Се человек!

...Людей изведать – и любить!

Ці пристрасні слова Тараса Шевченка з його «Тризны» могли б стати епіграфом не лише до літературно-художньої творчості, а й до гуманітарної науки.

Таке розуміння проблеми самопізнання, значення її вирішення (на переконання С.Єфремова), перетворює його в моральний обов'язок кожного громадянина: знати свій край, знати Україну з її минулим та сучасністю, з усякими формами, завданнями та проявами

українського життя, щоб найбільш доцільно й інтенсивно йому служити. Тож пізнання й самопізнання, принаймні для духовних провідників України, постають не лише логічними і розумними, а й домінантними у пошуку шляхів та засобів соціальних злетів.

Здавалося б, за таких обставин усі зусилля мали б бути зосереджені на якнайшвидшому розробленні принципів, засобів та технологій цього процесу.

Та, на жаль, такою однозначною проблема бачиться тільки у взаємодії «людина - природа». Як тільки її починають розглядати через призму стосунків «людина - людина», коли зачіпаються інтереси багатьох, коли проблема переходить у площину політичну, - відразу втрачаються ясність і однозначність, виникає багато перепон на шляху її реалізації. І чи не тому пізнання й самопізнання, принаймні для українців, було і все ще залишається проблемою переважно політичною, а не науковою. А точніше, все ще науково не осмисленою й адекватно не відтвореною. А це, в свою чергу, не може не позначитися і на характері становлення науки самопізнання.

І тому процес її формування постає таким довгим і нелегким.

Свідомо чи з неумцтва, але й по 15-ти роках незалежності продовжуємо консервувати той стан суспільно-політичного життя, основи якого закладалися ще за часів царської Росії, коли жили за принципом «хати з краю» або «якось то там буде».

Неадекватність політичного мислення українців уже XIX ст. була визнана головним гальмом руху України на шляху соціального прогресу.

Відзначаючи великий потенціал української ідеї, П.Куліш, зокрема наголошував, що хоч «кращого в ідеї за українців нічого немає», та в реальному житті ідея української сутності так і не реалізована.

І перш за все з причини відсутності **«своїї національної, а не чужої політики»**.

Отже, є розуміння й досвід мислення, є стурбованість. Немає лише одного - адекватної дії.

Не може світ дізнатися про Україну за умов, коли самі українці про себе мало що знають та й знати не хочуть.

Визначення напрямків і змісту розвитку духовної сфери, а за нею і політики, відбувалось і все ще відбувається переважно шляхом спроб і помилок. Соціальне ж замовлення (потреба) в українознавчих

знаннях, що все більш чітко проявляється з кінця XX ст., як і раніше реалізується переважно на рівні інтуїції та відчайдушних зусиль окремих дослідників-ентузіастів, до того ж ще й під тиском постійної протидії. Майже до кінця XX ст. в Україні фактично не проводилися серйозні системні дослідження в галузі науки самопізнання українського народу, і, зокрема, її методології.

Тільки після проголошення політичної незалежності України ця робота починає набувати обрисів системності та цілеспрямованості.

Уже перші роки існування України в статусі самостійної держави показали, що її реальна, а не декларативна незалежність визначається світоглядом, самосвідомістю, ментальністю народу, політичною волею його провідників. І що все це ще не є відповідним до потреб часу.

Досягнення сутнісних змін лише шляхом проведення мітингів, проголошення гасел, політичних програм і декларацій не є вирішальним. То справа тривалої і кропіткої роботи по створенню власної системи духовного життя і, в першу чергу, розбудови національної культури, науки, освіти, виховання.

Таким чином, пізнання й самопізнання народу, закономірностей і механізмів формування його світогляду, ментальності й самоідентифікації тепер для українського народу стає не тільки важливою теоретичною і методологічною проблемою, а й конкретним практичним завданням. Необхідно дати відповідь на цілком конкретні питання нашого розвою.

На жаль, усю серйозність моменту, поставлених ним запитань відповідним чином усвідомили не відразу й не всі.

Певна частина політиків, освітян та й науковців все ще вважає, що вирішити їх можна на старих методологічних засадах, вперто відстоюючи підхід, за яким дослідження в галузях політики, мови, історії, фольклору тощо власне і є вичерпним українознавством.

І все ж завдяки тим, хто усвідомив усю важливість і гостроту проблеми цілісного пізнання й самопізнання українського народу та неминаючого їх значення для розбудови дійсно незалежної України, пошуки відповідей на поставлені самим життям питання, крок за кроком спрямовуються в сферу науки, освіти, виховання. Все помітніше в такому спрямуванні стає роль наукових й освітніх українознавчих центрів. Це особливо переконливо підтвердила й

історія створення та діяльності Інституту українознавства Міністерства освіти і науки. Розроблені колективом інституту концептуальні й теоретико-методологічні, засади українознавства стали своєрідним наріжним каменем у подальшому розвитку науки й освіти.

Неординарність діяльності цієї інституції проявилась не тільки в якісно новому підході до українознавства (як до цілісної науки), а й у тому, що від самого початку вона (діяльність) по суті ніколи не обмежувалась лише науковими дослідженнями (хоч до цього колектив усякий раз спонукали).

Доробок Інституту завжди спрямовувався в галузі культури, освіти, виховання, державотворчі процеси. Це суттєво активізувало і значно прискорило науковий пошук, зробило його більш предметним і дієвим.

У минулому багато що було зроблено в руйнуванні природної цілісності як особи української людини, так і нації, народу. На жаль уроків з минулого не засвоєно.

Як світова, так і етнонаціональні спільноти залишаються поділеними за соціально-політичними, етнічно-релігійними і ін. ознаками. Практично ігнорується великий закон Природи - єдності через багатоманіття. Етнічне, соціальне все ще бачиться не як єднаючий та взаємозбагачуючий чинник, а як фактор, що стоїть на шляху такої єдності. Природному принципу розвитку - єдності через багатоманіття і взаємозбагачення, люди вперто протиставляють свій - єдності через уніфікацію і «збагачення» через поляризацію.

Тепер в газетних публікаціях утверджується думка, що система освіти в Україні має бути уніфікована з європейською, підпорядкована тому, щоб наша молодь навчилася ідентифікувати себе з європейською спільнотою.

В іншому контексті стверджується, що еволюція українського парламентаризму тепер все більше має відповідати європейським стандартам.

На перший погляд начебто й приваблива перспектива. Та то тільки на перший погляд. Бо з чимось подібним ми вже зустрічалися у минулому.

Складно сказати, чого більше в такій постановці і закликах до розв'язання проблем: звичайного нерозуміння їх суті, чи свідомої гри у терміни з наперед заданою метою. Бо якщо ми підемо за порадами й

ідентифікуємо себе з європейцями (до речі, невідомо з ким із них), то як тоді бути з самоідентифікацією. Та й взагалі чи буде тоді потреба себе самоідентифікувати? І як тоді бути з національною культурою, освітою, традиціями та й взагалі з тяглістю соціально-культурного процесу, який (за М.Грушевським) ніколи не переривався?

За цими ж ідеологемами, на думку їх творців, мають бути закладені й «нові» підвалини історичного процесу. Така невідповідність пошуків «ідеології для України» тим разючіша, коли виходить з того факту, що тепер сама Європа (Західна) стоїть перед серйозною кризою власної самоідентифікації.

Таке ж враження складається і від порад щодо запровадження європейських стандартів у сферу суспільно-політичного життя.

Якщо мова йде про принципи суспільного й державного устрою, які пройшли перевірку й підтвердження життям (зокрема: формування й розподіл влади, її підконтрольність і відповідальність перед народом; прозорість формування й реалізації політики і т.п.), то це дійсно варте, щоб його вивчати, і в разі відповідності інтересам спільноти переносити на національний ґрунт.

В іншому випадку «стандартування» національного, суспільно-політичного життя за європейськими, американськими, російськими чи ін. зразками завдасть шкоди не лише сфері політики, а й культури, моралі, свідомості та й для інших буде малокорисним.

Можемо навіть не помітити, коли станемо перед дилемою маленької Македонії, доля якої ще не так давно залежала не від її народу, а від не то повноважного представника європейського уряду, не то посла американського президента.

Такою ж двозначністю відзначається і широко тиражована останнім часом в пресі концепція «громадянської освіти».

Якщо зняти наліт фразеології про демократичні підвалини суспільства, толерантність відносин і т. п., то чітко постає думка, закладена в концепції, що національні інтереси українців, національна освіта й виховання є щось ефемерне, несучасне, архаїчне і шкодить прогресу, стоїть на шляху до Європи. Сумнівні, якщо не сказати шкідливі, постулати.

На цьому тлі чи не найгострішими постають питання: чому ж освіта в Україні має розвиватись не як якась абстрактна «громадянська», а як національна, яка повинна формувати насамперед свідомих громадян України, а вже через їхню національну

громадянськість - усвідомлення сенсу загальнолюдської спільноти; чому в основу її розбудови необхідно покласти українознавство і як науку, і як навчальну дисципліну та методологію освітньо-виховного процесу; чому історичний досвід народу, його традиції виступають домінантними в зв'язуванні підвалин національної ідеї, принципів її дії і пошуку перспектив розвитку?

Саме тому в пізнанні, самопізнанні й самотворенні українства не має більш важливого і відповідального завдання, як створення наукового фундаменту цього процесу: з'ясування методології предмета, методу, функцій наук, які досліджують один і той же об'єкт, місце та роль цих знань в освіті, у суспільних і державотворчих процесах.

Літ.: Бердяев Н. Самопознание. - М., Харьков, 1998р.; Готт В.С., Урсул А.Д., Семенюк Е. П. О единстве научного знания (Общенаучные теоретические средства познания). - М., 1997р.; Декарт Р. Міркування про метод. - К., 2001р.; Єфремов С. Українознавство. - К., 1920р.; Кононенко П.П. Українознавство. Підручник. - К., 2006р.; Копнин П.В. Логические основы науки. - К, 1968р.; П.Куліш. Вибрані листи... - Нью-Йорк-Торонто, 1984р.; Є.Маланюк. Нариси з історії нашої культури. - Нью-Йорк, 1954р.

Л.Токар

ПРИНЦИПИ УКРАЇНОЗНАВСТВА. Призначення будь-якої наукової дисципліни, і науки як цілого, визначається загальною потребою і логікою людського буття - пізнанням законів розвитку Природи, людини й суспільства та виробленням технологій їх застосування. Доки не пізнані закони розвитку, людина може тільки спостерігати та описувати явища й процеси, збирати і систематизувати факти, накопичувати імперичний матеріал. Але вона нічого не може пояснити і, тим більше, передбачити. Наука починається тільки тоді, коли знання приводяться в систему відповідно до законів розвитку. І процес цей постає оптимальним лише за умови, коли вивчення загальних і специфічних законів (в т.ч. й наукових) відбувається в органічній єдності, субординації та узгодженості.

При цьому важливо пам'ятати, що закони науки відтворюють лише те, що є в дійсності. Тільки за таких умов вони вказують, як необхідно мислити у тій чи іншій сфері буття, будучи пізнаними,

закони виступають основою для визначення принципів і методів пізнання та практичної дії.

Тож, хоч пізнання законів розвитку - головне, але не єдине завдання науки. Наступним її кроком завжди було визначення механізмів (принципів і методів) прояву пізнаних законів. Все це в своїй єдності та взаємодії й творить таке явище і поняття як методологія науки.

Пізнання законів розвитку, усвідомлення принципів і методів їх прояву, в т.ч. й на рівні свідомості, дозволяє всякий раз глибше проникати в сутність явищ і процесів, чіткіше бачити місце і роль в них людини, виробляти адекватну її поведінку та дію. У цьому триєдиному завданні науки, в наближенні її до практики особлива (визначальна) роль належить пізнанню принципів прояву законів розвитку. Ще нашим предкам була відома істина: коли знайдено принцип, тоді неодмінно буде відшукано і засоби його поширення (застосування).

Відповідно, і в науковій організації знання центральне місце належить принципам його побудови.

Те, наскільки для практики важить віднайдення наукових принципів дії, свідчить хоч би той факт, що без твердих і надійних наукових основ переконання люди не можуть брати на себе тягар важливих рішень і відповідальність за їх виконання. Усвідомлення принципів пізнання (самопізнання) дозволяє суб'єкту формувати тверде переконання й логіку дій, побачити їх наступність і взаємозв'язок не тільки в теорії, а й на практиці.

Принцип (від лат *principium*) - початок, основа, висхідне положення теорії, вчення, науки, погляд на речі; керівна ідея, основне правило дії, внутрішнє переконання, що визначає норму поведінки.

Коли керуватися таким визначенням категорії «принцип», то в українознавстві, як і в будь-якій галузі науки, маємо виділити загальні (надсистемні) принципи, в яких проявляються універсальні властивості всього сущого, а також ті, що характерні для його внутрішньої побудови й розвитку як соціальної системи. І саме тому маємо визнати, що українознавство розвивається на основі таких ідей: **по-перше**, що його принципи не є чимось самодостатнім. Вони є похідними від принципів розвитку самого об'єкта дослідження (вивчення) - України й українського народу; **по-друге**, що пізнання світу і самопізнання людини й суспільства відбуваються в органічній

єдності природного і соціального. Пізнання й освоєння Природи (довкілля і далеких світів) може і має бути здійснено тільки на основі його єдності із самопізнанням суб'єкта. Освоєння світу і самовдосконалення людини органічно єдиний процес, в якому одне без іншого відбутися не може; тільки завдяки практичному досвіду, принципам і методам його організації (методології) минуле зустрічається з сучасним і майбутнім і тільки так забезпечується неперервність і цілісність історичного процесу; **по-третє**, визнання того, що в українознавстві, як в науці цілісного пізнання народу, при творенні його механізму визначальними є концепти цілісності та ієрархічного щеплення всіх структурних компонентів системи і системних знань, взаємодії їх в процесі постійного розвитку, діалектичної єдності матеріальної і духовної їх сутності і, відповідно, свідомості та наукового знання, як на рівні теорії, так і практичного досвіду.

До числа основоположних (універсальних) принципів розвитку науки, як цілого, маємо віднести принципи: **системності, цілісності, єдності світобудови і багатоманіття форм її прояву**. Відповідно, й процес розвитку людини (спільноти) й науки про них неодмінно має будуватися на засадах принципу пізнання (самопізнання) всього багатоманіття прояву форм людської сутності як цілого і, одночасно, його єдності в прояву життя розумного на планеті Земля.

Спираючись на логіку цих надсистемних принципів розвитку, і українознавство як цілісна наукова система знань може і має розвиватися на основі принципів:

Єдності пізнання й самопізнання, творення й самотворення як домінантного (основоположного) принципу розвитку людини і спільноти та науки про них;

Єдності людини і Природи. Людина живе Природою, яка є її тілом. Тому детальніше й старанне вивчення впливів кожної території, кожної місцевості (довкілля) на людину, групу людей чи народ, має бути покладене в основу самопізнання. Сама будова Землі несе в собі причини і відмінностей, і єдності людських проявів.

Єдності матеріального і духовного (теорії і практики) в бутті людини (спільноти). Людина є синтезом усіх сфер буття. Знання про Природу і людину, як і сама Природа та людина - органічно єдині;

Диференціації та інтегративності знань.

В науці, як і в Природі, та природі людини закладені два принципи пізнання: диференціації та інтеграції процесу. Інтегративний характер знань визначений цілісною системною природою об'єктів (речей, явищ, процесів) пізнання. Диференціація є похідною від свідомості та психолого-біологічних можливостей людини;

Принципу історизму (єдності та взаємодії минулого, сучасного й майбутнього), який відтворює і визначає неперервність історичного процесу, взаємозв'язок і взаємодію всіх його складників, зокрема, наступність і певну спадкоємність подій та процесів.

І, на кінець, **принципу внутрішньої самоорганізації змісту й саморозвитку науки**, що відбувається на основі концентрації та інтеграції знань в єдиній системі їх концентрів, які уособлюють специфіку прояву цілого (об'єкта) в основних сферах людського буття.

Літ.: Готт; Семенюк Э.П., Урсул А.Д. Категории науки. - М., 1984р.; Кононенко П.П. Українознавство. Підручник. - К., 2006р.; Токар Л.К. Об'єкт і предмет українознавства // Зб. наук. праць НДІУ МОН України. - К., 2003р. - Т. I.

Л. Токар

МЕТОДИ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ - один з пріоритетних компонентів методологічного інструментарію наукового пізнання, комплекс прийомів і способів здобуття істини. Чільне місце серед методів українознавства займають загальнонаукові методи аналізу і синтезу, системно-структурного та проблемно-функціонального підходів, логічний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, методи конкретно-соціологічних досліджень, типологізації, класифікації, наукометрії, контентаналізу та ін.

В сучасних умовах українознавці дедалі ширше застосовують кількісні методи, які важливі в роботі з комп'ютерною технікою.

Розвиваючись як інтегративна наукова система знань, українознавство спирається на доробок гуманітарних і природничих наук, що зумовлює використання загальнонаукових і міждисциплінарних методів дослідження. Вони дозволяють пізнавати ті явища й процеси, які перебувають на порубіжжі різних наук. Йдеться, зокрема, про методи аналізу і синтезу, які дають змогу, з

одного боку, поглиблено дослідити кожен елемент системи, джерела кожного структурного підрозділу окремо, а з іншого боку, синтезувати одержані відомості, сформувати системні знання про об'єкт як цілісне явище.

Важливими є проблемний та функціональний методи, націлені на дослідження певної українознавчої проблеми, що потребує свого вирішення в загальнофункціональному контексті науки. Більшість українознавчих досліджень передбачають розв'язання проблемних ситуацій, перехід від відомого знання до невідомого шляхом вибору з багатьох варіантів пізнання найбільш оптимального, зосередження на головному та абстрагування від другорядного.

Незамінним в українознавстві є логічний метод пізнання, який базується на законах логіки і включає способи доведення або заперечення достовірності тих чи інших положень, висновків, доведення їх істинності або хибності. Цей метод зосереджує увагу дослідника на теоретичному осмисленні подій, явищ, процесів, формулюванні широких наукових узагальнень. Зважаючи на домінуюче місце в українознавстві історичних знань, історичних джерел, серед дослідницьких методів провідну роль відіграють історико-хронологічний та історико-ситуаційний методи. Вони допомагають проникнути у причини того чи іншого явища, з'ясувати його історичну зумовленість, основні етапи розвитку, виявити вплив конкретної ситуації на хід події або процесу.

Українознавство - це наука про людей, і сама вона твориться людьми. Ось чому вона послуговується методами пізнання особи, зокрема біографічним, завдяки якому українство як об'єкт пізнання персоніфікується, а всі події і явища сприймаються як результат діяльності конкретних людей.

Біографічний метод орієнтує на аналіз життєвого шляху тієї чи іншої особи, допомагає виявити найхарактерніші риси покоління, яке вона представляє.

Досвід провідних українознавців засвідчує, що будь-яке дослідження може бути успішним і результативним за умови комплексного застосування методів, насамперед тих, що дозволяють продуктивно розв'язати завдання.

Літ.: 1.Кононенко П.П. Українознавство: предмет, завдання, історія, методологія // Наук. зб. Українознавство. - К., 1997р. - С. 3. - 20; 2.Токар Л.К. Українознавство: становлення та проблеми розвитку

наукової системи. - С. 24-29; 3.Калакура Я.С. Методологічний інструментарій українознавця // Українознавство. - К., 2003р. - Ч. 1(6). - С. 76-78.

Я.Калакура

ІСТОРІОСОФІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА - явище і поняття, яке починає активно осмислюватися і розроблятися в українській науці з середини 90-х рр. XX ст. і це не випадково: Україна вперше постала перед необхідністю пошуку власного шляху розвитку. Відтепер саме життя вимагало заново переосмислити не лише подальший поступ, а й всю історичну конкретику в контексті єдиного і неперервного буття та історичного досвіду народу.

З цього часу стає все більш очевидним, що для забезпечення успішного й заможного його життя, руху в напрямку самореалізації однієї критики та заперечення вчорашніх цінностей уже недостатньо.

Без глибокого аналізу, переосмислення всієї історії народу й історичного досвіду та його уроків, зокрема, однобічна (політично задана критика) на ділі може завдати лише шкоди, привести до апологетики ще гірших зразків позаминулого. На жаль, цього не уникла й українська спільнота. Принаймні, так можна атестувати те, як гуманітарна наука, однозначно засудивши і відкинувши своєрідний автаркізм (самозадоволення) компартійної еліти, не розкривши й не пояснивши його причин, об'єктивно мало що зробила і для пояснення та попередження подібного явища ще в більш загрозливих масштабах, в які воно переродилося упродовж 90-х рр. XX ст. та на поч. XXI ст. Увесь цей час українська наука (яку ще досить умовно можна назвати такою) являла собою явище, що існувало ніби десь поза межами історичного процесу.

І це в той час, як її завдання уже формувалися, виходячи з етнонаціональних устремлінь і мали осмислюватися на системних засадах національної ідеї, національних інтересів, на основі самопізнання, самоідентифікації й самотворення народу, побудови ним національної держави і громадянського суспільства. У цьому була тим більша потреба, оскільки не лише на політичному, а й «науковому» рівнях суспільство вже надто довго перебувало в полоні емоційно-політичного засліплення, а його чинники в своїх судженнях нерідко доходили до абсурду: коли й національна ідея у нас не то не «спрацьовувала», не то українська нація її взагалі не мала; коли національній державі протиставляється громадянське суспільство;

етнонації – політична нація, коли мету і засоби власного розвитку та дії ми починаємо шукати в можливостях та скрижаннях інших народів.

Як видно з усього, розв’язання цих та інших проблем тепер і надалі багато в чому залежатиме від «внутрішньої» організації української гуманітарної науки, відповідності її механізмів новим цілям і завданням розвитку. Існуюча ж її структура, організація, а головне змістова заданість все ще залишаються в старій парадигмі. А за таких обставин наука не спроможна осмислити й здійснити глибинний аналіз нових тенденцій розвитку і сфер буття народу і, відповідно, мало чим може допомогти і політикам, і державцям, і широкій громадськості в усвідомленні та вирішенні цілого ряду невідкладних завдань, які все ще визначаються і вирішуються переважно стихійно, на засадах інтуїції, за допомогою методу спроб і помилок. І це тоді, коли існує нагальна потреба у виробленні якісно нового бачення, нових підходів та дій.

Коли тут хоч би узагальнено позначити ті питання, які тепер постають в центрі уваги української спільноти і у вирішенні яких уже ніяк не обійтися без їх історіософського осмислення (інакше не вирватись з хибного кола), то в першу чергу мали б виділити:

1. Визначення принципів, за якими має відбуватися подальше вдосконалення та структурування суспільного життя. Бо чи може бути прийнятним тут старий підхід, коли спільнота структурується за принципом 2-х полюсів: з одного боку невеличка групка надбагатих людей, а з іншого, основна маса громадян, які перебувають на межі виживання;

2. Усвідомлення того, що ж стоїть нині за соціально-політичною, етнічною розбалансованістю суспільного життя, коли етноси і регіони протиставляються етносам і регіонам, коли майже половина населення країни вже нікому і ні чому не довіряє;

3. Що треба зробити, щоб в Україні з’явилася єдина стратегія розвитку, щоб уряди, суспільні й політичні організації в її реалізації виступали не як опоненти своїх попередників і сучасників, а як спадкоємці й партнери в усьому часопросторі буття народу?

4. Як сформувати державну владу в усіх її гілках, щоб вона діяла як влада всього народу, а не влада тих чи інших партій, коаліцій, олігархічних груп та кланів?

5. Чому так трапилося, що життя політиків, бізнесменів, народних депутатів, політичних партій, інших чинників державної влади і народу відбуваються в різних вимірах?

6. За якими принципами необхідно творити суспільно-політичні структури, органи державної влади, щоб у своєму розвитку вони завжди відстоювали баланс інтересів окремої людини, певних спільнот і всього народу, щоб влада і політичні чинники шукали підтримку своїм діям у громадян тільки на шляху формування більш високого рівня їх життя, відповідного світогляду, розвитку свідомості, а не постійних політичних і духовних маніпуляцій та махінацій, які врешті-решт приведуть спільноту в нікуди?

7. Чи можна вважати, що в Україні тепер існує свобода слова, якщо вона не приводить до свободи вибору, коли вибір цей диктується грошима? Україною беззастережно і безсоромно правлять великі гроші. Серед фізичного і духовного насилля, яке так урізноманітнюється в українській спільноті найбільш огидним і системним постає насилля грошей.

При цьому зовні людину начебто ніхто і не насилує, не позбавляє волі, свободи мислення, віри, судження та дії, але матеріально вона поставлена в такі умови, коли під загрозою бути позбавленою роботи, а значить втратити елементарні засоби до існування, позбавляється не лише свободи вибору, а й свободи мати свою думку та дію. (Пригадаймо хоч би випадки з телеканалом «Інтер», київським газетами «Хрещатик», «Вечірній Київ» тощо). Тепер уже стало правилом, коли лікарі, вчителі, науковці та ін. подаються в торгівлю або за кордон на заробітки. При цьому сторонньо складається враження, що тільки гроші і власність дають людині свободу і незалежність.

Але враження те оманливе, поверхове. Бо реально і той, хто має гроші та володіє власністю не може вважати себе вільним, він стає рабом свого статку, зазнає насилля грошей. Статок і гроші все більше починають уособлювати смисл людського життя. І не складно зрозуміти, чому людям навіть з великим статком і великими грошима з часом все більше хочеться, щоб про них думали краще, чим у реальному житті. Саме з цією метою створюються благодійні фонди, будуються храми і навіть заклади культури. Але все те надто далеко від братнього безкорисливого єднання зі спільнотою, своїм народом.

Не менш гостро постає і пошук відповіді на запитання, що необхідно зробити, щоб такі системні й потужні засоби людського самовдосконалення й розвитку як преса, радіо, телебачення й, особливо, Інтернет не трансформувалися в засоби облуди, брехні, психологічного, морального і світоглядного тиску на людину?

Сьогодні українство починає все більше усвідомлювати наскільки важливо в стратегії суспільного поступу забезпечити єдність політичного, економічного і духовного життя. Бо не можна досягти якісно вищого його рівня, перебудовуючи лише одну якусь частину цілого.

Зокрема, не можна не відчувати, як деформована мета економічного поступу, сутнісно позначається й на деформації ментальності, моралі, культури, духовності народу.

І навпаки, деформована ментальність, мораль, духовність перетворюються із чинника розвитку в серйозне гальмо творчості, зростання добробуту народу. І чи не в цьому необхідно шукати головні причини того, що і після 15 років самостійного життя в Україні так і не вдалося здолати таке зло, як корупція та хабарництво, які тепер беззастережно проникли в усі його сфери.

Тільки цілісне системне бачення, осмислення й розв'язання усіх цих проблем (витоки, тенденції, наслідки та уроки прояву) в їх часо-просторовій єдності дозволять адекватно зорієнтуватися і в досвіді попередніх поколінь, а також знайти необхідні власні рішення. Саме це і вирізняє історіософський напрямок (аспект) в розвитку науки про людину. Тільки відчувши глибинне підґрунтя історії, тільки досягнувши в її логіці проблеми сьогодення і завтрашнього дня, можна віднайти і відповідні критерії та оцінки історичного процесу на кожному конкретному його відрізку. Тільки такий підхід дає реальну можливість осмислити сенс буття будь-то окремої людини, нації, народу чи всього людства, зрозуміти визначальну мотивацію людського життя, його призначення. І тільки так людина здатна усвідомити своє покликання та призначення, яке врешті-решт зводиться до того, щоб людина відбулася саме як Людина, стала Людиною. Тож і її буття має сприйматись не інакше, як сфера самореалізації в людині, нації, народі саме людського.

На фоні визначення поняття українознавства (див. статтю «Українознавство») не складно побачити, що саме цей аспект є домінантним в українознавстві. Історіософський метод є його

внутрішньою сутнісною особливістю. І коли на основі такого підходу шукати визначення поняття «історіософія українознавства», то логіка виникнення самого терміна вказує нам і напрямок пошуку. Це поєднання двох грецьких термінів - *historia* і *sofia*.

Перший - історія вживається в його подвійному значенні: 1) як процес розвитку в природі й суспільстві; 2) як комплекс суспільних наук, що вивчають минуле нації, народу, людства в усьому його багатоманітті.

Другий - премудрість, мудрість, майстерність. Тож в найбільш узагальненій формі визначення «історіософію» можна передати як мудрість історії. У більш детальному ж його тлумаченні – це система знань, які відтворюють рівень свідомості народу, пізнання ним законів історичного розвитку, а в їх контексті сенсу людського буття і на цій основі дають підстави для аналізу й оцінки як свого власного досвіду, так і досвіду та уроків буття попередників, допомагають вибору найбільш адекватних напрямків та засобів поступу в майбутньому.

Але, було б некоректно обійти увагою і дещо інше визначення поняття, яке вперше з'явилося (у 2005р.) в енциклопедичній літературі (Див. ЕІУ. Т.ІІІ. - К., 2005р.). Там, зокрема, говориться, що «історіософія» означає релігійно-філософські чи філософсько-ірраціонально-містичні уявлення про історичний процес та відповідні теоретичні схеми розвитку такого процесу і відповідні способи теоретизування і т.д. (Див. ст. «Історіософія»).

Напевне, як і будь-які наукові знання і, відповідно, термінологічне їх визначення (якщо глибоко проаналізувати) виростили з людських інстинктів, релігійних вірувань, містичних та ірраціональних уявлень тощо на шляху руху людства в пізнанні світу й самопізнанні. І чим глибше опускатися в минуле, тим більш чітко будуть проявлятися їх прецеденти в пізнанні дійсності й самопізнанні. Але ж свідомість людства в цілому і окремих народів, зокрема, зростає в напрямку все більш повного пізнання раціонального світу і себе в цьому світі.

Тому обшири іраціонального в змісті історіософії науки, як і в свідомості людини, весь час будуть зменшуватися. Отже, можна стверджувати, що і тепер, і на далі роль та значення історіософського складника саме як синтетичного знання в розвитку гуманітарної науки і, українознавства, зокрема, увесь час буде наростати. Історіософський

контекст українознавства є його визначальною сутнісною ознакою як синтетичної науки.

Літ.: Брайчевський М. Історіософські підвалини історичного поступу // Український історик. - 1994р. - Ч.1-4. - С. 234-240; Губман Б.Л. Смысл истории. Очерки современных западных концепций. - М.,: Наука. - 1991р. - 190с.; Ткаченко В., Реєнт О. Україна: на межі цивілізацій (історико-політичні розвідки). - К., 1995р. - 159с.; Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. - К.: фірма «Ars-Ukraine», 1996р. - 778 с.; Павленко Ю.В. Історіософія // ЕІУ. - К.: Наук. думка. Т.3. - С. 591-592.

Л. Токар

ІНТЕГРАТИВНІСТЬ УКРАЇНОЗНАВСТВА - задана

властивість науки, що визначається її метою, соціальними функціями та завданнями: цілісного пізнання (самопізнання), творення й самотворення об'єкта (українського народу та його країни). І.у. від лат. integratio - відновлення, заповнення у напрямку до цілого.

1). Процес, який веде до досягнення (в т.ч. і в сприйнятті) природного стану об'єкта, зв'язаності (органічної єдності) його окремих частин і їх функцій, що постають при диференціації пізнання цілого в т.ч. і багатоманітних функцій єдиної системи (організму).

2). Процес зближення (відновлення) зв'язків наук, що відбувається постійно поряд з процесом їх диференціації. Двоєдиний метод пізнання й освоєння світу, самопізнання й самотворення людини, нації, народу, людства. Значення формування українознавства як інтегративної системи знань, як синтетичної науки про Україну і українство стає особливо зрозумілим на фоні наростання диференціації процесу пізнання (самопізнання), який постійно відбувається в гуманітарній науці від часів середньовіччя і до нині. При цьому подальше поглиблення диференціації наук про людину супроводжувалося і відповідною диференціацією їх методологічного забезпечення, що створює все більше труднощів у пізнанні та розумінні цілого. Під впливом невинного наростання обширу і глибини знань, які здобуваються галузевими науками, все відчутніше видозмінювалося і традиційне уявлення про українську людину, націю і народ України. Все відчутнішою постає і потреба творення цілісної (загальної) методології процесу пізнання, самопізнання й самотворення цілого. Тим більше, що до останнього

часу навіть науковці обмежувалися переважно знаннями про ціле на рівні дотичності того, що творилося галузевими науками і навчальними дисциплінами.

Такий підхід, за яким ціле пізнавалося і характеризувалося на основі механічного поєднання його складових, був характерний ще й наприкінці 90-х рр. ХХ ст., коли навіть науковці, професори, викладачі крає- і народознавства нерідко ставили риторичне запитання: А хіба взагалі можлива така все об'єднуюча наука? І чи залишиться після її створення хоч якась галузь діяльності народу (або окремих його представників), яка не увійшла б прямо чи опосередковано до такого всеохоплюючого явища і поняття? Українознавство, як наука цілісного пізнання народу і його країни, насторожувало, викликало нерозуміння, а звідси і певну розгубленість в окремих представників науки, освіти і виховання. Бо на їх думку, це вело процес пізнання, самопізнання й самотворення в нікуди. Як наслідок з'явилися не зовсім адекватні пропозиції. Дехто бачив вихід у тому, щоб єдину синтетичну науку про Україну та її народ, яка тільки-но почала формуватися, розділити термінологічно і по суті на дві складові: 1. Загальне українознавство, яке включало б всю емпіричну інформацію про Україну й українство і тим поставляло матеріал, творило б «джерельну базу для українського народознавства». Не складно побачити: по-перше, що такий матеріал, і не лише емпіричний, уже накопичено всіма попередніми напрацюваннями галузевих наук; 2. Що все це уже має свій понятійно-термінологічний вираз (Див. ст. «Українознавство», «Україністика»; «Україніка»); 3. Що тепер уже настав час і є потреба приведення усіх розрізнених галузевих знань до єдиного знаменника, тобто створення нової якості знань про ціле (Україну й український народ).

І мова має йти не про якесь нове всеохоплююче зібрання емпіричних матеріалів про Україну й українство, а про інтеграцію і синтез уже накопичених, а також тих, що ще будуть здобуті, знань. І процес цей, як і методи диференціації та інтеграції в творенні та осмисленні добутого знання бачиться в науці як двоєдиний і неперервний.

Літ.: Кононенко П.П. Українознавство. Підручник для вищих навч. зал. - К.: Міленіум, 2006р. - 872 с.; Токар Л.К. Українознавство в системі наук і навч. дисциплін // Українознавство. - К., 2003р. - № 2-

3(7-8). - С.173-176; Карпенко Ю. О.Потебня - зачинатель українського народознавства // Філософ. і соціол. Думка. - К., 1995р. - № 1-2. - С. 23-38; Nota bene Літературознавчий словник. - К., Вид. центр Академія, 1997р. - С.313-314.

Л. Токар

КОНЦЕНТРИ УКРАЇНОЗНАВСТВА. Для успішного розвитку українознавства як науки цілісного пізнання України й українства (див. ст. «Українознавство») виключно важливо зрозуміти, що ж складає в ньому цілісність, а точніше з'ясувати змістову структуру і, відповідно, побачити складники, з яких вона виростає. У цьому процесі принциповим є не тільки визначення того, що, а й як, яким чином пізнає його українознавство. І хоч в основі пізнання (самопізнання) завжди була, є і буде людська сутність як цілісність, та не менш важливо побачити й те, як ця цілісність постала і як вона проявляється. Вивчення об'єкта відбувається не в статисті, не в раз і назавжди заданій формі, а в процесі його діяльнісного розвитку, всякий раз у різних умовах, сферах і галузях буття. І саме ця особливість прояву людської сутності, специфіка формування свідомості та психології сприйняття людини, зумовлюють, що процес цей відбувається не відразу у цілісному вигляді, а в різних його складниках, у постійно наростаючому обсязі: від простого до все більш складного, від часткового до більш цілісного: спочатку за принципом диференціації процесу, а потім його оптимізації, що й обумовило виникнення галузевих (спеціальних) наукових дисциплін, в т.ч. і наук про людину.

Без їх доробку, попередньої, так би мовити, підготовчої роботи процес цілісного осмислення людської сутності не міг би відбутися. Але галузеві дослідження, кожне з яких розвивається за своїми принципами, методологією і методикою, рано чи пізно мали постати перед дилемою взаємодії з іншими складниками, виробленням механізмів і технологій взаємодії, а точніше перед дилемою розроблення методології розвитку цілого та особливостей його прояву. Дослідження методології прояву цілого в кожній із сфер буття (а не тільки особливостей самої сфери) якраз і відрізняють підхід інтегративного українознавства від його складових - галузевих наук. Саме такий підхід у визначенні методології українознавства і поставив на перший план його подальшого розвитку проблему концентрації

знань, добутих галузевими науками, в їх дослідженні та вивченні певних сторін, особливостей, властивостей, якостей і т.п. цілого.

При цьому результатом такої концентрації знань має стати не їх локалізація, як це може видатися на перший погляд, а посилення єдності і, відповідно, єдності центрів як по горизонталі, так і по вертикалі в їх ієрархічному зчепленні.

Поняття концентр в українознавстві запозичено від латинського **concentratio** - концентрація, що походить від двох слів **cun** - разом і **centrum** - центр і означає зосередження, скупчення, зібрання в одному місці, або навколо єдиного центру. Формула центрів знань не є абстрактною. В основу їх визначення покладено важливіші сфери буття української людини і спільноти. Вони відтворювали і відтворюють реальні процеси людського буття. **Відповідно й центрів знань може і має бути стільки, скільки існує сфер буття людини й спільноти.**

Бо тільки в таких його сферах як природа, етнонаціональні, соціальні відносини, мова, суспільне, державне життя, політика, економіка, культура, духовність тощо проявляється людська сутність. Відповідно й пізнання (самопізнання) людини, спільноти має відбуватися за тим же принципом. Але особливістю прояву людської сутності є те, що хоч і відбувається цей процес у певній сфері: в економіці, політиці, громадському житті, культурі тощо, але неодмінно з людиною, спільнотою як цілісностями, які завжди несуть у собі знання і мотивації інших центрів, і тільки в їх єдності й творять людське буття, стають критеріями його відповідності. І саме з цих позицій можна пояснити виникнення таких складних явищ духовності, які акумулюють в собі не вузький, специфічний спектр знань та дії, а набувають все більш комплексного інтегративного характеру. Завдяки цьому ми можемо більш чітко уявити, що стоїть за такими поняттями, як: «національна ідея», «національні інтереси», «етнопсихологія», «етнокультурна», «економічна, політична культура», «гуманітарна політика», «соціальна політика», «громадянське суспільство» тощо. В методологічному сенсі виключно важливо завжди ставити перед собою запитання, а як всі ті знання, що інтегруються навколо того чи іншого стрижня в центрі, сприяють не тільки усвідомленню досвіду специфічної дії, а й неодмінно тому, яке місце належить цьому специфічному знанню і досвіду специфічної дії в цілісній системі знань про людину, спільноту, в єдиному процесі

їх самотворення. Це тим важливіше, оскільки посилення цих процесів тепер уже не тільки на рівні спільноти, а й вселюдства стає все відчутнішим. І не дивно, що головною проблемою розвитку українознавства на нинішньому етапі постає вироблення в спільноті потреби інтеграції знань, які формувалися і формуються на рівні їх концентрів і в яких відтворюється досвід основних сфер життєдіяльності людини й спільноти. Та саме на цьому шляху виникає найбільше непорозуміння і суперечностей і не лише в науковій, а й політичній та управлінській сферах. Серед науковців, а за ними й політиків та управлінців, є немало таких, хто й сьогодні вважає, що українознавства, як цілісної системи знань, як окремої науки немає і не може бути, бо це «загрожувало б (?) існуванню десятків наукових напрямків...». При цьому автори таких і подібних тверджень неначе й не помічають, що всі ці напрямки і школи виникли й існують не десь, не самі по собі, а як наслідок предметного (компонентного) пізнання цілого - українського народу.

В науці, як і в реальному житті, найбільш складним виявляється перехід на новий більш високий системний рівень мислення. Та без його здійснення не можна зрозуміти, що пізнання цілого не буде відповідним доти, доки воно відбувається на методологічних засадах лише якогось одного, чи навіть кількох його складників. Бо ціле завжди потребує й цілісної методології пізнання та дії. Те, наскільки старі підходи можуть виявитись невідповідними новим потребам, новому рівню свідомості, мислення й стати деструктивними на практиці засвідчило, зокрема, й обговорення проекту «Державної цільової програми «Українознавство» в Міністерстві освіти і науки України. Як не прикро й дивно, але проти прийняття такої програми виступили ті, хто, як здавалося, мав би в першу чергу її відстоювати. Це представники трьох академічних інститутів: народознавства, мистецтвознавства, фольклористики та етнології й інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. Найбільш рельєфно і без будь-яких сумнівів мотиви заперечення були викладені у відгуках інститутів народознавства й мистецтвознавства, фольклористики та етнології.

«...Зовсім незрозумілий акцент, - стверджувалося у відгуку першого з них, - що українознавство виступає як наука». (?) Форма і зміст цього відгуку засвідчили, що тут відстоюється фактично та ж лінія і дія, яка була запропонована в газетних публікаціях ще в

середині 90-х рр., коли термін українознавство брався в лапки, а саме його існування в якомусь (крім компонентного) синтетичному цілісному вигляді взагалі заперечувалося. І хоч від того часу було вже немало зроблено (принаймні, в Інституті Українознавства) для дослідження сенсу, характеру та механізмів взаємодії українознавства і галузевих наук та навчальних дисциплін, однак, судячи з усього, цей доробок (концепції, програми, наукові статті тощо) залишився у декого поза увагою.

Як наслідок і на поч. XXI ст. відстоюється все та ж сумнівна неконструктивна позиція: «В Державній цільовій програмі «Українознавство» пропонують підміну цілих самодостатніх наукових галузей, дисциплін, напрямків (?) академічної науки на інтегративну універсальну дисципліну «українознавство». І хоч не зрозуміло де, коли і хто робив такі пропозиції, та те уже не має принципового значення. Принциповим у даному випадку є те, що як і раніше, безпідставно заперечується єдність, цілісність науки, реальний зв'язок її сутнісних компонентів. Головну небезпеку для науки й освіти тут і сьогодні бачать в об'єктивній тенденції до інтеграції наукових знань. Немає якоїсь надпотреби обгрунтовувати всю безпідставність подібних (відомчих) побоювань. Вони дезавуюються самою функцією науки, для якої завжди головним було не просте накопичення та поширення знань, а їх систематизація, системне, синтетичне осмислення, пізнання законів та закономірностей розвитку природи, людини й суспільства. Термін же «інтеграція», вжитий стосовно українознавства аж ніяк не може бути зведеним до механічного поєднання знань з певних концентрів людського буття».

Інтеграція знань в українознавстві відбувається на рівні синтезу. Саме синтез знань дозволяє творити їх нову якість, яка тепер стає вирішальним чинником не лише для розвитку цілісного українознавства, а й розвитку знань у кожному з його концентрів. У такому висвітленні не менш суперечливою та сумнівною постає думка і про те, що проблема розвитку сучасного українознавства як інтегративної системи знань закорінена начебто в неадекватності його концептуальної побудови за принципом концентрів знань. Що саме «концептуальні засади, побудовані на єдності концентрів, стали своєрідною «ахіллесовою п'ятою», тим чинником, що не тільки відігравав об'єднуючу роль, а й став своєрідною «лінією розлому», котра буцім-то підштовхує до окремішності кожного з концентрів,

роз'єднує потенціал вчених у розробці саме інтегративного українознавства».

Важко зрозуміти: як можна собі уявити інтегративні знання без процесу інтеграції, цілісну синтетичну наукову дисципліну без синтезу доробку спеціальних наукових дисциплін, в яких відтворюється досвід буття людини, нації, народу, вселюдства як цілого. Але і в цьому понятті, як декому здається, проявляється нечіткість концептуальних побудов сучасного українознавства. Оскільки українознавство, як і будь-яка інша наука, є «відкритою» системою знань. І це справедливо. Але мотивація цілісності українознавства не є похідною його змісту і структури (їх цілісність завжди відносна), а від його мети і функцій - пізнання українського народу і його країни як природосоціальної цілісності. Пізнання ж цілісного об'єкта може бути оптимальним лише на засадах відповідної методології й універсального інструментарію.

Що ж стосується «окремішності» концентрів, то вона була, є і буде, але неодмінно як відносна. Як відносним є поділ цілісного людського буття на окремі його сфери. То ж українознавство не є і не може бути антиподом своїх складників. Українознавство виростає із чинних його концентрів, розвивається в їх органічній єдності.

Виступаючи методологічним центром єдиної науки самопізнання й самотворення нації, народу, українознавство має своє коло знань у вигляді його концентрів, які, розростаючись, все відчутніше й помітніше перекривають один одного і таким чином творять те цілісне коло науки, яке на рівні свідомості й має розкрити сенс нашого буття в т.ч. етнонаціонального.

Для наочності концентри знань можна уподобити концентричним колам, які утворюються на воді, коли на неї кидати якісь предмети. Розходячись, такі кола в перспективі будуть все більше перекривати одне одного і в кінці кінців зіллються в єдине ціле.

Подібним чином твориться і єдине коло науки самопізнання. Та уявлення про структурну побудову змісту українознавства, як цілісної наукової системи, буде не повним, коли ми обмежимося тільки зовнішнім аспектом його прояву. Він має і своє внутрішнє спрямування.

Перехід до більш оптимального (цілісного) знання і мислення може відбутися лише на засадах постійного самовдосконалення

засобів науки. І в цьому випадку особливо актуальною бачиться думка І.Канта про те, що перш ніж пізнавати об'єкт, необхідно дослідити засоби пізнання, власну спроможність дати реальну картину об'єкта, пізнати його таким, яким він є.

Українознавство, як і будь-яка соціальна система, має свій керуючий центр і засоби (інструментарій) саморозвитку.

Таким центром (концентром), що забезпечує його розвиток виступають джерельні, історіографічні та теоретико-методологічні засади, історичний досвід та уроки самотворення й саморозвитку.

Саме цей центр (складник в структурі змісту науки) і дозволяє українознавству зосереджуватися не лише на самому корисному і достовірному, а й головним чином на універсальному і найбільш відповідному як для розвитку цілого, так і всіх його складників.

ЛЕКЦІЯ № 14 З УКРАЇНОЗНАВСТВА:

«Основні складові українознавства в процесі вивчення у Вищому учбовому закладі (ВУЗІ)»

У чотирнадцятій лекції «Основні складові українознавства в процесі вивчення у Вищому учбовому закладі (ВУЗІ)» розглянемо три складники питання розвитку України як суверенної держави виникла потреба творення нової вищої школи. Основою її новизни мала стати новочасна філософія та методологія виховання й навчання. Ухвалою Колегії Міністерства України про концепційні засади та основні напрями гуманітарної освіти 27 грудня 1995 року було визначено: «Основними елементами змісту гуманітарної освіти є українознавча підготовка - вивчення історії розвитку української нації, її культури, ментальних характеристик, синтезу звичаїв, вірувань, світорозуміння, моральних, правових, етичних та естетичних норм, національних базових цінностей, процесу самоусвідомлення й утвердження як політичної нації і держави, усвідомлення місця українців серед народів і культури світу».

Вибір українознавства як засобу формування національної свідомості і самосвідомості (націєтворення) обумовлений відповідністю змісту й завдань національної системи освіти та українознавства. Так, чинниками національного самоусвідомлення є національна ідея та форми і середовища її втілення - родина, природа, мова, народ, держава, нація, історія, культура, міжнародний досвід, моральні цінності українського народу, а чинниками українознавства є концентри (синтезовані в одному напрямі знання) «Україна - етнос (нація)», «Україна - мова», «Україна - природа», «Україна - культура», «Україна - держава», «Україна в міжнародних відносинах», «Україна - ментальність. Доля», «Україна - історична місія».

Включення українознавства до структури та змісту освіти України обумовлено органічною єдністю українознавства та буття народу на різних етапах розвитку, а також тим, що українознавство є ідеологічно-філософською часо-просторовою цілістю, висвітлює єдність поколінь минулого, теперішнього і майбутнього, матеріальної і духовної культури етнонації, тих українців, які живуть на питомій землі, і тих, хто живе на теренах Європи, Австралії, Америки, Азії; етносу (нації) і природи, мови, культури, ментальності й історичної місії держави, народу, кожного з нас. Українознавча підготовка стала в центрі

гуманістичної освіти ще й тому, що зміст українознавства відповідає вимогам реформування змісту національної освіти. Якщо стратегічним завданням останнього є орієнтація на інтегративні курси, пошук нових підходів до виховання принципів, рис громадянина-гуманіста, до структурування знань як засобу цілісного розуміння та пізнання світу, то українознавство і є цілісною інтегративною системою принципів та знань, що формуються на стику соціально-економічних, правових, природничих, гуманітарних наукових знань, філософських пошуків, досвіду повсякденності, прогнозу й планування майбутнього, образно-символічної системи, етики і естетики, віри, філософії, мистецтва народу.

У серпні 1998 року Кабінет Міністрів України затвердив ухвалу Колегії Міносвіти (від 24 грудня 1997р.) про **введення українознавства до базового змісту освіти**. Природно, що це введення відповідало не лише виклику нового часу, а й духу великих традицій: створення Центральною радою Педагогічної академії по підготовці кадрів українознавців (ухвала від 7 листопада 1917р.); визнання Національною академією наук українознавства як інтегративної системи всіх галузей наук - фізико-математичних, суспільно-економічних, гуманітарних (1918р.); видання багатотомної «Енциклопедії українознавства».

Як бачимо, сама історія покликала українознавство виконувати його головне призначення - розкривати досвід народу на всіх етапах часопростору, плекати в нових покоління щирі почуття любові до України та світового українства, поваги до інших народів, науково проектувати майбутнє, сприяти енергії активного українотворення, бути філософією і політикою держави.

Українознавство виконує роль інтегруючої навчально-виховної дисципліни освіти України за надзвичайно складних умов. XXI століття загострило увагу до гуманістичної перспективи. Все настійливішими стають пошуки шляхів до щастя, розквіту і прогресу. В центрі дискусій опиняється освіта й інноваційні форми виховання та навчання, проблеми формування типу людини, цивілізації, культури III тисячоліття нашої ери. У зв'язку з цим окреслилося кілька «типових» моделей, зокрема: або з визначальною роллю місцевих особливостей у формуванні поколінь, або домінанти національного в системах навчання і виховання; або - т. зв. «глобальної педагогіки». Більшість концепцій усе ще заповнена або традиційними основами радянської педагогіки, або навіть псевдомодерними інноваціями. Це призвело до того, що полишається поза увагою специфіка кожного народу, реальна людина, національної

педагогіки. Складним виявляється шлях української дитини від сім'ї до «вулиці», виховного закладу, середньої і вищої школи, виробництва, державно-політичного, релігійного життя, однак окремі шкільні предмети досі не розкривають нові грані буття, не дають цілісного образу України і світового українства, їх гуманістичної перспективи. За таких умов українська дитина найменше вивчає, пізнає та творить саму себе. А без самопізнання є неможливим і самотворення та повна самореалізація. Це потребує нового типу ідеології розвитку держави та філософії освіти. Зокрема, з урахуванням того, що Україна мала, має і буде мати **свій** характер та шлях, тому може послугуватися і чужим, але передусім - **своїм** досвідом, а отже - власною концепцією (філософією) прогресу.

З УСВІДОМЛЕННЯМ ЦЬОЇ ІСТОРИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ Й ПОСТАЛО УКРАЇНОЗНАВСТВО - ЯК ЯДРО НАУКОВОЇ ТА ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ, ЩО ЗУМОВЛЮЄ КОНЦЕПЦІЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ, ЯКА Є СИНТЕЗОМ ВІТЧИЗНЯНОГО І ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ НА ЗАСАДАХ ГУМАНІСТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ ТА В ІНТЕРЕСАХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. ЗВІДСИ Й ЗАГАЛЬНА ПОТРЕБА СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З УКРАЇНОЗНАВСТВА ДЛЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ - ОРГАНІЧНОЇ ЧАСТКИ ЗАГАЛЬНОСУСПІЛЬНОЇ СИСТЕМИ.

I. Українознавство як інтегративний курс навчального закладу.

Його основна мета та головні завдання

Українознавство в Вузі - це виховна навчально-інтегративний система, спрямована на вироблення в учнів гуманістичних життєвих принципів, їх знання і розуміння початків та етапів, рушійних сил розвитку України, організацію дослідження подальшого поступу української людини, нації, держави як природних та історичних феноменів, світового українства, є основою національно-державної школи.

Основна мета інтегративного курсу «українознавство» – дати студентам знання про людину та про Україну та українство як цілісність, з одного боку, та органічну спільність із вселюдством – з іншого, і сприяти самоусвідомленню, самореалізації кожної особистості та нації, формуванню громадянської свідомості.

Головні завдання Вузівського українознавства: на основі наукової джерельної бази, всебічного, комплексного, системного вивчення й висвітлення генезису людини, України й українства, у всіх часо-просторових вимірах самого українознавства як наукової системи:

а) виявити розуміння людської сутності, понять життя і смерті, добра і зла, прекрасного і потворного; досвід поколінь та історичні (соціальні, політичні, морально-етичні, естетичні) уроки розвитку української людини, родини, етносу, нації, природи, мови, держави, культури;

б) сприяти розкриттю причин, тенденцій, наслідків історичного розвитку, а також здатності до аналізу й синтезу почуттів, знань, досвіду, волі;

в) формувати в студентів громадянські якості та ідеали;

г) готувати покоління до самостійного життєвого вибору, шляху та перспектив майбутнього, пізнання й самопізнання, творення й самотворення особистості, схильної й спроможної бути в гармонії з іншими людьми, з довкіллям, із власним «Я» (внутрішнім світом) і поєднувати особисті інтереси з громадянськими, національно-державними та загальнолюдськими, сприяти виробленню високих суспільних, державних, гуманістичних, духовно-культурних ідеалів, морально-етичних та естетичних критеріїв і принципів життєдіяльності студентів.

II. Філософські засади українознавства в Вузі

Світ є цілісним своєю різноманітністю. Українська нація (народ) є органічною часткою вселюдства; без неї вселюдство не може бути повним, не може бути цілісним і самодостатнім.

Студент, який вчиться в Вузі, живе в Україні і є частиною української нації (народу), на ґрунті особової і національної самосвідомості має поважати іншу людину, родину, природу, мову, етнос, націю, державу, культуру, історію, почуття честі, рівності, гідності. Українська людина (нація) - неповторний світ з його самобутністю, волею до життя та творчості, цим збагачує вселюдство завдяки самопізнанню та самореалізації. Українська людина (нація) знаменує собою цілісний процес самопізнання і самовитвору за умов національної, правової, демократичної, гуманістичної системи освіти. Українська людина (нація) через культуру взаємодіє з іншими людьми (націями), виявляючи свою індивідуальність та збагачуючи себе і світ, сприяє розквіту гуманістичної вселюдської цивілізації.

III. Гуманістичні спрямування українознавства в Вузі

Українознавство несе студенту відкриття себе і світу, радість самопізнання через пізнання українських національних символів та

цінностей родини, народу, природи, мови, Батьківщини, держави, культури, історії, великих світочів українознавства.

Українознавство спрямоване на цілісне, правове, гуманістичне, демократичне сприйняття, пізнання та творення людини і світу.

Українознавство орієнтоване на творчість, сприяє вдосконаленню змісту, форм і методів виховання й навчання в Вузі. Українознавство демократизує студентське життя.

Українознавство передбачає навчання шляхом активізації емоційно-естетичних засобів, орієнтацію на творчу, талановиту особистість.

IV. Термінологічний апарат

1. Інформаційний блок - синтез наукових знань про Україну і світове українство, їхньої генези в земному й космічному часопросторі.

2. Концентр - одна із сфер цілісної системи буття і свідомості українців.

3. Ментальність у тому розумінні, в якому подано в програмі: питомі риси української нації та людини.

4. Українство - у науковій концепції Інституту українознавства вживається для самоідентифікації етнічних українців - громадян України та етнічних українців, що проживають за межами України.

V. Структура і зміст програми з українознавства

Базовий зміст українознавства в Вузі становлять його чинники - концентри, які розкриваються у своїй сутності і домінують більшою чи меншою мірою залежно від завдань програми кожного факультету Вузу. У світлі цієї концепції лекції з українознавства в об'єднуються узагальнюючою темою: «**Моя Україна**» з концентрами:

– **Я і мій рід, мій край («студент - родина -Україна»).**

–**Українська природа.**

–**Українська мова.**

– **Український народ.**

Зміст програми відповідає віковим особливостям студентів і розподіляється за навчальними роками так, щоб сутність кожного відрізка (змісту) означала близьке для їхнього життя соціокультурне середовище.

Висвітлення українознавства здійснюється за концентрами:

– **Наша Батьківщина. Серце України - столиця Київ.**

– **Українська історія.**

– **Українська держава.**

– **Українська культура.**

–Українська нація у міжнародних зв'язках.

–Україна і світ.

– **УКРАЇНЬСКА ЛЮДИНА, УКРАЇНСЬКИЙ СВІТ; ЇХ ІСТОРИЧНА МІСІЯ.**

БАЗОВИЙ ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОГО ІНТЕГРАТИВНОГО КУРСУ УКРАЇНОЗНАВСТВА длиться на чотири блоки – що передбачає шляхи вивчення генезису України та дослідження перспектив розвитку українською студента, його любові до нації і держави як природних та культурно-історичних феноменів.

Зміст українознавства першого блоку є системою знань, що характеризує близьке для життя студента соціокультурне середовище (родину, мову, природу, пам'ятники мистецтва, культури, праці, героїчних боїв).

Зміст другого інформаційного блоку є системою знань про зв'язки одного соціокультурного середовища з іншими.

Зміст третього інформаційного блоку - це система знань про значення певного соціокультурного середовища для різних сфер буття, або його роль в їх розвитку. Зміст четвертого інформаційного блоку є системою знань про перспективність розвитку певного соціокультурного середовища.

VI. Основні уміння студентів з українознавства

Завдання лектора з українознавства, який керується лекційною програмою, підготувати студентів до здатності стати людьми, з гармонійно розвинутими емоціями, інтелектом, досвідом, волею, психікою; розуміти хід історичного процесу; робити об'єктивні висновки та оцінки історичних подій та осіб; засвоювати уроки розвитку української етнації, держави, природи, мови, культури, долі, ментальності; бачити причини успіхів і невдач, розквіту і занепаду, слави і ганьби; наслідки міжнародної взаємодії та перспективи; робити висновки з історичних уроків, співвідносні з проблемами життя народу і своїм власним життям; на основі аналізу уроків минулого та сучасного робити власний життєвий вибір, зміст і форми життєдіяльності, критерії та ідеали поведінки; бути готовими до здійснення історичної місії - України (українства) і власної на основі переконання: міра розвитку, поступу, могутності нації, держави, вселюдства - мудра й добра, сповнена гідності й честі, високоморальна, могутня свідомою добродійністю Людина.

ЛЕКЦІЯ № 15 З УКРАЇНОЗНАВСТВА:

«Українознавство - інтегративне гуманітарне знання про Україну та світове українство як протосистема дисциплін віртуального університету українознавства»

У п'ятнадцятій лекції «Українознавство - інтегративне гуманітарне знання про Україну та світове українство - як протосистема дисциплін віртуального університету українознавства» розглянемо три складники питання:

- Два типи організації знання: моноосновне та інтегративне. Умовність розрізнення знання на гуманітарне та природниче.
- Значення освітнього середовища для *специфікації всього знання як гуманітарного*. Структура знання визначає в освітньому середовищі структуру дисциплін - навчальний план.
- Стратегія побудови навчального Плану на основі інтегративного гуманітарного (за специфікацією освітнім середовищем) знання засобами дистанційної освіти.

Проблема формування інтегративного гуманітарного знання.

Хоча сучасна освіта є системною, система не завжди постає як інтегрованим чином впорядковане знання;

Можна вирізнити два типи впорядкування системного знання: моноосновне (монобазове) та інтегративне;

Моноосновне знання суспіль впорядковане на єдиних принципах, хоча і йдеться про певну систему;

Сукупність та єдність принципів, методології, складових системи, фактографічного матеріалу розповсюджується на всі складові системи. Як правило такі системи тяжіють до синтетизму, який не є методологічною панацеєю;

Текст (Гіпертекст) є лінійною впорядкованістю моноосновного знання.

Інтегративне знання впорядковується іншим чином та за іншими правилами, отже іншим методом;

В інтегративному знанні складники не синтезуються, а поєднуються;

Неможливо за допомогою будь-якого «Тексту» втілити інтегративне знання: проблема співвідношення основоположень філософії знання Д.Локка та Дж.Берклі;

Не існує простих форм отримання знання (ідей) - а лише комплексні (інтегративні);

Правила та методи поєднання складників інтегративного знання випрацьовуються відповідно до безпосереднього завдання та мети освітнього процесу.

Освітнє середовище як втілення певного типу знання:

Знання не завжди набуває системного впорядкування;

В освітньому середовищі все знання є гуманітарним;

Історію філософії можна представити відповідно до типів освітніх середовищ;

Тип освітнього середовища визначається базовим знанням, за яким формується «тіло» і тип навчального закладу;

Лише у новій філософії (XVI-XVIII ст.) знання набуває системного впорядкування;

Е.Кондільяк вперше аналізує існуючі філософські «системи»;

Системна організація знання започаткована у Німеччині зусиллями Х.Вольфа та Баумгартена і увібрала в себе весь здобуток філософії того часу: Британська емпірична філософія, філософія Декарта, послідовників Декарта, філософія Лейбніца, філософські та педагогічні здобутки представників французького Просвітництва;

Університетська освіта є втіленням певного типу системного знання - формування навчального плану, який структурно відбиває систему пануючого типу знання: системно впорядковане знання для власного втілення формує освітнє середовище як освітню систему;

Необхідно розрізняти освітню систему та систему освіти;

У спектрі соціальних стосунків ми маємо справу з системою освіти, яка, проте, відбиває головні риси освітньої системи завдяки соціальній дієвості її представників-випускників;

Освітня система, як і система освіти є не універсалістським, а функціональним утворенням, у якому втілюється та чи інша філософія, формується певний тип психіки та світогляду.

Інтегративне гуманітарне знання представлене досвідною наукою:

Існує розгорнута концепція інтегративної гуманітарної науки - «Українознавство», над якою працювали відомі вчені України та зарубіжжя, починаючи з 1991р.;

Розбудова «Українознавства» як інтегративної гуманітарної науки має власну тривалу історію;

Складові та чинники цієї науки складають в спектрі освітнього середовища сукупність дисциплін та курсів, формуючи відтак - навчальний план;

Зміст для наповнення навчального плану Віртуального університету надають відділи Інституту українознавства, структура яких відбиває структуру саме інтегративного гуманітарного знання. З 1991р. накопичений значний джерелознавчий та методологічний матеріал, який вже зараз цілком забезпечить дієвість віртуального освітнього закладу;

Навчальний план визначає зміст освіти та є самостійним об'єктом дослідження у власному розвитку та змінах.

Цей феномен і визначає неповторність та унікальність певного закладу освіти, оскільки жоден інший існуючий навчальний план (і розгорнутий на його основі навчальний процес) неспроможний забезпечити саме таку інтегративну цілісну форму наукового знання та набутого світогляду, як результату освітнього процесу;

Об'єктом філософського дослідження стають форми, методи, засоби інтегрування знань з різнорідних наук (моделювання гуманітарного інтегративного знання) та механізми впровадження цих знань у систему дистанційних (у першу чергу - електронних) форм освіти.

Саме такий підхід дає можливість залучати знання з наук про довкілля (екологія, валеологія), соціології та політичних наук, мистецтва, математики тощо, водночас не підмінюючи і не втручаючись в основоположення та власний розвиток цих наук;

Сучасний розвиток освіти та освітніх технологій спонукає до розробки та впровадження нових засобів орудування гуманітарним знанням. Найперше це стосується принципово нової у вітчизняній науковій спільноті системи гуманітарного знання - інтегративного гуманітарного знання, яке має всі ознаки науки та навчальної дисципліни. Такою наукою постає «Українознавство».

Відтак, ми пропонуємо розглядати «Українознавство» - інтегративне гуманітарне знання про Україну та світове українство - як протосистему дисциплін освітнього середовища Віртуального університету (Virtual University).

Аналіз сучасного українського Інтернет-середовища засвідчив, що не існує системного освітнього гуманітарного каналу, який би цілісно відтворював знання про Україну як наукову систему.

Практично всі більш-менш потужні сайти розроблені «природничими» закладами науки і освіти та стосуються, в першу чергу, знання з «природничих» наук.

Певні концептуальні положення «Українознавства» дають змогу змінити погляд на гуманітарну науку як на таку, яка виключає можливість орудування «природничим» знанням.

Будь-яке знання в освітньому середовищі набуває властивостей гуманітарного. А включення за певними методами в освітній процес «природничого» знання у комплексі з наявним «гуманітарним» породжує інтегративне гуманітарне знання.

Саме тому «Українознавство» і постає як інтегративна гуманітарна наука, яка в освітньому процесі спроможна виконати покладені на неї завдання - відтворити у формі знання цілісний образ України та світового українства у всіх проявах та формах.

Безумовно, що система сучасних електронних засобів освіти сприятиме якнайшвидшому досягненню існуючої мети.

ЛЕКЦІЯ № 16 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Українознавство, як українська міжнародна система в науці та освіті»

У шіснадцятій лекції розглянемо «Українознавство, як українську міжнародну систему в науці та освіті».

Заглядаючи в історію наголосимо, що з 21 червня 2000р. Кабінет Міністрів України на пропозицію Міністерства освіти й науки ухвалив Постанову №1003 «Про утворення Науково-дослідного Інституту українознавства», чим визначив державницьку вагомість проблеми українознавства для всього суспільства, пройшло 13 років. Інститут створений з метою: по-перше, організації наукових досліджень з проблеми українознавства; по-друге - координації їх; по-третє - розроблення і впровадження новітніх технологій навчання; по-четверте - підготовки фахівців з українознавства. Якщо врахувати, що українознавчі різного роду інституції існують також у щонайменше 64 країнах планети, де понад 20 мільйонів етнічних українців творять матеріальну й духовну культуру, - то стане очевидно без перебільшення грандіозна перспектива дій всіх українознавчих інституцій освіти, науки, виховання, педагогічної інтелігенції в державотворенні та розвитку народу на межі століть. І зумовлене усе те як добре почутим та усвідомлюваним викликом часу, так і великими - тисячолітніми! - традиціями. Щодо традицій. Їхню вагу і сутність засвідчують ще найдавніші факти історії. Візьмемо хоча б окремі із них. Навіть у період грецького еллінізму наші прапредки здобували міжнародне визнання серед освіченої еліти, а питанням виховання й освіти надавали пріоритетного значення. Ще тоді ці питання були предметом філософії, педагогіки, політики, народної самосвідомості й гідності. То ж не дивно, що філософ Анахарсис користувався славою навіть серед грецьких мудреців (які, коли хотіли відзначити когось із ораторів, захоплено наголошували: «говорить, як скіф», тобто, як Анахарсис), був прихильником інноваційних процесів у вихованні, - але коли захотів прищепити співвітчизникам грецькі норми, був прострелений стрілою під час бенкету.

І. Із запровадження систематичної освіти, зокрема для знаті, розпочав новий етап державного розвитку Володимир Великий. Літописець зазначає, що у цьому зв'язку «на Русі лунали плачі великі», бо діти можновладців не прагнули вчитися, - а князь

Володимир довго вибирав тип релігії для Батьківщини, оскільки шукав найбільш відповідної інтересам і душевному ладові свого народу. Освіту, релігію, право поставили понад усе Ярослав Мудрий, Володимир Мономах і митрополит з руських Іларіон, наголошуючи: мета держави - суспільне благо, тому метою виховання, освіти, закону має стати людина з її гуманістичною етикою, людина-громадянин, людина-патріот. А шляхом до мети має стати педагогіка шукання істини. «Що знаєте, - наголошував Мономах, - того не забувайте, а чого не знаєте - вчіться»; вчіться свого і чужого, вчіться мудрості і красі, прагніть пізнання і самопізнання в ім'я творення (світу) і самостворення, уміння вибирати життєву дорогу. Саме філософія єдності інтересів людини й держави породила основи наукового українознавства, зафіксовані в меті автора «Повісті минулих літ»: розкрити, «Звідки пішла Руська земля, хто в ній почав першим княжити, як Руська земля постала є...». Не важко помітити, що це резонувало і з найавторитетнішими зарубіжними пошуками та традиціями, зокрема: Геродота і Гіпократа, Сократа, Платона і Арістотеля, педагогів-мислителів античної Греції і еллінського Риму, Скандинавії, Візантії, Франції, Німеччини, Англії, Чехії, Болгарії, Польщі, які, до речі, знали і шанували здобутки Київської Русі та Гетьманщини і тому, що були допитливими, і тому, що для того були достатні підстави. Підтвердження: Володимир Великий, дбаючи про могутність, розквіт, грядуще держави, поставив освіту на рівень її інтересів, а також поєднав з вихованням і релігією.

За великого князя Святослава ядром освіти стали лицарська етика й мова: і в їх побутово-суспільній, і в метафорично-мистецькій сутностях. Ярослав Мудрий над усе поставив закон і освіту, бо вважав: освіта, зокрема писане Слово, книга, - це джерело мудрості і благочестя, знання світу і шляху до мети, міри почуттів і думок. Етапними стали «Поучення дітям» Володимира Мономаха та «Слово про закон, благодать і істину» митрополита з руських Іларіона, його ж літопису «Повість минулих літ». Вчіться! - заповідав Мономах. Бо навчання - то шлях до серця, розуму й досвіду, до пізнання світу й себе; пізнання універсального й гуманістичного, - бо ж Бог створив безліч людей і народів, але всі - тільки з своїм обличчям! Отож жити з людьми, керувати народом - неможливо без їх пізнання, а тим самим і виховання та, наголосимо, самовиховання. Бо щоб керувати людьми, плекати громадянський лад - необхідно самому стати взірцем

громадянина; щоб виплекати Батьківщину патріотів - необхідно самому бути патріотом. Виховання, наголошував Мономах, - шлях до високої свідомості і державницької етики, а це означає, що батьківщинознавство має бути не лише науковим, а й моральним; не лише політичним, а й філософським та естетичним; поєднувати інтереси людини й свого народу з досвідом міжнародним. Не випадково наголошувалося на руськості Іларіона: за час Київської Русі з тридцяти митрополитів лише два були вітчизняні. Прислані Константинопомем, чужинці дбали не стільки про Україну-Русь: її державну могутність, мову, культуру, віру, - скільки про свою Візантію. Іларіон не просто виснував філософію: кожен народжується для щастя; шлях до щастя - пізнання істини та самопізнання; найвища форма - свобода, - а й переконливо показав необхідність особистісного, навіть полемічного прочитання т.зв. загальнолюдських (на той час - біблійних) «істин».

II. На цій основі він вияскравив ядро вітчизняної - праукраїнської - релігії як аналога філософії серця, чим синтезував мудрість Володимира Великого, Святослава, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха у погляді на освіту, на її ядро - українознавство (нагадаємо: поняття Україна існує в літописах з 1187 р.): воно - це гуманізм і патріотизм, віра і філософія, мистецтво, синтезовані в мові; вони - пам'ять і досвід, знання і мудрість, етика і мораль; єдність родинного і громадського виховання, відчуття симфонічності ритму колиски і земної кулі, - отже: заповітів роду і творення майбутнього, а тому - філософія і політика держави. Цілком природно, що в повному обсязі українознавство не досягалося тільки історією чи фольклором або міфологією; тільки релігією, філософією чи правознавством; крає, країно - чи народознавством, - а синтезом усіх тих знань та наук, тим більше, що мислителі і державні мужі ще в час Київської княжої держави мислили людину й природу Землі і Неба, сучасне, минуле (від створення світу та світового потоку) й майбутнє в космічній цілісності, як єдиний живий організм. Братські, козацькі школи, Острозька і Києво-Могилянська академії, рух тисяч української молоді в Європейські університети також були зумовлені гострими потребами держави - Гетьманщини. І так само закономірно, що на перехресті магістралей народної долі набули національних рис освіта і боротьба за незалежність, а втіленням їхньої взаємовпливовості - філософія та педагогіка Г.Сковороди. І цілком

закономірно «Литовський літопис», «Густинський літопис», «Короткий Київський літопис», «Повість про подільську землю» не тільки відновлювали історичну пам'ять всебічного життя народу, а й зумовили появу козацьких літописів Самовидця, Грабянки, Величка, як братські та козацькі школи - Острозьку і Києво-Могилянську академії, чим синтезували професіоналізм і патріотизм, вітчизняний і зарубіжний досвід, а тим самим - сприяли могутньому розвитку мистецтва бароко, національно-державницької свідомості та гуманістичної самосвідомості, появі поколінь борців за національно-державну незалежність, таких носіїв ментальності й долі народу, як козак Голота, Байда, Сагайдачний, Дорошенко, Хмельницький, Мазепа, Орлик, К.Розумовський, П.Калнишевський, що в основу розквіту держави клали розвиток освіти й науки, а на освіту тратили і власні матеріальні надбання. А світочі народного пробудження - автор «Граматики слов'янської» І.Ужевич, праць з математики, філософії, медицини, астрономії Мартин із Журавиці, «Прогностичних міркувань» Ю.Дрогобич, освітяни, вчені, полемісти Є.Плетенецький, І.Борецький, М.Смотрицький, Л.Зизаній, І.Копистенський, князь К.Острозький, патріотка Л. Гулевичівна, митрополит П.Могила піднесли народ, його вождів на рівень державницького мислення, а вони відродили державу, честь і свободу.

Нагадаємо: воістину народний філософ Г.Сковорода готував ілюстровані власними малюнками азбуку та ін. посібники для вивчення природничої і гуманітарної сфер, а ядром його педагогіки стала філософія серця - філософія пізнання й самопізнання як основи творення і самотворення, мудрості та гуманістичної етики: відкрий себе самого і ти відкриєш світ, свій талант і своє призначення та щастя.

III. На ґрунті вітчизняних та зарубіжних традицій - грецьких і римських, новоєвропейських сформувалася і універсально українознавча філософія й педагогіка Т.Шевченка. Немає можливості дати навіть контури звершеного нашим титаном. Тому наголосимо лише на тому, що Т.Шевченко - автор не тільки «Кобзаря», а й «Букваря» та численних педагогічних творів, отже він був свідомим освітянином; його кредо сконденсоване в повісті «Близнець» і спрямоване на утвердження філософії: першоджерелом освіти є виховання; виховання гуманістичне, патріотичне і волелюбне. Найпершими і найавторитетнішими педагогами (як те засвідчили й

Мономах та Іларіон) є батьки. Саме в родині, на органічних національних традиціях та на прикладі батьків формується характер людини: її емоції, інтелект, воля і психіка, її питома особовість. Інакше - ерзаци «куцого німця», покруча; не нація, а населення, адже людина, як і нація, без власного характеру - то кисіль і дуже несмачний. Нагадаємо: Українська держава IX-XIV століть передала свої традиції Литовсько-Руській державі XIV-XVI ст. Досвід обох сконденсувався в Гетьманщині - найосвіченішій, за визначенням іноземців, нації XVII ст. І так само братські, козацькі школи, Острозька, Києво-Могилянська академії - одні з найперших і найзначущіших у Європі, передали свої традиції Львівському, Харківському, Київському університетам. Закономірно, що епохи європейського Гуманізму, Реформації, Відродження зародила освіта; освіта й наука, зокрема просвітництво доби першої світової НТР, - вирішальним чином вплинули на формування європейських націй і культур, а ті - на тип світосприйняття й життєдіяльності особистості. Освіта й наука інтегральним чином вплинули на формування й української еліти, нації та держави. А визначальними чинниками універсального впливу освіти та науки стали: *мова* - з одного боку; *синтез* етнології, міфології, натурфілософії, фольклористики і лінгвістики, соціології, літератури - , *мова* - й релігієзнавства, *крає* -, *природа* - , *народознавства*, інших галузей наук, що неминуче сформувалися в українознавство, - з другого. Цілком природно, що Т.Шевченка підготували Г.Сковорода, І.Котляревський, автори світової класики, у тому числі й педагогічної, козацьких літописів, «Історії Русів», а сам Т.Шевченко, ставши учителем нації, зробив неминуchoю появу і як вчених - відомих письменників, громадських, політичних діячів; і як освітян - українознавців М.Максимовича й П.Куліша, М.Шашкевича і М.Костомарова, М.Гулака, В.Антоновича, І.Франка і М.Грушевського, Д.Яворницького і Б.Грінченка, К.Ушинського, С.Русову, Г.Ващенко, І.Огієнка. Тож цілком логічно, що навіть політичну діяльність органічно поєднували з освітньо-науковою М.Грушевський, І.Франко, В.Винниченко, С.Петлюра, П.Скоропадський; з релігійною - І.Огієнко; синтезував різні галузі наук в цілісну концепцію українознавства великий В.Вернадський.

IV. Українознавство в системі політики і філософії держави. Подає саме розуміння українознавства як педагогіки, філософії і політики держави, що зумовило Центральної Ради видати постанову

від 7 листопада 1917р., про створення Педагогічної академії підготовки кадрів українознавців, а також ухвалу Національної Академії Наук 1918р. про українознавчу спрямованість не тільки відділу українознавства, а й усіх відділень - історико-філологічного, соціально-економічного, фізико-математичного. Природно, що саме українознавство зумовило як національно-державне відродження першої чверті ХХ ст., так і освіти та науки, що вивершилися численними відкриттями, енциклопедіями, у тому числі й «Енциклопедією українознавства» (одному із творців якої – В.Кубійовичу зараз виповнилося 100 років). Коли на українознавство напочувалися хвилі вандалізму, ректор Національного університету харчових технологій акад. Гулий робив усе, щоб не тільки кафедра українознавства (зав. проф. Горбул), а й увесь університет був гідний всенародній місії. Подібно до цього ректор Прикарпатського у-ту акад. В.Кононенко перетворив кафедру в інститут українознавства. Гідний наслідування приклад маємо у Вінницькому університеті. Народний інтелігент, проф. Тамара Буяльська запропонувала свій проект українознавчої освіти й науки ректорові акад. Б.Мокіну. Справжній реформатор, Борис Іванович не тільки схвалив концепцію, а й створив умови її втілення в практику: призначив проф. Т.Буяльську проректором університету, повелівши: твори! Не з адміністративної принуки, а з поклику душі взялися за впровадження українознавчої філософії освіти й науки завідувачі обласними відділами освіти Г.Тимошко (Чернігів) та Р.Постольнюк (Івано-Франківськ), Т.Люріна (Київський Міжрегіональний інститут) і Г.Головченко, Т.Цицалюк (Харків), письменник В.Захарченко (Черкаси) й проф. Я.Голобородько (Херсон), проф. М.Конобрицький (Краматорськ) і В.Герасименко, Л.Яресько та В.Крижанівська (Київ), проф. С.Стельмашук, директор школи Г.Лопушанська (Львів) і ректору університету Багров та академік П.Вольвич (Крим), ректор Українського Університету в Москві, академік В.Ідзьо (Москва).

Отже у висновок можемо з певністю наголосити: нині українознавство стало політикою й філософією Української держави та світової української діаспори. Коли хочемо бути європейцями, коли хочемо бути щасливими, коли хочемо виконати визначену Природою історичну місію, - станьмо українознавцями. Будьмо українцями! ...

ЛЕКЦІЯ № 17 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: **«Вивчення українства засобами світового наукового** **українознавства»**

У сімнадцятій лекції «Вивчення українства засобами світового наукового українознавства» наголосимо, що Україна як геополітична реальність та українці як нація із самобутньою культурою, оригінальною історією, неповторними звичаями й традиціями були здавна відомі у світі. Пізнання іноземцями української спільноти відбувалося як безпосередньо, через мандрівки, дипломатичні відносини, торговельні зв'язки, так і опосередковано, за допомогою усних і писемних переповідань. На об'єктивність, автентичність і правдивість інформації про українську землю й українську людину впливали різноманітні історичні обставини (періоди державного підйому й руйнації, поділ території поміж кількома імперськими утвореннями, зміна самоназви етносу) і чинники суспільного характеру (рівень розвитку науки, поява нових філософських ідей, відсутність чи наявність можливостей для комунікації). Відтак, упродовж довготривалих контактувань українства зі світом спостерігаються деякі зміни в рецепції України як геокультурного простору та як держави.

Сприйняття й інтерпретація образу України залежали також і від особистості реципієнта, його політичних і конфесійних переконань чи професійних зацікавлень. Проте потужний суб'єктивізм світової україніки, народжений із щирого зацікавлення, захоплення або співчуття, не забезпечує авторів від помилкових висновків чи роздумів, які іноді зустрічаються в іноземних текстах.

Україна-Русь як держава була відома далеко поза межами власного регіону. А в самому регіоні Русь посідала провідне становище. Простежувалося воно і на суходотті, і на водному просторі. Через Русь Дніпровим річищем пролягав шлях «з варяг у греки», тобто з півночі на південь Європи. Ним здійснювалися переважно торговельні переходи. Ця сполучна шляхова ланка поєднувала європейську північ не лише з візантійськими (грецькими) містами в Криму, але доходила і до самого Царгорода (Константинополя) морським сполученням. Чорне море, яке здавна греки називали Понтом, у князівський час ствердилося в назві як Руське. Русь панувала на цьому морському шляху.

Ще після переможного походу русичів на Царгород Візантія в русько-візантійському договорі визнала за Руссю право здійснювати безперешкодну торгівлю і переміщення не лише Чорним (Руським) морем, а і в самому Царгороді. Через те поміж впливовими правителями цього важливого - вузлового регіону постійно здійснювався обмін посольствами пошани й задля вирішення нагальних питань, аби уникнути небажаних протистоянь. Таке завдання у руських князів найперше виконували купці.

За князівського часу у взаєминах із провідними правителями світу утвердилась династійна дипломатія. Князь Володимир побрався з візантійською цісарівною Анною. Потім лише з XI - по XIII ст. є підтвердження про 15 шлюбних союзів поміж Руссю і польськими княжими домами. Були також династійні шлюбні зв'язки з німецькими, чеськими, французькими, шведськими, норвезькими, угорськими, грецькими (візантійськими) аристократичними, княжими, королівськими, імператорськими домами. Князя Ярослава Мудрого називали тестем Європи. Підготовкою своїх доньок до «європейського заміжжя» займалася дружина князя Ярослава Інґинґерда-Ірина, донька шведського короля Олафа, яка в посаг отримала всю Карелію. Ярославова донька Єлизавета одружилася з норвезьким принцом Гаральдом, що певен час перебував на службі у Ярослава. А його батько князь Володимир Великий першим з русичів побрався з особою такої гідності, як візантійська цісарівна. Його дружиною була грекиня Анна. Князь Ярослав 1018р. уклав угоду з могутнім тодішнім правителем Генріхом II Германським. Одним із династійних союзів був шлюб поміж князівною Анною Ярославною та королем Франції Генріхом I. У старовинному Реймсі, де відбулося вінчання Анни з Генріхом, було укладено шлюбний контракт. На цьому документі Анна поставила свій ними кроками української дипломатії часу утвердження незалежності було якнайшвидше визнання України - незалежної держави щонайбільшою кількістю держав у світі. У дипломатичних протоколах окрім офіційних прийомів, утвердилося також «правило» зустрічей у неофіційній обстановці. Так само велику роботу з встановлення неофіційних зв'язків і поширення відомостей про Україну й українців виконує так звана народна дипломатія. Це звичайні людські взаємини поміж представниками різних народів і культур, держав. Для українців така можливість порозуміння зі світом з'явилася після того, коли впала «залізна завіса» за часу М.Горбачова,

що виникла поміж країнами Заходу та соціалістичного табору й особливо ускладнилася у періоди «холодної війни» та «гонки озброєння». Але найширше розчинилися ворота у світ для України після проголошення нею незалежності на початку 90-х рр. XX ст.

Із Другої світової війни СРСР вийшов країною переможцем, але і з великими людськими втратами. Чи не найбільшим полем і найзапекліших бойових дій цієї війни з великою участю та втратами як військових, так і цивільного населення, поряд з Білоруссю, була Україна. Це визнав і увесь світ, що протистояв фашистській навалі. Зовнішня політика Й. Сталіна використала цей факт для здобуття більшого («численного») впливу на міжнародній арені.

Світове українство - нині це збірне явище, яке охоплює українців на материнській землі і поза нею. Теперішній феномен світового українства складався особливо активно впродовж не такого вже й значного часу. Розпочався цей процес лише 120-130 років тому. Його тривання спостерігається і тепер. Нині число осіб українського походження, які проживають за межами України, за приблизними підрахункам, становить від 16 до 20 млн.

Унаслідок еміграційних хвиль український етнічний соціум виявився розділеним на двос: трохи більше половини живе на материковій території, а решта (понад 45 %) розпорошена за межами України. Сьогодні українці проживають майже у 130 країнах світу, більш як у 60 державах діють понад 3 тис. національно-культурних громадських об'єднань.

В історії формування нинішньої української закордонної громади чітко простежуються чотири хвилі масового переселенського руху з України. **Перша** хвиля еміграції (остання третина XIX - початок XX ст.) була зумовлена переважно соціально-економічними чинниками і тому, відповідно, мала заробітчанський характер. **Друга** хвиля еміграції - період між двома світовими війнами (або ж - міжвоєнна) (1918-1939рр.) була спричинена, поряд із соціально-економічними чинниками, передовсім поразкою національно-визвольних змагань.

Тому ця хвиля еміграції мала переважно політичний характер і за своїм освітнім рівнем значно перевищувала першу еміграційну хвилю. Завдяки цим чинникам українці змогли швидко адаптуватися в новому соціокультурному середовищі, і з часом, стати повноцінними громадянами країн поселення. Кінець Другої світової війни та її

наслідки зумовили *третьо* хвилю масової української еміграції, яка була майже винятково політичною. Ця хвиля української еміграції чисельністю близько 200 тис. осіб, складалася із «переміщених осіб», які вважали себе політичними емігрантами та походили з різних земель України - східних, центральних і західних. Саме тому деколи її називають ще соборною еміграцією.

1921р. урядом Канади українсько-англійського двомовного шкільництва у провінціях Манітоба, Саскачеван і Альберта, українська мова продовжує викладатись у домашніх умовах та у приватних школах при церковних парафіях, громадських організаціях.

Українці не погодилися з такою внутрішньою політикою в державі. Вони переконали уряд у Канаді відійти від англо-французької двомовності, а допустити полікультурність, за якою українці знову здобули право на викладання українською мовою в загальноосвітніх школах. Великої праці до бажаного для українців розв'язання цієї проблеми доклав мовознавець Я.Рудницький. У 1971р. у Альберті було схвалено законодавство, за яким впроваджувалися двомовні програми. Згодом подібні закони прийнято в Саскачевані та Мані-тобі. Українознавчими питаннями і, зокрема, вивченням української мови займається Канадській інститут українських студій (Canadian institute of Ukrainian studies).

Великим досягненням українських науково-освітніх сил на еміграції стало заснування науково-дослідних інституцій, зокрема: Українського Наукового Інституту в Берліні (1926р.) і Варшаві (1930р.).

У 20-х рр. XX ст. у США поряд із суботніми школами українознавства при католицьких церквах з'являються перші українські цілоденні школи, що було відповіддю української громади урядовій політиці «плавильного казана».

Отже, доба другої хвилі української еміграції позначилася активізацією діяльності уже існуючих і створенням нових громадських і культурно-освітніх організацій в українському зарубіжжі. Здобутки науково-педагогічної думки й безпосередній практичний досвід українських науково-освітніх закладів за кордоном у 20-30-ті рр. XX ст.

Сьогодні кращі традиції української науки й освіти діаспори репрезентують такі установи, як Українська Вільна Академія Наук у США й Українська Вільна Академія Наук у Канаді, Наукове Товари-

ство ім. Шевченка в Америці, НТШ у Канаді, НТШ у Європі, Українське Історичне Товариство в Америці, Канаді, Європі, Східноєвропейський дослідний Інститут ім. В. Липинського, УВУ в Мюнхені й Український Католицький Університет у Римі. У 1965р. зусиллями А. Винара в далекій Америці постає Українське Історичне Товариство (УІТ), а його друкований орган «Український історик» стає єдиним фаховим історичним журналом на Заході. Україномовність журналу забезпечила входження української мови у світовий науковий контекст. Окрім того, огляди публікацій «Українського історика» у провідних реферативних журналах США, надходження до світових бібліотек, участь членів УІТ у міжнародних наукових форумах, членство в міжнародних історичних та славістичних асоціаціях включало українську історіографію, а відтак і українську науку в цілому у світовий контекст наукового розвитку.

Із проголошенням незалежності України розпочалася активна співпраця науково-освітніх інституцій діаспори та власне на українських землях, що в свою чергу розкриває нові можливості творчих пошукувань українських учених і педагогів. Ще одним важливим осередком дослідницької роботи з української тематики, що здійснюється також на основі документів, які зберігаються в архіві, є Канадський інститут українських студій, який діє з 1976 р. при Альбертському університеті в Едмонтоні. Сьогодні у 44 країнах світу діють українські аматорські мистецькі колективи, художні галереї, музеї, різні фундації. Так, суттєвий вплив на збереження української культури в Америці мають Український музей у Нью-Йорку, Український музей-архів у Клівленді (США), Село-музей спадщини української культури в Альберті (Канада), Свидницький музей українсько-русинської культури (Словаччина), Український Університет в Москві(1992-2012pp.), з 2001 року видає Науковий Вісник якого на 2013 рік вийшло XVIII томів (засновник і ректор, професор В.Ідзьо, Український Історичний Клуб міста Москви(1995-2010pp.) з 1997 року видає Науковий Вісник, якого на 2013 рік вишло XVI томів 18 книг(засновник і голова, доктор історичних наук, професор В.Ідзьо), Центр української культури і мистецтв у Лазоревську (район великого Сочі, РФ), Фундація св. Володимира Хрестителя Київської Русі у Кракові (Польща) тощо...

Література української діаспори стала доступною для масового читача лише після розпаду Радянського Союзу та проголошення само-

стійності України. Пожвавлення суспільно-політичного життя у 1990-х рр. сприяло й зрушенням у культурно-мистецькій сфері. У цей час відкриваються бібліотечні й архівні спецфонди, активно перевидаються художні твори письменників-емігрантів, у Київ переїжджає об'єднана редакція журналу «Сучасність», провідного часопису українського літературного зарубіжжя. Сучасна діаспорне письменство опікується проблемою збереження української національної ідентичності у чужомовному середовищі, підкреслює загрозу втрати молодшого покоління українців під впливом неблаганної мовно-культурної асиміляції (романи Аскольда Мельничука). У теперішніх багатоетнічних державах, що утворювалися через еміграцію з різних куточків світу, найбільше це стосується обох американських континентів, є одна показова ознака, за якою майже не помилившись можна довідатись про те, із якої країни прибули предки того чи іншого громадянина держави. Це віровизнання. Саме за тим, до якої церкви йдуть на богослужіння американці, можна встановити їхнє походження.

До характеризування наслідків української еміграції як процесу, застосовується поняття «українська еміграція» - це вже утворення, яке з'явилося через тривання процесу еміграції (емігрування). А також поняття «українська діаспора» (розпорошення, розсіяння з грецької мови), що показує у своєму значенні наявність українців у багатьох країнах (місцевостях) світу. Із відродженням України як незалежної держави з її неодмінними атрибутами - кордонами (рубежами), постало поняття закордонних (зарубіжних) українців.

Україна є членом ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй із питань, освіти, науки, культури) з 12 травня 1954 р. За час перебування в організації Україна виступала з ініціативою створення багатьох проєктів. Серед таких був проєкт розгортання роботи з викорінення неписьменності. Його було проголошено в ході роботи 26-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО. З українського боку висунуто пропозицію про використання засобів масової інформації задля зміцнення миру, недопущення пропагування війни, насильства та ненависті між народами. Ця українська ініціатива дала поштовх для розробки відповідної Декларації у 1978 р. А на 27-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО Україна висунула ініціативу розробки «Програми культури миру». На 29-й Генеральній конференції

ЮНЕСКО Україна виявила ініціативу про звернення до ООН із метою проголошення ООН одного з років Міжнародним роком захисту, збереження і відродження культурної спадщини. ООН проголосила таким роком 2002р. На 30-й Генеральній конференції ЮНЕСКО - останній у XX ст. та у тисячолітті, Україна висунула ряд положень про подальшу роботу організації: пошук форм гармонізації глобальних, регіональних і національних інтересів, нових форм співробітництва.

У вищих навчальних і наукових закладах України створено більше 40 кафедр українознавства. Серед них найактивніше працює «Кафедра українознавства» створена та очолена у 2005 році в Університеті «Львівський Ставропігон» професором В.Ідзьо.

Під орудою організованої та очолюваної доктором історичних наук, професором, академіком-українознавцем «Кафедри українознавства» Університету «Львівський Ставропігон» В.Ідзя працювали і працюють визначні вчені українознавці-професори: П.Кононенко, Я.Кміт, М.Пришляк, Я.Дашкевич, М.Недюха, І.Огірко, В.Гаркуша, О.Огірко та інші.

Завідувачем «Кафедри українознавства» Університету «Львівський Ставропігон» створений науковий журнал «Українознавець», якого з 2005 по 2013 роки вийшло XIII чисел.

Слід також наголосити, що Університет «Львівський Ставропігон», «Кафедра українознавства» тісно співпрацюють з науковим та освітнім сектором ЮНЕСКО, зокрема з «Міжнародним Центром впроваджень програм ЮНЕСКО», головою правління якого є В.Попов, який координує співпрацю з функціонуючим з 1962р. у Парижі постійним представництвом України при ЮНЕСКО.

Слід також наголосити, що ЮНЕСКО співпрацює з Україною в галузях лінгвістики, філософії людського спілкування, застосування інформаційних і комунікаційних технологій в освіті. ЮНЕСКО патрує архітектурні пам'ятки України: Софійський собор у Києві, Києво-Печерська лавра й історичний центр Львова внесено до Списку всесвітньої культурної спадщини.

У Міжнародну мережі біосферних заповідників внесено українські «Чорноморський», «Стужиця», «Асканія-Нова».

Коли сталося українське лихо - аварія на Чорнобильській АЕС, ЮНЕСКО було створено програму «Союз Чорнобиль», що діяла протягом 1991-1997 рр. із метою зменшення наслідків аварії.

Розпорошившись по багатьох країнах світу, насамперед Європи, переживаючи труднощі емігрантського життя, українська політична еміграція віднайшла достатні внутрішні сили для самоорганізації, ставши тим самим важливим джерелом формування української діаспори. Цьому сприяла діяльність створених емігрантами численних громадських і культурно-освітніх установ, зокрема на теренах Чехословаччини, Польщі, Німеччини, Австрії, Росії та Білорусі.

Новітня еміграція українців виявила потребу і їхнього духовного опікування церквою. Із цією метою Синодом української греко-католицької церкви прийняте рішення про висвяту візитаційного єпископа для українців у Італії, Іспанії й Ірландії.

Православні українці, що тепер прибувають до Європи, входять під духовний провід уже наявних українських парафій у Великобританії, Франції, Німеччині й Бельгії. При потребі засновуються й нові. На православних українців у Європі поширюється юрисдикція єпископа, резиденція якого в Бельгії з Михайлівським кафедральним собором у Генку.

Українці діаспори в країнах свого поселення завжди намагалися зберегти власну національну ідентичність, виявити свою культурну природність. Їхнє прагнення до національно-культурного самозбереження й маніфестування виявилось у створенні численних громадських структур, наукових установ, мистецьких товариств, недільних шкіл.

Однак існування в чужому правовому, економічному, освітньому просторі вимагало від діаспорян й поступового при звичаєння до ладу й традицій країн проживання. Великий духовний потенціал і творчі здібності українства мали змогу вільно проявитися й розвинутися в західному світі.

ЛЕКЦІЯ № 18 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Українознавчі дослідження світового терену українства»

У вісімнадцятій лекції розглянемо «Українознавчі дослідження світового терену українства».

Українознавство як наука має за об'єкт дослідження Україну та світовий терен українства. Класифікація тематики українознавчої літератури може здійснюватись на основі різних критеріїв. Зокрема, вона може класифікуватися на підставі тих предметів, теоретична система яких утворює зміст поняття «Україна», тобто сам теоретико-практичний об'єкт українознавчого дослідження.

Предмети, на які пізнавально-практично розпадається зміст поняття «Україна» як об'єкт дослідження, представляють, по суті, фундаментальні засади буття українського народу. Маються на увазі, насамперед, геолого-екологічне становище України у світі, мовно-інформаційна, господарська (економічна) й станова (соціальна) системи, пізнавально-дослідницька та навчально-освітня системи, звичаєвість (мораль), філософія, творчість (тобто мистецтво) в різних галузях діяльності, міфологічна структура світосприйняття, геополітичне й демографічне становище, нагромаджений попередніми поколіннями українського народу обсяг цінностей (давнина) та держава. Одночасно зв'язок цих предметів утворює українську культуру, котра, власне, і функціонує як основоположна, визначальна й характерна підстава українського суспільства.

Притаманне змісту поняття «Україна» предметне розмаїття виражається і фіксується системою природничих, гуманітарних і суспільних наук, що внутрішньо диференційовані на більш конкретні (спеціальні) науки із своїми особливими предметами. Крім того, українознавча тематика класифікується за способами літературного відтворення предметів (проза, драма, поезія тощо), рівнями знання (міфопоетичне, теоретичне, емпіричне, фундаментальне, прикладне), а також формами пізнання (легальне, таємне, навчальне, копіювально-відтворююче і т.п.) на підставі суб'єктної визначеності. Остання складається завдяки соціальній диференціації українського суспільства на певні соціальні групи, верстви, професійно-фахові, територіальні та інші спільноти. Суб'єктна визначеність структури змісту українознавства допомагає в науково-пізнавальному

відношенні встановити, хто, як і навіщо досліджує Україну як об'єкт і як предмет, тобто як ту або іншу її сторону як об'єкта.

Причому ніколи не було і не існує в суспільстві ніякого іншого способу вираження об'єкта дослідження, крім усномовної або письмової оповіді чи переказу. Але нагадаємо: те вираження предмета, яке в Україні називається оповіддю, переказом чи описом, мовами інших народів називається інакше. Відомо, що греки усні й письмові оповіді називали й називають словом «історія». Дане слово було запозичене у греків римлянами й іншими європейськими спільнотами. Нині і в українському суспільстві слово «історія» стало, так би мовити, «рідним», бо воно широко застосовується у межах внутрішнього і міжнародного спілкування. Проте при уважному аналізі виявляється, що тлумачення змісту грецького слова в системі українського світорозуміння і пізнавально-інформаційної, особливо наукової, діяльності занадто суперечливе.

Насамперед відзначимо, що іншомовне слово «історія» в сучасній вітчизняній філософській та науковій літературі витлумачується у відмінному від його ментального значення смислі. Так, якщо брати за логіко-теоретичний еталон довідкову літературу, то, наприклад, у «Філософському енциклопедичному словнику» (2002р.) можна прочитати, що історія - це наука про розвиток суспільства. Але, якщо це твердження вірне, то слід визнати, що цим же визначенням неявно виражається значна переміна в розумінні змісту грецького (і римо-латинського) слова «історія», що властиве публікаціям сучасних українських авторів, порівняно із тлумаченнями історії дослідниками минулих століть.

Наприклад, ще у XVII ст., як бачимо із змісту «Лексикона латинського» Єпіфанія Славинецького, українські автори витлумачували історію у тісному зв'язку із словом *hister*, відповідником якого у вітчизняній мові було слово «кошун». Кошун, як відомо, - це оповідь, переказ про дійсні й легендарні, звияжні та інші важливі й героїчні діла предків. Тому й *histriones* перекладалося як «кошунство», а слово *historice*, тобто «історія», тлумачилося як «дієпис», який за смислом дещо відрізнявся від «логографії» (дієписання), «хронопису» (часопису) й «літопису» (щорічного опису), котрі, у свою чергу, в XVII ст. перекладалися в Україні на латину як *historia* (історія). Історичною, у цьому смислі, була подія, котра описувалася (оповідалася й переказувалася), отже, була

«дієписательною», тобто «фактичною» - із вказівкою на час і місце події.

Необхідно підкреслити, що в Україні погляд на історію як на предмет навчання і вивчення, започатковується в 1-й половині XVIII ст. у Гетьманщині, точніше - в Чернігівському колегіумі. Це був на той час значний культурно-освітній центр не тільки в Україні, але й в усьому «близькому зарубіжжі» (для молдаван, росіян, білорусів, сербів тощо). Причому історія викладалася в колегіумі переважно як складова курсу риторики, в межах якого вона виконувала роль вчення про етичне вирішення життєвих проблем та складання оповіді («казання») про них. Тобто історія викладалася не як особлива наука, а як оповідь про вчинки людей, що зберегли морально-повчальний зміст і гідні наслідування студентами колегіуму.

Прямо на це вказує мотивація зробленого в 1716р. першого в Україні перекладу історії Риму Тіта Лівія, виконаного ректором Чернігівського колегіуму А.Стаховським. Дослідник цього важливого для розуміння тлумачення історії в Україні питання чернігівський вчений С.Мащенко зазначає, що А.Стаховський, започатковуючи викладання історії в навчально-освітній системі України, вбачав цінність праці Лівія в тому, що її автор був великим патріотом своєї батьківщини. Саме патріотизм римлянина А.Стаховський розцінив як повчальний зразок для життєорієнтації чернігівських студентів, бо «твір буде вчити юнацтво любові до своєї Батьківщини». Під кінець XVIII ст. викладання історії як пов'язаної з красномовством морально-пізнавальної дисципліни запроваджується в Києво-Могилянській академії, а далі - в Переяславському, Харківському та інших колегіумах. Все це сприяло поширенню вживання слова «історія» по всій Україні.

Проте переміни, що відбулися протягом XVII - XX ст. в тлумаченні історії у межах вітчизняної літератури, внесли в пізнавально-понятійний процес значну логіко-сміслову конфліктність. Перш за все, вона торкнулася змісту наук, що вважаються інтерпретаторами «розвитку суспільства». Мовиться про соціальну і політичну філософію, філософію історії, політичну економію, соціологію тощо. Наявність цих наук вимагає або визнання, що саме вони, а не історія, є пізнавально-теоретичними виразниками суспільного розвитку, або ж визнання історії як «об'єктивності» й одночасно як такої окремої науки, що виключає інші науки про

суспільний розвиток. Причому, у випадку визнання дослідження суспільного розвитку прерогативою «історії як науки», треба розуміти справу таким чином, що «поза історичні» тлумачення розвитку суспільства не слід вважати історією, тобто переказом про події, явища чи процеси, котрі нібито не мають нічого спільного з описами розвитку.

Привертаючи увагу до суперечностей у вітчизняній літературі, викликаних відступами від базового, тобто грекомовного (і латиномовного) визначення історії, підкреслимо, що різні аспекти суті цих суперечностей все-таки знайшли відображення в науковій думці України. Зокрема, їх констатує енциклопедичний словник із соціальної філософії (1996р.), виданий під редакцією В.Андрущенка та М.Горлача. Він містить три різні трактування, що зустрічаються в українознавчій літературі. Вони не тотожні за змістом, через що вносять у тлумачення історії значний смисловий розлад. Так, історія у цьому словнику трактується, по-перше, як довільний процес розвитку в природі та суспільстві; по-друге, як реальний розвиток тільки суспільства, його типів, окремих цивілізацій, етносів, країн, а також форм, сфер, явищ та інших виявів життєдіяльності суспільства; по-третє, вважається, що історія - це окрема наука, що досліджує минуле суспільства.

Викладене вище трактування історії, на наш погляд, більше ставить питань, ніж допомагає їх вирішити. Зокрема, якщо історія - це довільний розвиток в природі та суспільстві, то вона є не більше, ніж вислів, що виражає об'єктивно дане життя організмів. Річ у тім, що в природі і суспільстві **розвиваються** із якогось **завитка** (із насіння, зародку і т.д.) при певних обставинах і умовах тільки організми. Розвиток через це був і залишається предметом тільки біологічних досліджень. Все ж інше, тобто всі неживі системи світу, не мають властивості розвиватися, хоча й досліджуються спеціальними методами.

Проте, коли неживі (механічні, фізичні, інформаційні тощо) природні перетворення ототожнюються із розвитком, тоді вони хибно сприймаються і витлумачуються як аналогія органічним процесам. Тобто неорганічні зміни помилково оголошуються розвитком, через що адекватне пізнання й символіко-понятійне відтворення конкретних неживих процесів підміняється свавільністю аналогії. Більше того, визнання історії як довільності, притаманної природі й суспільству,

потребує також визнання необхідності свавілля в написанні та змісті оповідань про різноманітні події саме на тій підставі, що всі перекази й описи, в тому числі й розповіді про різноманітні переміни, згідно з вимогами вищевказаного визначення історії, мають бути довільними.

Одночасно й трактовка історії як «реального процесу розвитку суспільства», про яку також мовиться у вищезгаданому словнику, хоча і має місце в науці, філософії, загалом в українському суспільстві, виявляється все-таки однобічною. Вона хибує саме через те, що не включає в себе потребу прояснити реальність розвитку природи та явищ, видів і т.п. цього розвитку. Адже «розвиток суспільства» передбачає тільки таке пояснення суспільних перетворень, що якимсь чином альтернативне, знову-таки, оповідам про природні перетворення.

До того ж, тлумачення історії як «реального процесу розвитку суспільства» помилкове і через те, що абстрагується від довільності і просторово-часової неоднозначності розвитку як властивості виключно живих систем. Тому воно не враховує того, що в суспільствах, тобто в системах взаємодій людей на ґрунті спільної культури, відбувається виключно механічне нагромадження інформації (ентропія), в той час як в розвитку організмів має місце синергетичне нагромадження інформації, котре супроводжується непропорційністю її витрат. А коли історія називається ще і наукою про минуле суспільства, то це означає, що вона ототожнюється значною мірою із перевідкриттям та повторним сурогатним використанням змертвілої інформації, перш за все, із археологією, котра зайнята відшукуванням і трактуванням архаїки, тобто різноманітної незмінної інформації, що утворює нагромадження внутрішньо не пов'язаної різночасової і просторово роз'єднаної давнини.

Отже, і тоді, коли в сучасній українській літературі - науковій і ненауковій - історію трактують як науку про розвиток суспільства, і тоді, коли її вважають наукою про минуле суспільства, і тоді, коли історію розуміють як довільний розвиток природи і суспільства, має місце велетенський відступ від дійсного смислу і змісту грецького слова «історія», яке в українській мові синонімічне таким словам, як «оповідь», «переказ» тощо. Але це також означає, що вживане у невластивому смислі слово «історія» не піддається раціональній інтерпретації, бо воно нічого адекватно не пояснює. Вірно в цьому

аспекті висловлюється Т.Яшук, яка вважає, що історія не може визначатися як якась предметно дана й об'єктивна величина. Будучи формою самосвідомості, самопізнання і пам'яті, історія функціонує в суспільстві тільки як «засіб, яким послугуються для пригадування, розуміння, реконструювання».

Вживання у неадекватному значенні при надзвичайно широкому діапазоні суперечливих визначень поняття «історія» в сучасній українознавчо-філософській літературі загалом ставить під сумнів твердження про те, що історія - це ще й назва окремої науки або ж окрема наука. Зокрема, в сучасному навчальному посібнику «Історична наука: термінологічний і понятійний довідник» історія, по суті, розуміється як деякий універсальний симбіоз антропологічних, етнологічних, етнографічних, соціологічних та інших знань, а також як сума суджень, що передбачають майбутнє.

Така наука ніби «починається з появи людей на Землі» (отже, припускається, що був якийсь антропогенний «першоісторик»?) і, таким чином, постає як «наука про процес розвитку людського суспільства». Тому ця наука немовби має всеохоплюючий антропологічний та соціокультурний зміст, бо «вивчає розвиток окремих держав і народів, а також людства в цілому в усій його конкретності й різноманітності, яке пізнається з метою розуміння його минулого, сучасного стану і перспектив у майбутньому».

Зазначимо, що, скориставшись викладеним вище «історичним» розумінням історії стосовно України, матимемо приблизно таке визначення: історія України - це наука, яка починається із виникненням українців на Землі, вивчає суспільство, державність і народ України в усій його конкретності й різноманітності з метою розуміння його минулого і сучасного стану, а також перспектив у майбутньому.

Зрозуміло, що така розповідь (історія) про Україну, витлумачена як наука, котра має власний метод дослідження й понятійний апарат, не можлива навіть в тому випадку, коли вона трактуватиметься як продукт дослідження «історичних джерел». Адже в такому разі її потрібно вважати лише наукою про дослідження й використання джерел, тобто як архівістику, музейну справу, археографію тощо. Але варто зазначити, що ці та інші науки конститууються специфічними предметами й методами, а історія (переказування) не має ніяких інших методів, крім тих, що властиві

мовному спілкуванню, є в розпорядженні наук та мистецтв і представлені в структурі викладу їхнього змісту.

Тим більше, навряд чи можна вважати оповідача, тобто історика, ще й пророком чи суддею, який взявся оцінювати минуле. Якраз саме неможливість існування історика-судді як науковця мав на увазі видатний вчений і організатор науки в Україні середини XIX ст. М.Пирогов. Він відзначав, що історія є сукупністю розрізнених оповідей, де висловлені поодинокі міркування про те, що «колись існував інший світ, у якому люди мислили й чинили не так, як були зобов'язані, вони жили тут, щоб жити. Пили, їли, ходили в лазні, ніжились, бились і гуляли». Тематично різноманітні оповіді лише засвідчують, що серед людей були герої, знамениті громадяни, вчені, прихильники наук і мистецтв. Проте більшість людей все-таки проводили своє життя в мороці незнання й невідомості. Вони не знали й не могли знати іншого життя, крім того, яким жили, а про минуле знали з усних і письмових уривчатих переказів і легенд, які доходили до них від предків. Так само, тобто уривками переказів, передають знання про своє життя-буття наші сучасники своїм безпосереднім наступникам.

Історія України в цьому сенсі менше всього схожа на привабливу правдоподібну легенду про «генезис і закономірності становлення та розвиток українського народу, його боротьбу за національно-державну незалежність та пов'язані з нею подвиги, тріумфи, драми, трагедії і т.д.». І, звичайно, вона не може підміняти, наприклад, соціально-філософську складову українознавства. Тобто не може претендувати (загалом такі претенденти існують) на опис «процесу розвитку» всього українського суспільства «в цілому» та аналізувати притаманну йому «всю сукупність явищ суспільного життя, всі його боки (економіку, політику, культуру, побут тощо) і їх взаємозв'язки і взаємообумовленість».

У даній статті, очевидно, не доцільно продовжувати демонстрацію визначень історії «взагалі» та історії України зокрема. По суті, в них будуть лише деталі, що уточнюватимуть вищевикладені суперечливі визначення. Крім цього, вони не тільки вносять у науку й суспільство змістовно-сміслову плутанину, але й створюють умови для міфологізації історії. Причому на небезпеку міфологізації історії в Україні і за рубежом останнім часом звернули увагу філософські постмодерністи, зокрема Ж.Дерріда пише: «...те, що зветься історією,

в чистому вигляді є переказом розповіді, внутрішньою оповідною стороною оповіді. Але тільки не самою оповіддю».

Отже, з цієї точки зору, виходить, що історія не тотожна тексту оповіді. Вона ніби перебуває за межами оповіді як індивідуалізована інтерпретація певного словесного матеріалу. Через це історія не є ні документальною даністю, ні виразом предметно даної «давнини», бо є, по суті, довільною авторською вигадкою, навіяною текстом оповіді та його стильовими особливостями. Історія в цьому сенсі є вимисел або домисел автора і читача тексту, що здійснюється окремо від тексту і не присутній у ньому. Постмодерністичне розуміння історії виявляється досить близьким до твердження К.Поппера, згідно з яким, історія - це опис фактів «без мети» і «без кінця». Саме через це історія не може претендувати на статус методично визначеної науки. Можливі тільки оповідні, тобто «історичні інтерпретації, жодна з яких не є остаточною, і кожне покоління має право на створення власних інтерпретацій».

Але розмаїття розповідей про одні й ті ж події, котрі досить очевидні в українському суспільстві якраз у той момент, коли починається розмова про «історію України», засвідчує, що історія - це сукупність інтерпретацій подій та явищ природи і суспільства, які не об'єднані ні спільною методикою, ні загальною філософською методологією. Через це, вважаємо, варто погодитися з думкою О.Пріцака про те, що історія - результат дослідницької діяльності вченого-гуманіста, «що об'єктивно вивчає історію суспільства на базі свого світогляду та встановлених методів історичного дослідження». Причому історія виражає «візію минулого», що коректується завдяки змінам досвіду вченого. «Кожен великий історик є еkleктик, тобто вибирає для кожної часткової сфери дослідження методи пізнання, які до тої цілі найкраще надаються. Але він, звичайно, намагається зберегти монізм у загальному синтезі».

Отже, слід визнати, що «історій України» багато, але українознавче розуміння України як об'єкта наукового дослідження не розчленовується на купу суперечливих «історичних» версій.

1. Історія України як емпіричне українознавство

Сумнівність інтерпретацій історії України як особливої науки зовсім не заперечує ні того, що історія України є навчальним предметом, ні того, що історію України представляє сукупність переказів і оповідей (документів, свідчень, наукових і художніх

узагальнень, тлумачення традицій, архаїки, поточних подій тощо) про різні аспекти українського буття. Одночасно ці перекази й оповіді вивчаються, стають базою для нових переказів і узагальнень, постають предметами окремих спеціальних наук. Вчені часто користуються несумісними дослідницькими методиками, основна частина яких нерідко запозичається з природознавства (математико-статистичні розрахунки, фізичний або хімічний аналіз архаїчних речей і т.п.).

Особливо це стосується наук про надра, ландшафт, екологію, а також антропології, археології, археографії, етнології, демографії, соціологічних, економічних, політичних та інших досліджень, котрі разом з усними переказами та поетико-міфологічною літературою, власне, й утворюють історію України, яка, безумовно, відрізняється від навчальних книжок і монографій під назвою «Історія України».

Підручники й монографії характерні відбором відповідного матеріалу, розраховані на навчання конкретної верстви осіб під певним кутом зору на Україну або ж систематизацію інформації в межах світорозуміння її конкретним істориком. Проте різнопредметні оповіді про Україну, тобто її історія, ніколи не підпорядковуються вимогам якоїсь раз визначеної точки зору або одному методу. Як підкреслює П.Кононенко, для суспільства й освіти це означає: «Де немає специфічного (суверенного) предмета дослідження, там немає і науки». Історія України в цьому розумінні складається завдяки дослідженням різних аспектів українського терену. Навчально-монографічна «Історія України» укладається, отримуючи певну офіційну санкцію, бо створюється для реалізації строго визначеної мети - освоєння людьми (школярами, студентами тощо) деякої суми знань про події, котрі збереглися у творах української історії.

Це означає, що ні історія України як сукупність оповідей про часо-простір подій, що конституують український терен, ні історія України як навчально-освітня дисципліна не можуть претендувати на дослідження України як ідеї, образу, котрий «може бути і пізнаний, і усвідомлений лише як цілість, а отже - при комплексному (системному) підході». Дослідження такого напрямку розпочинається, по суті, з кінця XIX ст. (М.Драгоманов, М.Грушевський, С.Єфремов та ін.), коли на основі осягання розмаїття тем історії України всебічно обґрунтовується етнокультурна цілісність й окремішність української нації. Практичне ж українознавство виявило себе політичним рухом за

державну самостійність, який потребував національно орієнтованої, системної світоглядної науки про Україну, функцію якої і стало виконувати українознавство.

Причому українознавство в 1-й половині ХХ ст. поширюється в українському суспільстві переважно **теоретико-пізнавально**, скоріше навіть як науково-дослідна й навчально-освітня програма, що ґрунтувалася на усвідомленні історії України, особливостей українців як самодостатньої нації та її світового статусу. Але соціально-інституційно українознавство почало реалізовуватися як наука про цілісність України й українського геокультурного терену тільки з 90-х років ХХ ст., коли при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка було створено під проводом П.Кононенка Інститут українознавства, що переріс у сучасний НДІ українознавства МОН України. Соціально-практична реалізація українознавства почала розгортатися в навчально-освітній системі України, набуваючи суспільного визнання як «теоретико-методологічна основа не лише всіх напрямків науки: гуманітарних, суспільно-економічних, природничо-технічних, а й освіти, культури, державного управління».

Українознавство в системі національної пізнавально-інформаційної діяльності та української культури в цілому, таким чином, не зводиться до історії України, але і не відділяється від неї. Будучи сукупністю різноманітних наукових і ненаукових знань, що накопичуються й поширюються в Україні на основі різноманітних способів дослідження окремих її сторін, а також внаслідок теоретичного розчленування цих знань на більш конкретні предмети, що досліджуються на основі спеціалізованих методик, історія України нагромаджує величезний безладний інформаційний матеріал. Але, враховуючи часо-просторову тривалість і автохтонність буття українського народу, оповіді й перекази (історія) про його життя переосмислюються, логіко-теоретично впорядковуються, систематизуються, завдяки чому, власне, й постає українознавство. Воно формує та уточнює, враховуючи зміни у знаннях, зміст образу, ідеї «Україна».

Взаємодії між українознавством та історією України через це можна характеризувати як такі, що здійснюються в межах національної пізнавально-дослідницької системи за принципами логіко-структурних відношень: «ідея - поняття», «єдине - чисельне», «моністичне - плюралістичне», «мікрокосм - макрокосм» тощо.

Українознавство в них представляє сторону ідеї, єдиного, моністичного і мікрокосмічного, а історія України - сторону понять, образів, чисельного, плюралістичного і макрокосмічного.

Тобто українознавство теоретико-методологічно формулює та інтерпретує Україну як ідею чи як цілісний образ, що постає об'єктом пізнання. Воно виражає його структуру, суть, властивості та закони взаємозв'язку частин і елементів, створює раціональну світоглядно-філософську символіко-категоріальну схему інтерпретації та використання історії в українському суспільстві, в тому числі й у сфері державної політики. Українознавство функціонує ще і як філософський критерій розрізнення подій та явищ українського походження від запозичених у зарубіжжі культуротворчих феноменів, а також від різних антиукраїнських вчинків і тенденцій, що можуть мати місце в Україні і за кордоном. Внаслідок цього, українознавство постає також і як філософське вчення про національний інтерес, а це слугує теоретичною базою розробки політичної стратегії державного управління і соціокультурного відтворення українського суспільства системою освіти.

Історія України в цьому сенсі існує як фактологічна, «емпірична» база українознавства або ж як «емпіричне» українознавство. Зосереджуючи увагу на окремих аспектах українського буття як предмета дослідження, історія України не створювала і не створює теоретично цілісний, системний образ України. Тривалий час цей образ, або ідея України, існував у творах українських істориків інтуїтивно, без теоретико-філософської рефлексії. Свідчення цьому - підручники «Історії України», навколо яких точиться схоластична суперечка з приводу того, що треба «включити» в історію або «виключити» з неї.

З формуванням і розвитком українознавства як науки очевидно, що пріоритет потрібно надавати саме йому, бо воно являє собою концентрований вираз творчо-оптимістичного змісту української ідеї, що виступає методологією самопізнання й самовідтворення українського суспільства, філософсько-практичною базою самостійної політики Української держави.

Зумовлюється це тим, що українознавство не апелює до історії як до остаточного аргументу, а на основі історії робить власні висновки, отримуючи нове знання, і тим самим відкриває нові можливості для діяльності, які «не впливають» із минулого й

сучасного, а мають евристично-практичну, творчо-новаторську суспільну цінність. Така здатність визначається системністю й синтетичністю українознавства, котре, хоча й спирається на історію, але створює знання, не властиве жодному елементу історичних знань і на базі якого функціонує вся його система.

II. Метод українознавства

Мовлячи про те, що українознавство створює таке знання, яке не властиве у певному смислі жодному елементу історичних знань, маємо на увазі те, що йому притаманний власний теоретико-пізнавальний метод, сформований упродовж його науково-філософського становлення. Особливість цього методу в цілому пов'язана із раціональною чи інтуїтивною інтерпретацією відмінностей, існуючих між механіко-динамічними, і тим самим еквівалентно урівноваженими та дисипативними, отже, внутрішньо неурівноваженими, нееквівалентними системами.

Зазначимо, що динамічні системи були описані в Європі ще середньовічними схоластами на основі аналізу й тлумачення співвідношень «частина - ціле». Зокрема, у полі зору схоластики, а далі й механіко-математичного тлумачення світу й суспільства, опинилися три варіанти інтерпретацій взаємодії цілого (системи) і частин. По-перше, система (ціле) уявлялася як єдність притаманних їй частин, через що її зміст вважався тотожним змісту сукупності частин. По-друге, вважалося, що частина - змістовно більш значуща за ціле, а їхнє співвідношення подібне до співвідношення держави, церкви і суспільства, тобто вважалося, що держава має більшу значущість, ніж все суспільство, а церква важливіша, ніж суспільство і держава разом узяті. По-третє, твердилося, що ціле (система) змістовно завжди дещо інше й більше за сукупність змісту частин. Зумовлене це тим, що система існує на основі цієї сукупності, подібно до того, як існує органічна неподільність. Так, живий організм складається із взаємозв'язку органів, але сам організм являє собою якісно інший зміст, котрий не тотожний змісту сукупності зв'язків власних частин, бо існує тільки як загальний ефект цього зв'язку.

Будучи об'єктом українознавчого пізнання, як вказувалося вище, Україна теоретично розчленовується на основоположні (фундаментальні) частини, котрі стають предметами досліджень певних напрямків конкретних наук та опертих на них видів діяльності. Далі ці частини також розчленовуються на більш прості елементи, що

досліджуються досить широким колом спеціалізованих наук. Але розмова про це неявно містить думку, згідно з якою ці частини й елементи України в пізнавально-дослідницькому плані не тільки не сумісні змістовно, але, як предмети знання, не можуть бути сумісними через те, що створюються на основі неспівпадаючих пізнавальних методів і методик. Так, історія (оповідь) геології України постає лише тоді, коли використовуються методики дослідження надр землі: буріння, радіозондування, створення геокarti корисних копалин тощо. Зрозуміло, що така історія України буде однобічною і змістовно-методично суперечитиме оповіді про екологію України, а вже історія української державності, наприклад, не буде стикуватися ні з цими історіями, ні з історією, скажімо, економіки чи історією української мови.

Тобто в царині спеціальних наук, котрі разом із позанауковими фантазіями та знаннями створюють історію України, багато міжпредметних невідповідностей, що доповнюються несумісністю багатьох методів дослідження. Так, в археології та археографії використовуються методи хімічного і спектрального аналізів, котрі не мають застосування, наприклад, в соціології, історії економіки, демографії тощо. Але значну роль в останніх відіграє математика (статистика) й компаративістика.

Саме тому, що історія України предметно й методично суперечлива, бо внутрішньо диференційована в пізнавально-предметному та інтерпретаційно-методичному аспектах, серед українських учених з 2-ї половини XIX ст. виникла потреба синтезувати знання і на цій основі науково-дослідними засобами створити цілісний образ України, сформулювати українську ідею. Значну роботу в даному дослідницькому напрямку провели: М.Драгоманов, М.Грушевський, Д.Багалій, С.Єфремов та інші науковці та громадсько-політичні діячі, котрі на основі знання (історії) України виробляли новий погляд і нову філософсько-методологічну науку, яка й набула назву українознавство.

Практична потреба в українознавстві на початку XX ст. посилювалася, як відмічалося раніше, політичними питаннями, котрі прагнув вирішити національно-демократичний антиколоніальний рух (М.Міхновський та ін.). Цей рух, хоча й мав суперечності, але ставив за мету звільнити Україну від колоніального статусу, утвердити

самостійність України як цілісної держави, котра б забезпечила незалежність українців як суверенної нації.

Особливо зросла політична потреба в українознавстві з набуттям Україною протягом 1917-1920 рр. державної незалежності, котра була втрачена, як відомо, внаслідок завойовницького втручання в українське життя більшовицько-комуністичної влади, яка встановилася в Росії у 1917 р. Разом з тим, посилений українознавчими студіями досвід національної державності 1917-1920рр. заклав в українському суспільстві засади цілісного розуміння України. Це проявилось в обґрунтуванні україноцентризму (С.Єфремов, Д.Багалій, М.Грушевський, В.Винниченко, Д.Донцов, В.Липинський тощо) як базового філософсько-світоглядного принципу пізнання України в єдності її внутрішнього субстанціонального змісту та міжнародних взаємодій.

Забігаючи наперед наголошу, що така сама історія повторилась в кінці XX століття в Росії де зросла політична потреба в українознавстві. Утворилися в Москві у 1992 році українознаві центри: Український державний університет, Український Історичний Клуб, які стали на засади обґрунтування україноцентризму, внаслідок міжнародних взаємодій з незалежною Україною.

Такі визначні діячі україноцентризму в Росії, як реткор Українського Університету, професор - історик В.Ідзьо, голова Об'єднання українців Росії, журналіст О.Руденко - Десняк та інші, збагатили своєю активною діяльністю українознавство в Росії та світі...

Загалом же в теоретико-пізнавальному та аналітичному, насамперед в суто науковому і навчально-освітньому планах, українознавство відновилося та конституювалося в Росії переважно в кінці 90-х років XX століття. Щоправда, ще раніше українські вчені в Росії, писав С.Єфремов на початку 20-х років минулого століття, повинні були дбати про українознавство, як науку про свою Батьківщину. Він підкреслював, що десятиліттями «університети в Україні просто гребували наукою про рідний край, ставлячи ту саму місію, якій все слугувало в централізованій Росії» .

Реалізуючи потреби науково-освітнього й політико-теоретичного становлення українознавства, С.Єфремов відносно невеликою роботою «Українознавство», по суті, створив першу

програму як українознавчих досліджень, так і усталення українознавства як навчального предмета в системі освіти України.

Хоча цей проект не реалізувався через репресивну політику радянсько-більшовицької влади, котра проводилася в Україні з кінця 20-х років XX ст., спробу забезпечити його реалізацію у науково-дослідному плані зробили через півстоліття українські науковці за рубежом. Мається на увазі широковідома тепер в Україні «Енциклопедія українознавства» за редакцією В.Кубійовича і З.Кузелі. Крім значної інформативності, важливість цієї праці для розв'язання питань становлення українознавства як сучасної науки, на наш погляд, полягає ще й у тому, що вона являє собою, можна сказати, своєрідний заклик визначитися із суттю науково-дослідного методу українознавства.

Так, «Енциклопедія українознавства» систематизувала значний обсяг історії України, виявивши і зафіксувавши одночасно різнобічність використаних у ній понять. Але ця праця також показала, що історичний (оповідний) рівень українознавства матиме раціональну осмисленість тоді, коли стане зрозумілим метод українознавства. Адже якраз цей метод має забезпечити логіко-методологічне й світоглядно-філософське поєднання різнопредметного змісту історії як сукупності оповідей, завдяки чому й постає якісно інше, властиве тільки українознавству, нове знання України. Основною особливістю такого знання є те, що світоглядно-методологічно воно орієнтоване, передусім, не на “пригадування про старовину” та її імітацію (підробку під старовину), а, головним чином, – на сучасність і прийдешність України. Причому прийдешність невіддільна від сучасності так само, як невіддільна від останньої присутня в ній українська давнина.

Отже, метод українознавства специфічний саме тим, що, мовлячи словами Г.Сковороди, «заключає в себе купно древности и новости». Тому цим методом став **концентризм**, тобто такий спосіб дослідження історії України, який розглядає фундаментальні підстави й притаманні їм частини не як теоретично відособлені предмети, а як дослідницькі концентри, що пов'язані логіко-смысловими пластичними зв'язками. Завдяки цьому теоретично конститується основний зміст ідеї, ім'я якої - «Україна». Причому концентризм, на наш погляд, потрібно відділяти від методу викладу створених на основі концентризму знань. Річ у тім, що будь-який, навіть

найфантастичніший, виклад спирається в основному на одну й ту саму структуру логіки мовних форм, хоча з певними стильовими особливостями висловлювання. Концентризм же стосується не питань логіки форм викладу, а дослідження сукупності тих даних (оповідей, переказів), що утворюють історію України.

Це означає, що визначальна значущість в концентризмі належить не предмету й методам дослідження, а самому досліднику (групі дослідників). Фізично дослідники можуть бути розділені просторово-територіально і навіть розмежовані хронологічно. Проте, незалежно від того, чи це вивчається геолого-екологічна система України, чи хронологія та зміст державно-політичних подій, чи навчально-освітня система і т.д., центром дослідження, його інваріантом і «точкою відліку» завжди є сам дослідник чи дослідники.

Саме від них, як учив Г.Сковорода, вибудовується горизонт розуміння того чи іншого предмета і коло знань про нього. Це означає, що роз'єднана на різні науки й позанаукові оповіді (концентри знань) історія України з'єднується суб'єктно. Тобто вона в суспільстві функціонує як національна система взаємної залежності дослідників та ерудитів, які в межах пізнавально-інформаційної діяльності доповнюють одне одного здібностями та результатами їх реалізації. Концентризм постає як метод дослідження й систематизації цієї залежності і взаємодоповнення концентрів знань, представлених суспільними зв'язками суб'єктів пізнання різних сторін українського буття, їхньою належністю до спільної національної культури.

Одночасно це означає, що концентри знань - не стала, а досить динамічна і творча величина, що змушує українознавство долати прояви догматико-міфологічної усталеності, брати до відома методичну нетотожність концентрів як довготривалих різнопредметних дослідницьких програм, а також те, що одні програми можуть втрачати актуальність, інші - не поповнюються новою інформацією, треті - проявляти бурхливу активність, четверті - тільки утворюються і т.д. Отже, концентризм - це аналіз мозаїки досліджень та різних переказів, який дозволяє ставити й розв'язувати проблеми сучасного українського буття, де історія, як сума й суміш адекватно й хибно описаної та присутньої **тепер** давнини, функціонує як база суспільної творчості і руйнації.

Зауважимо, що сучасне вчення про концентризм є продовженням філософсько-методологічних тенденцій української

історії минулих століть. Принаймні вже у XVII ст. Л.Баранович структурував хаотичний, «перемішаний» зміст суспільних відносин на підставі «ангелів» (концептів-центрів), навколо яких теоретично групував те чи інше коло родів буття. Кожен рід мислився у зв'язку з цим як такий, що має спільне начало для співродичів, а не для людей іншого роду.

Така пізнавальна інтерпретація дійсності збереглася в українознавчій думці і в наступному XVIII ст., про що яскраво свідчить творчість Г.Сковороди. Він продовжував інтерпретувати дійсність як єдність «слова-плоті», між якими завжди є «посередник», і підкреслював, що ім'я будь-якої реальності - в її естві, а ество приховане в імені. Разом з тим кожна «натура» завжди «имеет свой центр, или среднюю главнейшую точку, а околичности своей нигде». Що ж стосується пізнавально-дослідницької роботи, то Г.Сковорода вчив: «Всех наук семена внутри человека сокрываются, тут их источник утаен», а ним є сама людина як «безвиновное начало, безначальная вина, в коей и от коей все, а она сама от самой себе и всегда с собою есть и будет».

Політико-теоретично концентризм у 2-й половині XIX ст. (і це необхідно особливо підкреслити) був представлений ученням про поступ, під яким розумілася не російська «постепенность», а можливість «йти», «ступати» туди, куди вимагають обставини й умови соціокультурного буття. Тому поступ в українознавстві виступив як інтерпретація суспільних перетворень, котрі є наслідком нееквівалентних, непропорційних взаємодії «центрів». Такими центрами М.Драгоманов, наприклад, вважав різносильні уряди, влади держав, зосереджені, як відомо, в столицях держав. Про те, що поступ розпочинається, як правило, в одному якомусь місці і поширюється в усьому суспільстві, і про те, що поступ у суспільному смислі започатковує окрема творча особистість, вчили І.Франко, С.Русова та інші українські мислителі.

Вчення про поступ в українознавстві, таким чином, не є альтернативним концентризму. Мова йде загалом про різні наголоси в тлумаченні одного і того ж методу дослідження історії України і в користуванні ним у науці та в сфері практичної політики.

III. Українознавство як єдність теорії та історії України

Урахування відмінності концентризму як методу українознавчого дослідження від численних методик, на підставі яких

створюється маса оповідей про різні аспекти змісту України як ідеї, вимагає визнання українознавства такою наукою, що поєднує теорію та історію України. Українознавство науково-теоретично, емпірично й теоретико-філософськи виражає існування українського народу (нації), який репрезентує один з багатьох присутніх у світі родів націокультурного буття людей. Адже роди - це народи, тобто люди, що об'єднані спільністю національно-культурного буття. Причому всі народи функціонують як множина субстанцій, зв'язок яких і конститууює світ людей.

Суспільний статус українознавства, отже, буттєво ґрунтується на двох взаємопов'язаних видах досліджень. По-перше, це філософсько-теоретичні дослідження, що безпосередньо спираються на концентризм і синтезують змістовне розмаїття оповідей (історій) про Україну, створених внаслідок спеціальних предметних досліджень. По-друге, це емпірико-практичні науки, що утворюють масив оповідей, не ставлячи при цьому за мету формування теорії українського буття. Структурна диференціація українознавства як цілісної науки на теоретичну й спеціально-наукову сторони та зв'язки між ними змістовно вибудовується в межах пізнавально-світобудівничої єдності, що спирається на принцип взаємовідношення мікрокосму й макрокосму.

Мікрокосм, як відомо, - це концентроване, але окремо взяте пізнавальне зосередження властивостей змісту макрокосму. Стосовно науки це означає, що її мікрокосм утворюють теоретичні знання, отримані внаслідок вивчення й аналізу різнопредметних знань, набутих сукупністю спеціальних досліджень окремих аспектів спільного для них об'єкта. Сукупність спеціальних досліджень і знань утворює макрокосм тієї чи іншої науки. Мікрокосм українознавства в цьому сенсі має бути представлений теорією, котра логічно поєднує результати різноманітних досліджень України як спільного для спеціальних українознавчих наук об'єкта пізнання. Одночасно наслідки таких досліджень складають весь макрокосм знання, або історію, України.

Отже, в контексті змісту принципу взаємодії мікрокосму й макрокосму українознавство являє таку науку, що поєднує в собі теорію та історію буття українців. Історія в даному разі представляє всю безладну сукупність оповідей і переказів про окремі сторони українського буття. Теорія ж має представляти логічно упорядкований

поняттєвий апарат українознавства, що виражає архетипну схему українського буття. Складовою цієї схеми є зв'язок понять, що визначають засади, постійні та перемінні чинники його функціонування.

Але потрібно зауважити, що нині теоретичний аспект українознавства лише почав складатися, в той час як його історичний аспект представлений значно ширше. Такий висновок можна зробити не лише на основі аналізу українознавчої літератури, в якій теоретичні питання українського буття представлені обмежено, але й на основі підстав, за допомогою яких у світовій науці окреслюється специфіка теорії. Згідно цих критеріїв, теорія розуміється як логічно несуперечливий зв'язок понять і принципів, котрі виробляють як суму односторонніх, так і цілісних систем світоустрою. Крім того, теорія створює також і схеми поведінки людей згідно із змістом тієї чи іншої засвоєної системи світу. Тому суть теорії проявляється в тих настановах і правилах, що вказують людям предмети для їхньої пізнавально-перетворюючої діяльності, хоча тільки в межах того світу, що визначений горизонтом їхніх знань та масштабом діяльності. Українознавча ж теорія забезпечує пізнавально-діяльний рух людей від відомого до невідомого з метою досягнути й освоїти відкриття всього того, що до певного часу було невідомим в українському світі. Завдяки цьому теоретичне українознавство повинно формувати принципи й процедури як умови використання різноманітних методик дослідження, освоєння і привласнення предметів, присутніх у національно обумовленому світі. Українознавча теорія при цьому набуває необхідного філософсько-методологічного змісту і характеру.

Разом з тим спроможність українознавства бути світоглядно-філософською теорією пізнання буття України у світі, методологією відкриття, освоєння і привласнення чогось раніше небувалого й невідомого не передбачає нігілістичну ревізію і відкидання так званого «старого». Дану обставину потрібно спеціально підкреслити, тому що й сьогодні ставлення до «старого» виражається в його безпідставному («революційному») запереченні, особливо коли пишуть: «Старі традиції, стереотипи тягнуть суспільство назад, заважають просуванню прогресивних реформ».

Українознавча теорія не налаштована настільки негативістськи, щоб твердити, ніби «старовина» заважає українському суспільству. Крім того, пізнання й використання нового

не означає перегляд світоглядного й суспільного статусу старого. Давнина, якою б вона доброю чи злостивою, красивою чи потворною не була у сприйнятті сучасників, - це все те, що як закон визначає появу й існування подій, утворюючих сучасність. Отже, давнина зберігає для сучасників їхнє становище тимчасовості, визначаючи всю систему їх життєдіяльності навіть у тому випадку, коли «старовини» хочуть позбутися. Через неможливість уникнення зустрічі з давниною, таким чином, не слід вважати, що «старовина» - це знак занедбаності й пригнобленості, очікуючих «відродження».

Давнина життєво активна, бо її утворює все те, що визначає омовлені («опечені») роди й види існувань. Усталений їхньою єдністю світ для людей не буває більшим за систему сучасного функціонування відомих їм народів. Тому в межах розуміння світу як національно омовленої реальності та при адекватному ставленні до неї завжди був і залишається той факт, що «старе» ніколи не «тягне назад». Давнина - це, по суті, будь-який описаний і відомий, отже, історичний, незмінний факт. Він присутній у сучасній ситуації і як певний набір речей та звичок життєдіяльності людей, і як деяке, вироблене предками, предметно різноманітне знання України.

Та коли в суспільстві складається ситуація, в якій українці належним чином не знають своєї сучасності і, отже, дезорієнтовані в ній, український загальний разом із своїми провідниками обмежується звертанням до давнини, хибно вбачаючи в ній позачасовий універсальний еталон і схему життєбудівництва. Суспільна функція давнини («історії») в такому випадку полягає в тому, щоб певним чином компенсувати незнання, що поширилося в національному масштабі. Звертання і засвоєння оповідей про давнину в такій ситуації допомагає сучасникам приховувати власне невігластво, схоластично заповнюючи порожнечу незнання різноманітною балаканиною про те відбуло, уривки якого стали їм відомими тепер. Внаслідок цього перевагу може здобути ілюзорне «відродження начал», хоча давно відомо, що навіть «тисяча нових храмів не гарантує й на сантиметр наближення людини до Бога» .

Теоретичне українознавство має бути особливим ще й тому, що властивий йому понятійний апарат повинен створювати адекватну модель українського світу. Проте це не означає, що українознавча модель національного образу світу має бути ідеологічно-філодоксичним продуктом, тобто фантазією, вигаданою виключно для

того, щоб маніпулятивно сформувати «для електорату» або «привабливу дійсність», або «ганебну дійсність». Теоретичне українознавство адекватно формує скоріше драматичну модель українського світу, структура якого включає в себе всю соціокультурну антитетику.

Отже, українознавче розуміння України - не апологетико-ідеологічне, а науково-філософське. Саме завдяки цьому теоретичне українознавство постає також і як спосіб організації тих оповідей, що, забезпечуючи адекватну інтерпретацію українського суспільства, сприяють формуванню змісту ідеї як віртуального об'єкта під назвою «Україна». Будучи теоретичним образом історії, українознавство має функціонувати як вивірена методологія всебічного пізнання української нації. Це означає, що не історія України, а українознавча методологія допомагає сформувати й реалізувати науково обґрунтовану державно-політичну стратегію.

Визначення цієї стратегії не впливає з урахування суперництва ідеологічних картин українського майбутнього, пропаганда яких періодично загострюється в Україні від виборів до виборів влади. Такі картини специфічні тим, що за їхньою допомогою дехто намагається прикривати своєкорисні вузькопартійні інтереси «вождів» та їх оточення.

Дійсна ж теоретично обґрунтована стратегія ґрунтується на врахуванні всієї сукупності розбіжностей, що проявляється між інтересами конкуруючих соціальних груп, які сповідують притаманні їм ідеології. Критерієм правдивості стратегії постає в такому разі сама Україна, котра розуміється і як зміст теоретичної ідеї, і як зміст історії України, що утворюють мікрокосм і макрокосм наукового українознавства.

ЛЕКЦІЯ № 19 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Походження українського народу»

У девятнадцятій лекції про «Походження українського народу», розглянемо походження та культуру українського народу.

Громадянам України необхідно знати й розуміти історію та культуру українського народу, особливості його становлення й утвердження, специфіку його життєдіяльності й духовності, самосвідомості та національного характеру. Становлення українського етносу тривало довгі століття: українці витворювали власні звичаї й обряди, світоглядні уявлення та вірування, самобутню традиційну культуру й автентичне духовне середовище.

Етнос (із гр. «плем'я, народ») - це історично утворена спільність людей, що відрізняється від інших подібних угруповань спільним походженням (або уявленням про таке походження), спільністю мови, території, господарства, культури, психічного складу та самосвідомості, яка репрезентована зовні спільною самоназвою - етнонімом. При цьому єдність території проживання й господарської діяльності, спільного способу життя й історичної долі в сукупності з ендогамією визнаються *головними умовами* формування етнічного цілого та властивих йому етнодиференціюючих ознак. Культура, етнічна самосвідомість і самоназва визначаються як «вторинні», похідні від спільного буття чинники.

Спільність походження, мови і культури є *результатом* спільності території, спільної господарської діяльності й ендогамії.

Сучасній науці відомі чотири основні концепції етногенезу українців: 1) ранньослов'янська (ранньосередньовічна), 2) киеворуська (давньоруська), 3) пізньосередньовічна та 4) трипільсько-арійська. Сучасна археологічна наука має безліч переконливих фактів на підтвердження ранньосередньовічної версії україногенезу, яку обстоювали М.Грушевський (1898р.), Ф.Вовк (1994р.), М.Брайчевський (1968р., 1995р., 2000р.), Я.Дашкевич (1993р.), Г.Півторак (1993р.), Л.Залізняк (1994р.), П.Кононенко(1994р.) Я.Ісаєвич (1995р.), В.Баран (1998р.), В.Ідзьо (1999р., 2001р.), Я.Калакура(2004р.) та інші.

Культурогенез - це складний і багатолінійний процес зародження та послідовного розвитку культури як такої. Культурогенез не є одно-моментним актом походження людської

культури в первісну добу, це процес породження і поступового становлення людської культури, но-зих культурних форм, які не існували раніше. Це поняття не варто плутати з культуротворенням, культурною еволюцією, культурними трансформаціями, інноваціями й культурним відродженням. Тому культурогенез можна представити в *п'яти основних його проявах*:

- 1) як зародження людської культури взагалі,
- 2) як становлення нового господарсько-культурного типу спільноти при освоєнні нею нової екологічної ніші,
- 3) як породження нової етнокультури в межах етногенетичного процесу (коли окремі культурні елементи, що раніше належали іншим етносам, «втягуються» в етногенетичне поле формування нової етнічної спільноти),
- 4) як становлення нової субкультури, засно-заної на соціальних, станових, статево-вікових, професійних та інших засадах,
- 5) як процес постання принципово нових культурних форм, систем і конфігурацій.

Таким чином, українськість є системоутворюючим чинником як етнічних, так і націєтворчих процесів.

Питання походження сучасних народів майже завжди становлять вельми складну проблему і, головним чином, навіть не стільки через недолік необхідних для відтворення повної картини фактів і недосконалість методології, скільки через втручання різноманітних політико-ідеологічних тенденцій, а також через природне бажання авторів праць побачити історію власного народу наскільки можливо давньою, яскравою, багатою на події, імена та факти.

У перші роки української незалежності відомий вітчизняний історик Л.Залізняк, П.Кононенко, В.Баран, Я.Калакура, В.Ідзьо, Ю.Шилов та інші запропонували класифікацію теорій походження українського народу, розподіливши їх, головним чином, за хронологічним критерієм на три групи, або на три концепції:

- 1) *трипільсько-арійську*, 2) *ранньослов'янську*, 3) *пізньосередньовічну*.

Етногенетична ніша - це локальний регіон ойкумени, що має специфічні природно-географічні (сукупність клімату, рельєфу, вод, ґрунтового й рослинного покриву, тваринного світу) і геокультурні (зафіксовані в культурно-історичному досвіді місцевих спільнот особливості взаємодії з природним середовищем і способи культурної

адаптації до нього) параметри, а також чіткі популяційно-спільнотні кордони. Етногенетична ніша є *важливою умовою* для утворення нового етносу й нової етнокультури, які постають унаслідок: 1) етнічної специфікації культуротворчої діяльності спільноти й запозичених нею іншокультурних елементів, 2) формування єдиної мережі комунікацій (господарських, торговельних, культурно-інформаційних тощо), 3) етнізації місцевих соціально-історичних організмів (відповідниками яких можуть виступати археологічні культури, союзи племен тощо).

Тривалий історичний розвиток українців, їхнє розселення на південь і схід, а також зустрічне розселення росіян та інших народів призвело до того, що на території сучасної держави Україна проживають представники 134 різних етнічних груп. Утім, корінних із них всього чотири. Нагадаємо, що *корінними* називаються етнічні спільноти, що сформувалися на даній території та пов'язані з нею міцними геніальними, економічними й культурними зв'язками.

До *етнічних груп* належать:

> етнічні спільноти імміграційного походження, представники які прибули з країн далекого зарубіжжя переважно як біженці та вимушені переселенці. Серед них за своєю кількістю, а також соціокультурними характеристиками особливої уваги варті араби, в'єтнам - китайці, курди, афганці, а також представники народів Індії. Варто підкреслити, що дані останнього перепису не відображають реальної кількості представників цих народів, які здебільшого перебувають в Україні як нелегальні мігранти. За деякими підрахунками, чисельність їх сягає насправді 1-1,5 млн осіб, інші етнічні спільноти, які станом на 2001 р. налічували менш ніж 1 тис. осіб.

Також, за даними перепису, 188,6 тис. жителів України не вказали своєї національної належності.

Таким чином, за національним складом Україна є по суті однонаціональною країною з наявністю низки національних меншин. У той же час на теренах України наявна найбільш вагома меншина росіян, що утворює певні проблеми та напруження у внутрішньоукраїнських і міждержавних стосунках з Росією.

Політико-правові засади розвитку української нації знайшли адекватне тлумачення в Конституції України, яка визначає рівність громадян усіх національностей перед Законом.

Етногенез (із гр. «плем'я, народ» та «походження») - це походження народу, *перший етап* етнічної історії (або первинний

момент зародження і постання нового етносу, який протягом етнічної історії проходить фази становлення, еволюції, розвитку, утвердження, трансформації), коли формується ядро етносу та його головні структуроутворюючі ознаки, що визначають його самобутність, оригінальність і несхожість на інші етноси. Етногенез не є простим і одномоментним явищем, це складний, багатовимірний і тривалий процес. Теорія етногенезу українців повинна дати відповідь на питання: коли і яким чином у просторі та часі утворився український етнос.

Передісторія - сукупність всіх тих суспільно-історичних та етнокультурних процесів, які відбувалися до моменту етногенезу, перед утворенням даного етносу, а також усі ті культурно-історичні події та міграції, що передують моменту появи конкретного етносу; тобто все те, що випереджає зародження етнічного ядра народу, маючи певний вплив на майбутні етногенетичні процеси.

Українська культура як *цілісна система* включає в себе: 1) *ядро культури* (ціннісно-смыслову основу, серцевину культурної системи, що забезпечує її самобутність, стійкість і стабільність); 2) *«захисний пояс»* культури (який забезпечує збереження й відтворення усталених традицій, переосмислення надбань інших народів, творчу переробку запозичень, іншокультурних впливів та асиміляцію інновацій); 3) *периферію* (кордони якої збігаються з кордонами етнокультурної інформації та «мерехтіння смислів» (Ю.Лотман).

Українськість (як і будь-яку іншу етнічність) неможливо сконструювати штучно, оскільки вона є відносно цілісною *адаптивно-еволюційною системою ознак і диспозицій*, у якій органічно поєднуються раціональні й ірраціональні, популяційної спільнотні та спадкоємно-культурні начала. У процесі свого розвитку (під впливом внутрішньоетнічних інновацій і міжкультурних запозичень) українськість проходила послідовні етапи ускладнення, даференціації, трансформації (а інколи й деформації) своєї структури. У процесі виникнення (етногенез), становлення й розвитку (етнічна історія) українського етносу формувалася той *унікальний комплекс* ознак матеріальної й духовної культури, який, власне, і став джерелом і підґрунтям для усвідомлення народом власної самобутності та неповторності. А *системоутворюючим фактором* цього унікального етнокультурного комплексу виступає українськість.

Українськість зберігається також завдяки історичній і колективній *пам'яті* народу.

Таким чином, для сучасного українознавства найбільш доцільною буде така типологія етнічних і національних спільнот, у якій «етнічне» не підмінюється «національним», а «національне» «етнічним»: *плем'я - етнос - етнічна нація - політична нація*.

Перш ніж перейти до детальнішого розгляду згаданих концепцій і теорій, маємо все ж торкнутися наболілого вже питання про «трипільські витоки» чи то «трипільське підгрунтя» українців, без якого нині не обходиться жодна популярна або оглядова публікація про україногенез.

Тема трипільської культури, як яскравої сторінки минулого українських земель, останнім часом усе активніше вживлюється у суспільну думку. Трипільська культура дає нам історичне буття і віру в те, що ми на протязі тисячоліть проживання на одній території в одній культурі, сьогодні в українознавчій науці звано українським народом.

Отже, можна узагальнити найголовніші етапи *передісторії українців*.

I етап *передісторії українців* - зародження індоєвропейської спільноти, її розпад на окремі етнокультурні й етномовні спільноти; формування основних етнічних масивів; розселення індоєвропейців та їх взаємодія з іншими народами;

II етап - виділення праслов'ян з індоєвропейської спільноти; взаємодія праслов'ян із прабалтами, прагерманцями та представниками інших етнічних угруповань;

III етап - скіфо-сарматський період *передісторії українців* (у лісостеповій зоні Дніпровсько-дністровського межиріччя слов'яни розселялись серед іранців, на цих теренах відбувалась поступова асиміляція останніх, що привело до слов'яно-іранського симбіозу); вплив іранського компонента на процес слов'яногенезу, а також на наступний процес етногенезу українців;

IV етап - виокремлення слов'ян як самостійної (і відносно єдиної) ет-номовної й етнокультурної метаєтнічної спільноти; поява слов'ян на історичній арені, формування різних слов'янських спільнот, які репрезентовані відомими археологічними культурами; поступове накопичення деяких елементів (господарських, культурних,

мовних, психологічних, світоглядних) праукраїнського етнокультурного комплексу.

V етап - (III ст. - перша половина V ст.) - поступове припинення існування відносної етномовної й етнокультурної єдності слов'ян, а також порушення цілісності слов'янської території після просування готів на південний схід, унаслідок якого були перервані процеси культурної, економічної та політичної консолідації слов'янства. Яскравим явищем цього етапу була Черняхівська культура, що являла собою конгломерат іранського, фракійського, слов'янського та східногерманського населення, де відбувалися бурхливі етнокультурні процеси.

Спільнотами *етнічного типу*, тобто такими, що функціонують відповідно до етнічного принципу організації людських спільнот є плем'я (як протоетнос), етнос та етнічна нація (як постетнос). Процес етногенезу й етнічної історії українців також можна поділити на кілька етапів. Першою фазою цього етапу *«фазою етногонічного зав'язування»* (V-VII ст.) було утворення Празької культури (яка репрезентувала склавинів) і Пеньківської культури (яка репрезентувала антів), що відбувалось на тлі великого розселення слов'ян. Друга фаза цього етапу *«фаза етноплемінного розвитку»* (VIII - середина IX ст.) представлена припиненням масових міграцій, поступовим накопиченням та утвердженням деяких елементів (господарських, культурних, мовних, ментальних, світоглядних).

Характерною особливістю сучасного етапу становлення української модерної нації є досягнення гармонії між громадянською та етнічною ідентичністю кожної особи. При цьому має активніше відбуватися інтеграція національних меншин в українське суспільство. Усвідомлення громадянами України найважливіших питань суспільного розвитку має позитивну динаміку. Передусім це підтримка громадянами незалежності України.

Як свідчать дослідження Інституту українознавства МОН України, попри катастрофічне зниження рівня доходів більшої частини населення після 1991р., частка прихильників незалежності держави серед її дорослого населення в жодній році не знижувалася до критичного рівня (80%), що робить Україну стійкою до великодержавних гуманітарних викликів сьогодення щодо наукового з'ясування проблеми «походження українського народу»...

ЛЕКЦІЯ №20 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Україна як цілісність: територіальний та етнонаціональний виміри»

У двадцятій лекції «Україна як цілісність: територіальний та етнонаціональний виміри» розглянемо Україну як територію, що має певні об'єктивні характеристики, які вплинули на формування українства і на яких воно залишило свій відбиток.

Щоб зрозуміти специфіку постання України, слід звернутися до підстав її формування. Завдання полягає у з'ясуванні тих базисних чинників, на підставі яких Україна розгортається як природно-соціокультурна цілісність.

Держава завжди поставала як форма єдності території, населення та політичної влади. Територія, так само як і етнонаціональний склад, зазначає характер держави. Із **постанням української нації** держава стає формою самовизначення усієї спільноти, а не лише якогось окремого стану (в історії України - княжичів, шляхти або козацтва).

Так утворюється якісно нова цілісність, що визначається персональною приналежністю до держави, однорідністю законів і норм політичного упорядкування, визначеністю державної території, її кордонів і політико-адміністративної структури, яка зафіксована у Конституції, державних і міжнародних правових актах та угодах.

У формуванні державної території України велику роль відігравала саме етнічна територія. Історично Українська держава склалася як **інтеграційне утворення** - вона сформувалась з окремих регіонів, що протягом різного часу належали до різних державних утворень, причому як західних, так і орієнтальних. Те, що їх поєднує, етнонаціональна, і, відповідно, соціокультурна близькість усіх регіонів. Завдяки цьому Україна є цілісною, єдиною країною, приблизно 95% території якої складає українська етнічна територія.

Важливою ознакою і чинником інтеграції спільноти в цілісність є поява самоназви, яка, як правило, відображає спільність долі, кривну, культурну й мовну спорідненість, а також спільні особливості психічного складу її представників. Самоназва - **етнонім** - формується на перших фазах етногенезу та відображає наявність етнічної самосвідомості.

Протягом XVIII ст. з активізацією етнографічних і фольклорних досліджень назва «український» отримала подальше поширення, майже остаточно перемагаючи у XIX - на початку XX ст.

У Західній Україні назва «українці» почала входити до вжитку наприкінці XIX ст., а її остаточно утвердження в Центрально-Східній Україні відбулося після національної революції 1917-1923рр.

Повне ж визнання самоназви «українці» русинами Галичини затягнулося подекуди до Другої світової війни, а на Закарпатті - і до нашого часу.

Таким чином, етноніми русь, руський, русинський - давні й органічні для українців. Але через несприятливі політичні обставини й відсутність Української держи після її занепаду в кінці XIV століття термін Русь не став політичною атрибуцією на українській території. Його привласнили собі наші північно-східні сусіди - росіяни. І саме тому протягом своєї історії український народ змінив свою самоназву. Відносно недавно він набув самоназви «українці». Остаточне утвердження наприкінці XIX - початку XX ст. назв «Україна», «українці», «український» супроводжувало складний процес формування модерної української нації.

Ще С.Рудницький першим обґрунтував важливість для суспільних явищ, об'єктів і процесів, що розглядаються, географічних розмірів, віддаленості, напрямків взаємодії, взаєморозташування, місцезнаходження природних об'єктів. А на початку 90-х рр. XX ст. В.Крисаченко запропонував увести в українознавство поняття «геополітична реальність». Під останньою він розуміє «певну просторову окремішність на поверхні планети, яка витворена своєрідністю її характер, вдачу, особливості етнічного менталітету тощо».

Вплив біогеографічних чинників виявляється в паттернах мислення та поведінки і тому на буденному рівні фіксується головним чином у підсвідомій сфері. Це - архетипи, ритміка народних пісень, танців, мови.

Поняття «геополітична реальність» позначає певний консолідаційний момент, який несе у собі той чи інший природний комплекс. Яким же чином можна описати зв'язки «людина - довкілля» у геополітичній реальності «Україна»?

Специфічними елементами довкілля на теренах України є відносно рівний характер рельєфу, поєднання лісу та степу (Полісся, лісостеп, степ), наявність великих рік, зокрема - Дніпра, помірний

клімат із перемінним зволоженням, наявність родючих ґрунтів - чорнозему. Саме їх взаємодія впливала на процеси формування та тривалого розвитку народу, допоки терени України не виявилися культурно трансформованими індустріальними способами природокористування.

Клімат України помірно континентальний, із певними висотними особливостями у Кримських і Карпатських горах. Південному берегу Криму властиві риси субтропічного клімату. Крім того, континентальність клімату в цілому зростає із заходу на схід. В Україні чітко виражена зміна сезонів протягом року.

В українознавстві геокультурний підхід має близьке тлумачення. Він розвивається у двох вимірах: аналізу взаємозв'язку конкретної культури із природним довкіллям, у тому числі і через його образи, та аналізу зв'язків культури з іншими культурами у межах метакультурнісних спільностей. Він розроблявся за такими основними напрямками:

- > виділення базових природно-географічних компонентів довкілля, що беруть участь у формуванні образу України;
- > аналіз образу довкілля в українців та образу України в інших народів;
- > вплив довкілля на ментальність українців;
- > вивчення господарсько-культурних типів українців;
- > аналіз екологічної культури українців;
- > з'ясування географічних чинників українського державотворення;
- > з'ясування геокультурних впливів сусідніх цивілізацій і відповідне визначення місця України у світовому геопросторі.

Найбільше в українознавстві геокультурна проблематика розроблена у сфері вивчення міжкультурних впливів і геокультурної приналежності України. З іншого боку, досить актуальним і малорозробленим питанням залишається представлення геокультурного образу України в усній народній творчості та писемних творах. Певні кроки в цьому напрямі здійснено В.Крисаченком (двотомна хрестоматія «Людина і довкілля»).

Етнічні маркери надають території вищий, етноспецифічний смисл, який набуває нового звучання при перетворенні етноса на націю. Це такі категорії людського буття, як «батьківщина», «край», «світ». Не випадково нового, виняткового значення (особливо,

політико-державного) зони набули у концепції «свідомості землі» В.Липинського.

Батьківщина - це, насамперед, місце, де розташовані родинні гнізда, де знаходяться джерела людини, причому кожної зокрема.

Край (від спільнослов'янського краяти - різати) - полісемантичний термін, завдяки чому його використовують як синонім багатьох реальностей, пов'язаних із територією чи її частиною.

Етнічні символи - це часто вживані узагальнені образи довкілля, представлені перш за все у традиції конкретного етносу.

Хліб - життєстверджуюче й життєпідтримуюче начало. А тому люди хліб звеличували, віддаючи належне тій обставині, що він - створення людини. Він є найвищим мірилом земного устрою її життя, і в цьому розумінні підіймається до рівня сакрального. Інакше кажучи, хліб - створене розумом і руками людини земне життєдайне начало, якраз через ці свої ознаки шановане як найвища цінність.

Особливе місце в оселях українців і біля них займали *квіти*, якими - живими чи сухими - прикрашали вони і своє помешкання, а також християнські храми.

Жовтий і синій кольори - священні барви українського народу.

Таким чином, українські етнічні символи презентують відповідне довкілля у його вихідному життєстверджуючому значенні. У той же час вони пробуджують специфічні переживання й асоціації, пов'язані з життям саме на цій землі. Часто вони виступають і як етнічні маркери, і як засоби спілкування й осмислення повсякденного життя, але головне - розкривають глибинні природовідповідні традиції, пов'язані з екологічною культурою українців.

Природні межові бар'єри - Карпати та Полісся - не були нездоланими. Натомість, вони сприяли подрібненню й ізоляції малих українських спільнот, що призвело до консервації локальних рис традиційної культури, діалекту тощо. Саме тому у цих районах збереглися етнографічні групи українців із характерними рисами мови, побуту, етнографічними типами: литвини, поліщуки, лемки, бойки, гуцули.

Гуцули проживають у гірській частині Івано-Франківської обл. (Верховинський, Надвірнянський і Косівський р-ни), на південному заході Буковини (Путильський і Вижницький р-ни) та на сході Закарпаття (Рахівський р-н). Етимологію назви «гуцули» пов'язують

із основним видом їхньої господарської діяльності - скотарством, ключовим поняттям якого було слово когул - чабан.

Поліщуки проживають на півночі Волині й Рівненщини та півдні Білорусі. Назва пов'язана із топонімом «Полісся» та відома з XIII ст. Virізнюються архаїчними рисами у сімейно-шлюбних стосунках (патріархальні великі сім'ї), звичаєвому праві (право на спадщину старшого брата, а не сина чи дружини), житлі (масивне, не білене, покрите двосхилим дахом, нерідко з опаленням «по чорному»), одязі (обруси, плати, зав'язки, серпанки), обрядовості («викликання померлих на розмову», «водіння куща»).

Литвини сформувалися на перетині двох етноконтактних зон Сізерщини (північний схід Чернігівщини та північ Сумщини) - українсько-білоруської й українсько-російської. Назва «литвини» з'явилася спочатку в історичних документах XIV ст. як політонім, що позначав громадян литовської держави.

Лемки проживають у Закарпатті - західніше від річки Уж, і за межами сучасної України - у Словаччині та Польщі, по обох схилах Бескидів між річками Сян і Попрад. Після закінчення Другої світової війни значна частина лемків переселилася у Львівську, Тернопільську, Миколаївську та Херсонську обл. України, частина у ході операції «Вісла» була депортована у західні та північні воєводства. За походженням лемки є одним із відгалужень давньослов'янського племені білих хорватів.

Бойки мешкають у центральній і подекуди - західній частині Карпат. Це - гірські райони Івано-Франківської (частина Рожнятинського і Долинський р-ни), Львівської (Сколівський, Турківський, частини Стрийського, Самбірського, Старосамбірського р-нів) і Закарпатської обл.

Саме етнічна територія як зона суцільного заселення українців ставала просторовим підґрунтям українських політичних вимог, несучи у собі географічний потенціал державності.

Для України географічною основою є положення її у Східній Європі, розташування в трьох природних зонах - лісостепу, степу та лісу, наявність Дніпра та низки менш потужних рік, що замикають її територію переважно на Чорне море, а також - відсутність нездоланих природних бар'єрів на її кордонах. Ці чинники заклали внутрішню підставу своєрідності України як геокультурної та геополітичної реальності.

Український етнос характеризується *однорідністю звичаїв, традицій, міфології, способів господарювання.*

Українці поєднані в цілісність *мовою, архетиповими, культурними, етнопсихологічними та іншими рисами.*

Єдність українського етносу не могли порушити ні тривале перебування частин етнічної території у межах різних держав, ні тривалі експансії кочових народів Степу, а також поляків і росіян, що спричинило поширення іншоетнічних та іншополітичних впливів.

Варіанти етнонімів «русини» та «українці» відображають етапи розвитку етноніму спільноти, а «Русь», «Київська Русь», «Мала Русь», «Південно-Східна Русь», «Малоросія», «Україна» - етапи етнополітичної історії України.

Першою назвою, що відображала завершення формування етнічної самосвідомості українців, була «Русь».

Уперше народ «рос» згадано в середині VI ст., у творі сирійського автора Псевдо-Захарія Ритора. Він писав, що народ «рос» мешкає на північний захід від Приазов'я, тобто, на Середньому Дніпрі.

Поняття «геополітична реальність» широко використовується і в геополітиці. Під нею розуміється своєрідна конкретно-історична форма даності об'єктивної геополітичної ситуації, яка усвідомлюється суб'єктом геополітичного пізнання та практики. Носієм такої даності розглядаються різні форми соціальності. Зокрема, під геополітичною реальністю розуміються:

- > держава;
- > автономна територіальна одиниця в межах держави;
- > локальна цивілізація;
- світовий і регіональні політичні устрої;

Отже, в українознавстві під *геополітичною реальністю* розуміється сформована в специфічних еколого-географічних умовах просторова окремішність, людність якої протягом тривалого історичного часу тяжіє до консолідації й інтеграції та переходить від потестарних до політичних форм самоорганізації.

Один із вимірів державотворення - взаємодія території та титульної спільноти: усюди, де український народ селиться, він приносить свої історико-політичні традиції, витворює соціальну й економічну структуру, здійснює упорядковуючу й законотворчу активність. Просторове розподілення такої активності має політико-

географічне значення та відображається у формуванні державної території.

Виділяючи Україну як геополітичну реальність, варто розглянути її природне тло - провідні компоненти довкілля, що беруть участь у формуванні її географічного образу.

Територія України розташована на сході Європи, у межах Східноєвропейської рівнини, Українських Карпат і Кримських гір. Протяжність території сучасної держави із заходу на схід - 1316 км, із півночі на південь - 893 км. Площа держави складає 603,7 тис. км² (перше місце в Європі, якщо не вважати Данію з американською Гренландією, і Росію, яка розташована більше в азійській частині; і 44 місце у світі).

Географічне положення України сприятливе в природно-ресурсному відношенні. Більша частина її лежить у помірному поясі, а південний берег Криму має риси субтропічного клімату.

Із півдня Україну омивають **Чорне й Азовське моря**.

Чорне море простягається із заходу на схід. Загальна площа акваторії - понад 482 тис. квадратних кілометрів. Довжина його берегової лінії 4090 км, у межах української держави - 1540 км, вона порізана затоками й лиманами.

Азовське море за своїми розмірами - одне з найменших морів світу. Його площа 39,1 тис. квадратних кілометрів. Із 2686 км берегової лінії більша частина припадає на Україну. Азовське море - мілководний басейн: середні глибини становлять 8-10 м, а найбільша - 14 м.

Ґрунтовий покрив країни сприятливий для сільського господарства. На півночі рівнинної частини, на Поліссі, поширені дерново-підзолисті сірі лісові та темно-сірі опідзолені ґрунти. Дерново-підзолисті ґрунти бідні на гумус (вміст у верхньому горизонті - 0,72,0 %). Більш родючі сірі лісові (2,5-3,0 % гумусу). Темно-сірі опідзолені ґрунти (3,5-4,5 %) багатші, ніж вище зазначені, на поживні речовини, такі, як азот, калій, фосфор.

Україна розташована в межах трьох фізико-географічних країн: Східноєвропейської рівнини, Карпатської та Кримської. Південний захід Східноєвропейської фізико-географічної країни є рівнинною частиною країни і має зональний поділ.

Таким чином, традиційною формою природокористування в Україні є землеробство, пов'язане з родючими ґрунтами та сприятливими природними умовами помірної кліматичної зони.

Важливим адаптивним засобом спільноти, який доповнює спосіб природокористування, виступає екологічна культура. Виживання етносів багато в чому залежить від того, наскільки зрілою є їхня екологічна культура. Її елементи формуються й виявляються в різних сферах життя суспільства: економічній, соціальній, політичній, духовній, моральній.

Термін «екологічна культура» вперше з'явився у 20-х рр. ХХ ст. у роботах представників американської школи «культурної екології». В українознавство його одним із перших впровадив В.Крисаченко.

Він розглядав *екологічну культуру з двох сторін: по-перше, як сукупність певних дій, технологій освоєння людиною природи, які забезпечують принаймні стійку рівновагу в системі «людина - довкілля»*; по-друге, як теоретичну галузь знань про місце людини в біосфері як істоти діяльної, організуючої її структурні та функціональні блоки, як дедалі зростаючий у своїх можливостях чинник регуляції стану біосфери.

В українській хаті хліб, прикритий чистим рушником, повинен був лежати на столі щодня. Хлібом зустрічали гостей, благословляли наречених, несли з собою на святкування родин, хрестин, навіть клали під слупи нової хати. Інакше кажучи, хліб - мірило людськості, мірило світу людини.

Етнічна територія українців є одним із чинників виділення України як геополітичної реальності та стала головною підставою формування української держави.

Основу територіальної організації етнічних спільнот становить *етнічна територія* - відносно стійкий ареал розселення етносу, у межах якого він у більшості випадків становить відносну чи абсолютну більшість.

У межах українознавства можливий інтегративний підхід до характеристики етнічної території. Щоб охарактеризувати українську етнічну територію, визначимо такі характеристики:

- > етапи формування та розвитку етнічної території;
- > історичне ядро та його співвідношення із географічним і демографічним;

- > тип заселення;
- > межі етнічної території й етноконтактні зони;
- > географія етнографічних груп;
- > співвідношення етнічних меж із державними.

Найдавніші відомості про українські землі містяться у працях вчених давніх Греції (9-томна «Історія» Геродота (484-425рр. до н.е.), 17-томна «Географія» Страбона (64 р. до н.е. - 23 р. н.е.) і Риму (Пліній Старший (23-79рр. н.е.), Тацит (I ст.). У цих географічних тину континентального шельфу. Проблему було знято лише на початку 2009 р. унаслідок рішення Міжнародного суду ООН.

Підписані договори про делімітацію з Білоруссю (1997р.), Молдовою (1999р.) і Росією (2003р.), однак демаркація ще не завершена. Делімітація кордону з Молдовою передбачає обмін невеликими ділянками території (з гео економічних мотивів). Крім того, існує проблема демаркації із са-мопроголошеною Придністровською Молдавською республікою. Щодо Росії, то тривалий час залишаються актуальними проблеми демаркації шельфу Азовського моря та о. Тузла в Керченський протоці. Крім того, Росія неодноразово висувала територіальні претензії на Крим і місто Севастополь. Завершення демаркації значно посилить стабільність державних кордонів і зовнішньополітичних відносин України.

Розглянемо ще одну характеристику України як геополітичної реальності - її приналежність до локальної цивілізації як територіальної, економічної, культурної, етнічної й конфесійної спільності країн. У цьому контексті не існує загальновизнаної позиції, яка б однозначно відносила Україну до тієї чи іншої цивілізації. Існують концепції, які відносять Україну як до західної, так і до євразійської цивілізації. Кожна з них має власні аргументи і однаково може бути спростована.

Водночас проблема цивілізаційної самоідентифікації досить вагома, оскільки впливає на геополітичний вибір суспільства і, відповідно, на вибір певного напрямку його розвитку.

Віднесення України до західної цивілізації обґрунтовується такими аргументами:

- > географічним положенням біля центру Європи, який розташовано неподалік міста Рахова Закарпатської обл.;
- > причетністю до християнського світу;

> наявністю ряду вагомих геокультурних впливів - Магдебурзького права міст, впливів Відродження й реформації, стилістичної близькості мистецтва (особливо бароко) тощо;

> історичними економічними зв'язками з Європою, зокрема у пізньому Середньовіччі, коли Україна була її житницею.

Концепція України як пограничної, рубіжної країни доволі вдало й аргументовано пояснює низку феноменів її історії та сучасного стану. Зокрема, рубіжне положення зумовило:

> відсутність однозначної цивілізаційної самоідентифікації суспільства, як на етнонаціональному, так і на конфесійному, геополітичному й інших рівнях;

> відтворення у стратегії держави та суспільства геополітичної багатовекторності та постійне балансування між зовнішніми центрами сили;

> поєднання у суспільстві західних та орієнтальних рис;

> появу феномену цивілізаційного пограниччя - козацтва.

Світовий Великий Кордон здійснював роль своєрідного *соціального «клапана»*, через який випускалося соціальне невдоволення, відсівалася із суспільств активна частина експлуатованого населення, зокрема пригноблені релігійні й національні меншини.

На деяких ділянках (населених переважно протестантами) таке випускання сприяло тому, що територія Великого кордону ставала джерелом утвердження демократичних цінностей та інституцій, як наприклад яскравого демократичного витвору українського народу XIV-XV століть запорізького та українського козацтва, його колиски, Запорізької січі, яка і стала біля витоків утворення Української середньовічної козацької держави XVI-XVIII століть.

ЛЕКЦІЯ № 21 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Концепція “Мова як українознавство”: етапи становлення»

У двадцять першій лекції розглянемо концепцію «Мова як українознавство» - її етапи становлення».

Слід наголосити, що концепція «Мова як Українознавство», за концепцією Інституту українознавства МОН України, - це система інтегративних знань про Україну і світове українство в усіх часо-просторових вимірах. Універсальна цілісність України й українства розкривається й осягається шляхом взаємопов'язаного синхронного й діяхронного розгляду концентрів: Україна - етнос; Україна - природа, екологія; Україна - мова; Україна - нація, держава; Україна - культура (матеріальна, гуманітарно-духовна: релігія, філософія, мистецтво, освіта, наука; право; валеологія; військо); Україна в міжнародних відносинах; Україна - ментальність, доля; Україна - історична місія.

Обґрунтування концепції «Мова як українознавство» безпосередньо пов'язане з історією відділу мови Інституту українознавства. Цей відділ засновано в листопаді 1991 року. Ідея створення такого підрозділу в Інституті українознавства належить академіку П.Кононенку.

Відділ мови очолила професор С.Єрмоленко. У наукового та освітянського загалу відразу стало виникати багато питань стосовно того, наскільки доцільний такий підрозділ у структурі Інституту українознавства, чим відрізнятимуться українознавчі дослідження мови від традиційної української лінгвістики, чи не будуть вони дублюватися або суперечити одне одному. Відповіддю на ці питання, а також на соціальні потреби ідеології державотворення, освіти, повернення українців до рідномовних джерел стала концепція «Мова як українознавство». Українська мова як об'єкт пізнання вийшла за межі власне лінгвістичної наукової парадигми, у вивченні мови постали проблеми світоглядного характеру, розв'язати які під силу лише інтегративній системі знань.

Основу філософського осмислення мови П.Кононенко вбачає у розумінні її «як найуніверсальнішої форми і буття, і свідомості людини... Універсалізм української мови є виразником універсалізму природи, історії, людини, нації». Яскравим доказом того є історія і філософія мови. Методологічні засади українознавчих досліджень концентру «Україна - мова» узагальнено у підручнику П.Кононенка

«Українознавство» (1994р., 1996р., 2006р.), у монографії П. Кононенка, Т.Кононенка «Феномен української мови: генеза, проблеми, перспективи. Історична місія» та численних наукових статтях цих авторів.

Я.Калакура визначає історизм провідним принципом українознавчих досліджень, що пронизує всі центри і надає українознавству довершеності як науковій системі. Домінування історичної проблематики притаманне і першому етапу становлення концепції «Мова як українознавство». Питання історії мови було одним із ключових на першій конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства» (1992р.), на якій вперше прозвучала доповідь Г.Півторака «Коли ж виникла українська мова?» про першопочатки української мови та її специфічні ознаки, ці думки потім були розвинуті в його монографії «Українці: звідки ми і наша мова?» (1993р.).

У відділі мови Інституту українознавства 1993 року розроблено навчально-виховну концепцію викладання української (державної) мови (автори: С.Єрмоленко, Л.Мацько). У концепції узагальнено досвід застосування комунікативного підходу до вивчення української мови й наголошено на специфіці мовної освіти у зв'язку з державним статусом української мови. Нові аспекти були засвідчені у проблемі викладання української мови як іноземної. У названому документі вперше обґрунтовано поняття мовної особистості як результату навчання і виховання на українознавчій основі. Викладання української мови має бути підпорядковане комплексним потребам виховання мовної особистості.

За концепцією С.Єрмоленко та Л.Мацько, основою мовної освіти є пробудження індивідуальної мовотворчості, таке засвоєння мови, яке забезпечує вільне самовираження особистості у різних сферах людської діяльності. У мовній освіті мають гармонійно поєднуватися три складові: грамотність, лінгвістичне мислення і національно-мовна свідомість.

Українознавство як інтегральна дисципліна виокремлює в мовній освіті світоглядний принцип, формування національно-мовної картини світу. Ефективність мовної освіти і її відповідність сучасним стандартам визначатиметься її спроможністю дати Українській державі громадян, які вільно володіють державною мовою, забезпечити їх високий інтелектуальний розвиток, виховання

духовно-емоційної сфери, національно-патріотичне виховання засобами мови.

1994 року з'являється узагальнювальна українознавча праця С.Єрмоленко «Українська мова в системі українознавства», ця стаття (переосмислена, доопрацьована й доповнена) виходила друком під такою ж назвою 1999 року у монографії «Нариси з української словесності» та під назвою «Мова - знакова система, суспільне явище, світоглядний феномен» 2007 року в монографії «Мова і українознавчий світогляд». Провідним у ній постає історичний аспект - синтетичний погляд на історію української мови як частину історії українського народу, його культури, освіти, науки, особливостей формування національно-мовної свідомості, що позначається й на самій науці про мову.

Ретроспектива до українознавчих студій 20-х років ХХ століття виокремлює напрямні тогочасного осмислення мовних проблем: наукове обґрунтування окремішності, самостійності української мови серед інших слов'янських мов, розгляд історії мови у нерозривному зв'язку з історією народу та етномовними контактами з іншими етнічними утвореннями, рідномовна освіта. Чому саме 20-ті роки ХХ століття? Це був час, коли українознавство стало не лише ідеологією та філософією, а й практикою національно-духовних та державотворчих прагнень українського народу. У статті С.Єрмоленко виразно простежується своєрідний перегук ідей з працями О.Потебні, Я.Головацького, М.Грушевського, І.Огієнка, наступність у визначенні сучасних завдань українознавчої науки: «...Одне з чільних завдань українознавства - показати історію української мови не як історію фонетичних змін, переходів звуків, зміну граматичних норм, а як долю мови, що віддзеркалює долю української культури, літератури, писемних пам'яток, долю рідномовної школи. Тобто теза «історія мови - це історія народу» має бути зреалізована у висвітленні таких тем: походження української мови, етномовні конфлікти протягом минулих десятиліть; становище української мови в різних державах; мова і цілісність національної культури». У процесі розвитку українознавчої парадигми акценти змінюються. Для порівняння процитуємо цей фрагмент з видання 1999 року: «Одне з чільних завдань українознавства - показати історію української мови **в комплексі**, як явище лінгвістичне (історія фонетичних змін,

лексичних і граматичних норм), як явище суспільно-історичне (доля мови віддзеркалює долю української культури, літератури, писемних пам'яток, долю рідномовної школи). Тобто теза «історія мови - це історія народу» має бути зреалізована у висвітленні таких тем: походження української мови, етномовні **процеси на території України; характерні ознаки національної мови; статус і стан літературної мови**; становище української мови в різних державах; мова і цілісність національної культури».

Ми бачимо вже не протиставлення власне лінгвістичної парадигми українознавчій (спочатку це було зумовлено потребою визначення відмінностей у цих парадигмах), а спробу комплексного аналізу історії української мови. Системність, інтегративність, цілісність є провідними напрямними для українознавчої науки. У пізніших працях з проблем мови в системі українознавства чільне місце посяде ідея універсалізму мови. Тема етномовних конфліктів (1994р.) еволюціонує до теми етномовних процесів (1999р.) на території України, набуває ваги питання стану і статусу літературної мови.

Дослідниця С.Єрмоленко робить висновок, що українознавство охоплює не лише відомості про структурні ознаки української мови, її суспільні функції, а й сферу психолінгвістики, що вивчає зв'язок мови з психологією народу.

Оскільки у цей час у відділі мови Інституту українознавства тривала робота над проектом «Навчально-виховний зміст базової дисципліни «Українська (державна) мова», в аналізованій статті не могла не бути актуалізованою проблема мовної освіти: «Досі у вивченні мови переважає вузькофаховий, наукоподібний підхід, орієнтований на засвоєння суми знань про мову, а не засвоєння самої мови. Ідея українознавства й формування національно-мовної свідомості, виховання мовної стійкості вимагає створення нових підручників з української мови.

Українська мова і як об'єкт наукового дослідження, і як навчальна дисципліна потребує нового осмислення з погляду українознавства. До цього зобов'язує державний статус української мови».

Українознавство кінця ХХ-початку ХХІ століття відрізнялося від українознавства 20-х років ХХ століття. Питання окремішності української мови у науковій літературі уже не стояло. Натомість актуалізувалося і питання зв'язку мови з історією народу. Оскільки не всі праці українознавців, істориків мови були в науковому обігу, одне із завдань полягало в популяризації їх. Співробітники відділу мови Інституту українознавства підготували хрестоматію «Історія української мови» (упорядники: С.Єрмоленко, А.Мойсієнко). У передмові до цього видання С.Єрмоленко зазначає, що «для утвердження українознавства як філософії буття громадян незалежної держави висвітлення історії української мови в широкому контексті зв'язку із етногенезом українців, на тлі процесів розвитку національної культури, освіти має непересічне значення».

Найбільш кваліфікований, фаховий аналіз власне мовного матеріалу (пізнання звукових і граматичних законів, аналіз писемних пам'яток і говіркових масивів) не повинен заступати основний кут бачення української проблеми - століттями утверджуване прагнення народу на свою національну окремішність, самобутність. Тому питання походження української мови охоплює не лише перелік власне лінгвістичних фактів, історії їх виникнення, а й психічні чинники: сприймання свого буття й буття своєї мови серед інших мов світу».

Етапною в становленні концепції «Мова як українознавство» була праця С.Єрмоленко «Мова й етнос», в якій визначено: «Мова й етнос - центральна проблема українознавства. Мова постає як універсальна ознака етносу, тобто можна говорити про українську мовну самосвідомість, що передбачає:

- 1) усвідомлення окремішності своєї мови як засобу етнічної самоідентифікації особистості;
- 2) бачення просторового і часового поля української мови як феномена єдності, цілісності українського етносу (нації); відбиття (віддзеркалення) мовної самосвідомості в самоназвах українців та їхньої мови. Ця тема проектується на осмислення ролі мови в етногенезі та утвердженні національної ідентичності українського народу, у формуванні його національних цінностей, вивчення мовної ситуації та мовної політики тих держав, до складу яких входили українські етнічні землі.

Не лишилася осторонь і методична наука. У праці Г.Онкович «Українознавство і лінгводидактика» (1997р.) розкрито сутність понять *українолінгвознавство* та *лінгвоукраїнознавство* як спеціальних технологій подання українознавчих знань історико-культурологічного (українолінгвознавство) й мовного (лінгвоукраїнознавство) планів на уроках українознавства чи української мови.

У монографії С.Єрмоленко «Нариси з української словесності» (1999р.) бачимо філософське осмислення проблеми мовно-естетичних знаків національної культури, зокрема слова фольклору, мовного досвіду, закладеного у художніх текстах. У передмові «З того часу, як ми є мовою...» автор зазначає: «Різні форми людського пізнання оречевлюються в мові, існують завдяки мові. Мова розповідає нам про світ. Тлумачення мовного досвіду, закладеного в художньому тексті, становить важливе завдання стилістики і водночас стосується питань філософії мови. Під час перекладу реалізуються потенційні можливості мови, відбувається пошук таких досконалих форм, які б набули в колективному сприйманні ваги мовно-естетичних знаків національної культури. Мова народної пісні і високохудожнє літературне слово естетизуються у сприйманні читача, слухача і взагалі - мовця». Органічно влітаються до змісту книги розділи «Мова й етнос», «Українська мова в системі українознавства».

Стаття С.Єрмоленко «Українська мова кінця ХХ століття: парадокси оцінок» актуалізує думку М.Грушевського, що «мова вирішила долю українського відродження. Мові була зобов'язана Україна тим, що українознавство не обмежилось збиранням творів народної словесності, складанням граматик і словників, а перейшло у справжнє національне відродження».

Адже інтелектуальне життя нації пов'язане з усвідомленням потреби єдиної мови як консолідуючої ознаки національної спільності. Не викликає сумнівів той факт, що мовне самовираження особистості залежить від сфери її діяльності, саме тому в аналізований період активізуються термінологічні дискусії в науковій сфері, поширюються нестандартні мовні джерела в художній літературі, а в розмовній сфері привертає увагу питання суржику. Мовні дискусії кінця ХХ ст., на думку автора статті, відображають не лише процеси демократизації суспільства, а й недостатність загальної українознавчої освіти громадян України. Шлях до відродження національної

самосвідомості лежить через мовну свідомість українців, через пошану до важливої форми національної єдності - сучасної літературної мови.

У праці С.Єрмоленко «Українська мова як концентр українознавства» (2002р.) вже чітко окреслено проблематику концентру «Україна - мова»: «Отже, концентр «українська мова» в системі українознавства передбачає висвітлення всіх питань, що стосуються універсального характеру мови: як державно-політичної проблеми, як феномена етнокультурного, суспільно-історичного, психологічного, комунікативно-прагматичного і под. Синтез цих складників забезпечує зв'язок феномена мови з іншими концентрами українознавства».

Початок першого десятиліття ХХІ століття в українознавстві позначений увагою до мови як важливого чинника існування і збереження національної ідентичності. Адже масове усвідомлення належності до однієї мовно-культурної спільноти є запорукою політичної стабільності національної держави. Спектр тем, досліджуваних і обговорюваних на українознавчих наукових конференціях у цей час, має такий вигляд: державна мова в конституційному полі, мовна стабільність - чинник політичної стабільності держави, мова і реальний патріотизм, культура мови як критерій культури людини й суспільства, громадські організації і питання мови, проблема сім'ї і мови, мовні конфлікти і гармонізація суспільства, мова і права людини, мовна стійкість і мовні обов'язки громадянина, мовний простір Сходу і Заходу.

Підготовка до Міжнародного конгресу «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі» (2005р.) внесла до концепції «Мова як українознавство» потужну соціолінгвістичну складову. Соціологічні дослідження мовної ситуації в столиці України, проведені в 2000 - 2002 роках, проаналізовано в статті П.Кононенка «Мова і майбутнє України», яка започаткувала однойменну рубрику в журналі «Українознавство» (№1, 2003р.).

Дискусії та дослідження з мовних питань на сторінках цього часопису і послужили одним із дуже вагомих аргументів на користь нагальної потреби розробки проекту «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі». Вивчення реального стану функціонування української мови у різних суспільних сферах було

спрямоване на вирішення практичних завдань розширення соціальної бази української мови і повернення їй функціональної повноти.

З цією метою науковці Інституту українознавства застосували анкетування, яким було охоплено представників усіх регіонів України, а також української діаспори в Австралії, Аргентині, Великобританії, Вірменії, Грузії, Естонії, Ізраїлі, Казахстані, Канаді, Латвії, Литві, Молдові, Німеччині, Польщі, Росії, Словаччині, США, Франції, Румунії, Угорщині. Паралельно опитування відбувалися в Інтернеті на сайті Кримської філії НДПУ під назвою «Українська мова у моєму житті», де респонденти мали змогу засвідчити власну мовну позицію в одній із 12 анонімних анкет.

Результати моніторингу було оприлюднено й обговорено на Міжнародному конгресі «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі», статистичні матеріали викладено у збірнику «Соціолінгвістичний моніторинг мовою статистики» (2006). Своєрідними концептуальними узагальненнями цих досліджень стали статті С.Єрмоленко «Соціальна престижність української мови» та П.Кононенка «Мова і майбутнє народу».

Монографія С.Єрмоленко «Мова і українознавчий світогляд» (2007р.) підсумувала українознавчі дослідження майже двох десятиліть. У ній детально розглянуто місце української мови як суспільного та світоглядного феномену в системі українознавства, провідні напрями українознавчих студій. У післямові автор робить висновок: «Українознавство синтезує результати спеціальних досліджень мови, проектуючи їх на мовно-національну свідомість, мовну картину світу українців, виявляючи характерні ознаки українського світогляду. Мова становить невичерпне джерело пізнання життя народу, його історичної долі й особливостей світосприймання. Бо ж спочатку було Слово».

Окремої уваги потребує напрям «Українознавчі орієнтири мовної освіти», адже саме на розробці цього кола питань зосереджено зусилля вчених-українознавців у кінці першого десятиліття XXI століття.

У підручниках з рідної мови, які нині використовуються в загальноосвітніх навчальних закладах, по-різному репрезентовано українознавчий зміст. Програма з рідної мови орієнтує на поєднання комунікативної, соціокультурної і власне лінгвістичної (мовної) ліній.

Сучасні підручники пропонують різне співвідношення цих складників. Оптимальним видається проведення наскрізної українознавчої ідеї у змісті пропонованих вправ, завдань, у використанні художнього оформлення підручників, актуалізації ігрових моментів, необхідних для досягнення ефективного навчання.

Принцип системності набув характеру універсального правила для більшості наук, а для українознавства як інтегративної системи знань цей принцип - один з найголовніших. Концентри українознавства є своєрідними підсистемами, а всі разом вони синтезують цілісне уявлення про Україну й українство.

Водночас кожний концентр має свою структуру. С.Єрмоленко виділяє 3 субконцентри в концентрі «Україна - мова»:

1) мова як феномен. Зміст цього субконцентру передбачає осмислення проблем «мова й етнос», «мова і держава», «мова і культура», «мова й освіта»;

2) історія української мови;

3) історія українського мовознавства.

Спроба простежити динаміку становлення концепції «Мова як українознавство» дає змогу зробити висновок, що спочатку в українознавчих студіях домінувала проблема історії мови, з часом одним з центральних постає питання «мова й етнос», закономірним розвитком якого було вивчення мовно-естетичних знаків національної культури, мовотворчості письменників...

На початку 2013-х року особливої актуальності набувають проблеми «мова і держава», «мова і суспільство», що проектується на осмислення української мови як чинника національної ідентифікації та консолідації, у концепції постає виразна соціолінгвістична складова.

Початок другого десятиліття XXI століття змістив акценти до українознавчої мовної освіти, сучасного підручникотворення...

ЛЕКЦІЯ №22 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Процес українського культуротворення й культурозбереження»

В двадцять другій лекції «Процес українського культуротворення й культурозбереження» наголосимо - українська культура невпинна у своєму творенні через ідейний рушій.

Загальна ідея в культуротворенні українців - упорядкування й уречевлення середовища власного буття.

Супровідною цьому є естетизація власного буттєвого простору. Через те в культуротворенні як у процесі ідейним дотиком як замислом виробляється кожна річ. Ідеєю, всезагальним рушійним чинником, дотикається - «винагороджується» кожна річ у культурі - чи то глиняний глек, а чи віз, а чи оповідь. Усе це ідейні формовияви українського культуротворення. Усі вони походять з єдиного ідейного джерела у культуротворенні і як «одиниці» культури здійснюють українське культуропредставлення в світі.

Частина культурного досвіду - це речі та навички і тепер перебуває | вжитку українців. Інша частина є лише історичною пам'яттю, донесеною у окремих мистецьких виробках-артефактах чи «повідомленнях» 7 мові. Є ще й частина, яку приховують земні глибини - археологічні реакції на явища в докільлі та найближчому оточенні. Найперша одиниця, що тримає собою мову, - це слово. Воно виступає найпотужнішим інформативним осердям і найбільшою ланкою, що творить загальномовний зв'язок - мову як систему.

Мова як скарбниця накопичення культурних досягнень українського народу, несе в собі і єднальну ідею його буття. Інформативність мови у своїх коротких і більших повідомленнях передає шари історико-культурного досвіду опанування світу.

Мова (мовне питання) у ХІХ ст. - це визвольна ідея народів. Адже всі поневолені народи Європи розпочинали свою боротьбу за незалежність і здобуття права навчатися рідною мовою. Відродження слов'ян теж починалося з мови. Чехи змогли зробити німецькомовну Прагу чеською. Болгари рух за своє визволення починали не лише з виступів проти турок-османів, але й засилля греків-фанаріотів і проти основу, що залишилася ще з часу колишніх взаємин із культурами Сходу на українських землях.

Українська земля на рівні археологічних культур, а серед них зарубинецька, черняхівська, трипільська, засвідчує давні форми куль-

тивування побутових і господарчих речей у стародавні епохи на українській землі. Теж саме можна сказати і про словесну культуру, у якій збережено значна кількість на рівні сюжетних ходів та імен героїв, часом змінених або прихованих зміною, спільних рис із багатьма такими ж «представниками» з давньої словесної творчості, зокрема і з словесним спадком культур Сходу. Досить багато таких паралелей на рівні близьких типологій можна простежити поміж українськими словесними джерелами і такими ж творами в культурі Індії. Чимало таких помітних і подібних деталей простежується в українській епічній традиції. Цей рівень зіставлення показує як віддавна українці та їхні попередники, що передали свій культурний спадок саме до української культури, були задіяні у зв'язках зі світом у індоєвропейському просторі.

Віровизнання - це одна з виразних ознак, що слугує для відрізнєння народу з-поміж його іншого культурного оточення. Адже воно має в собі ті особливості, за якими кожен народ здійснює спілкування з Витими сферами. Це підґрунтя духовного єства й українського народу. Ще давні мандрівники зі Сходу й Заходу цікавилися віруваннями опитаних ними народів.

Християнізація Української держави в X столітті (988р.) відбувалась як закономірний процес поширення універсальної моделі державного християнства. Сприятливі геополітичні умови країни: стратегічне міжнародне положення, перспективи паритетного партнерства з християнськими державами стимулювали Київську Русь до прохристиянської орієнтації.

Особливість Київського християнства полягає в тому, що воно формувалося на місцевому ґрунті - на основі праслов'янських вірувань, проте із залученням світового християнського досвіду. У цьому виявилось явище релігійного синкретизму, коли на всіх рівнях і в усіх соціальних сферах взаємодіють два світогляди - язичницький і християнський, іншими словами, двовір'я як форма компромісного існування різних вірувань і культів. Це засвідчують як матеріальні пам'ятки - обереги, амулети, курганні насипи, так і писемні твори.

Духовна й культурна спадщина Київської Русі стала основою Київського християнства і забезпечила його розповсюдження та розквіт у XI та XII століттях.

Унійна ідея виникає від самого початку розколу єдиної вселенської християнської церкви в 1054р. даліше в XII та XIII століттях, особливо в епоху короля Данила 1245-1264 роках.

Даліше унійний рух в Україні розгортається в кінці XV- XV столітті в епоху контрреформації. Причинами і передумовами Берестейської Унії 1596р. відповідно були умови за яких українські світські та церковні діячі намагалися спасти Україну від ополячення та повного окатоличення. Підпорядкування Української церкви, українського народу та його державності, зі збереженням українських стародавніх обрядів, релігійно-культурних та національних традицій напряду Папі Римському, було винятково мудрим вирішення по збереженню українських національних та культурно-релігійних традицій українськими православними митрополитами в умовах наступу іноземного поневолення. Щось схоже в XIII столітті на таких же умовах, заради збереження цілісності Української держави та Української церкви від посягань Золотої Орди, на таких же засадах, вчинив Унію у 1253 році, з Союзом Католицьких держав, великий князь України-Руси, в подальшому перший король Данило Галицький.

Все це дало можливість, загалом на національній основі залишити стан української християнської релігійності та державності в Україні високим. В ці епохи активно розвивається українська книга - як рукописна, так і друкована, яка відіграла величезну роль в історії українського народу і загалом у процесі розвитку.

Запровадження друкарства стало, по суті, революційною за значенням зміною, яке дало змогу залучати до культурного та політичного життя значно ширші, ніж раніше, верстви населення. У розумінні ранніх видавців і друкарів друковане слово стало потрібним, насамперед, для утвердження засад релігії і лише з часом поширення письменності почало служити також і світській освіті.

У багатьох випадках поширення друкарства стало складовою частиною національно-культурного та релігійного відродження українського народу в останніх десятиріччях XVI - першій половині XVII ст. Українське художнє слово міцно пов'язане з історією становлення українців як спільноти та України як держави. Українська література як показово-виявна складова національної культури має власні джерела та неповторний характер, розгалужену жанрово-видову систему, оригінальне образне наповнення та яскравих представників. Національне письменство завдяки внутрішній

цілісності та виразному україноцентризму стало дієвим чинником українського етнозбереження й культуротворення.

За князя Володимира Великого й одразу після нього стара Русь-Україна жваво увійшла до писемного засвоєння світового досвіду, що перейшовши сюди і здобувши тут добре підґрунтя, надалі був однією з основ витворення місцевої культурної традиції. Піднесення освіти як завдання державного рівня спостерігається саме за князювання Володимира Великого.

Історичні попередники університетів в Україні - школи, колеґіуми, академії створювалися й розвивалися, передовсім, завдяки приватній благодійницькій ініціативі й реалізовували ту концепцію освіти, яка вважалася прийнятною фундаторами та благодійниками тих закладів та освітянських осередків.

Радянські реформи в галузі освіти було розпочато в Україні у 1919р. і продовжено влітку 1920р., після остаточної поразки національних визвольних змагань та утвердження в Україні радянської влади. Реформування освітньої сфери було важливою складовою «культурної революції» як докорінної перебудови суспільної сфери на нових засадах. У 1921р. проголошується загальнодержавний принцип ліквідації неписьменності (лікнеп), початкова чотирирічна освіта оголошується обов'язковою. Принципами, на яких будувалася система освіти, були всезагальність, рівність, а отже доступність освіти для кожного без дискримінації за статевою чи національними ознаками. Освіта ставала безкоштовною. Проте задекларовані в цілому позитивні ідеї не завжди справджувалися в дійсності: мали місце переслідування «класово ворожих» професорів і науковців, обмеження вступу на навчання у зв'язку з «нетрудовим походженням», а також руйнація потужної науково-освітньої традиції. Створювалася нова Робітниче-селянська вища школа, у межах якої університети було реорганізовано на Інститути народної освіти (ІНО). Отже, навчальний і науковий процеси зазнали певного розмежування. Радянські експерименти з вищою школою призвели до загального зниження рівня освіти, наростання кризи вищої школи взагалі.

На початку 1990-х рр. освіта в Україні перебувала в складних умовах. Криза виявилася у невідповідності знань запитам особистості, су. спільним потребам і світовим стандартам, у знеціненні соціального престижу освіченості й інтелектуальної діяльності, у спотворенні цілей і функцій освіти. У 1991р. Верховна Рада України ухвалила

закон «Про освіту», що визначив школу як основу духовного та соціально-економічного розвитку держави й передбачав кардинальні зміни в її роботі. Важливим підґрунтям впровадження в шкільній освіті українознавства як дисципліни став «Закон про мову в Українській РСР», ухвалений 1989р. Формуванню українознавчої концепції освіти сприяло заглиблене вивчення української історії, літератури, народознавства. Народне вбрання розвивалося й удосконалювалося протягом багатьох століть і по праву може вважатися яскравим і самобутнім культурним явищем тобто кодом творчого досвіду народу.

Найдавніші пам'ятки образотворчого мистецтва, які були знайдені на теренах сучасної України датуються добою пізнього палеоліту (2515 тис. років тому). Після прийняття християнства Руссю сюди прийшло візантійське мистецтво - кам'яна архітектура, монументальний живопис, іконопис і мініатюра. Так, князь Володимир Святославович заклав церкву Богородиці Десятинної (побудована на честь прийняття християнства 989р.). Вона споруджувалася, як і інші церкви, за візантійським зразком, тобто за «хрестово-купольним» принципом побудови. Храм трактувався як зменшене відображення світобудови: купол - це символ неба, а центральний простір храму у плані обов'язково утворював хрест. Проте, згідно з літописами, Десятинна церква була багатокупольна, що говорить про відхилення від візантійських канонів і про пошук власних творчих шляхів у архітектурі. В оформленні інтер'єру церкви використали мармур, мозаїку та фрески. Таким чином, велична й монументальна Десятинна церква своїм виглядом підсилювала силу і міць Київської Русі. Видатною пам'яткою Київської Русі цього періоду є Софійський собор (1037р.), побудований за наказом князя Ярослава Мудрого на місці переможної битви киян із печенігами.

Українські культурні цінності в Росії накопичувалися упродовж століть і сьогодні складають значну частину музейних колекцій цієї держави. До Ермітажу й російського музею в Петербурзі, Збройної палати та Історичного музею в Москві потрапили всі найцінніші старожитності, відкриті в Криму і Керчі, на Київщині, Полтавщині, Катеринославщині, Чернігівщині та в інших регіонах України.

Основними джерелами української правосвідомості у давньоруській державі були: звичаєве право, договори Русі-України з

Візантією, князівське законодавство, канонічне (церковне) законодавство.

Україна досягла значно менших успіхів у зближенні своєї правової системи з романо-германським правом. Тож сучасна українська правова система є правовою системою перехідного типу, що лише тяжіє до романо-германської правової сім'ї та є своєрідним асоційованим членом цієї сім'ї. Обраний Україною стратегічний напрям до євроінтеграції дозволяє прогнозувати приєднання її правової системи до сім'ї романо-германського права як повноправного члена після успішного завершення політико-правових реформ.

Культура українців - це спільність вибору і одне буттєве поле з усіма його проявами. Українська культура - це і почуття покликання кожного з її adeptів до справи спільного поступу в історичному процесі.

Упродовж багатьох століть відбувалась трансформація давньої міфології. Поступовий перехід давніх сюжетів, образів і світоглядних уявлень заклав основу нової народної творчості - фольклору.

Культура й українська культура зокрема захищає народ. Вона так само і покликає кожного представника народу на свій захист. Кожен народ поводить з власною культурою як і кожен творець, ревно ставлячись до всього того, що сам витворив. Зовнішні, а часом і внутрішні обставини, що супроводжують культуру, здійснюють не лише культуротворення, але й передбачають також дієвий процес культурозбереження. Держава як особлива форма самоорганізації національної спільноти повинна мати власні символи, до яких належать гімн, герб, прапор, державна мова. Посилення русифікації разом із заохоченням владою міжетнічних шлюбів, примусовими виселеннями корінного етносу зумовили відчутні зміни демографічної ситуації в Україні. Мовна й етнічна асиміляції українців упродовж тривалого часу сприяли збільшенню частки російського й російськомовного населення.

Україна на сьогодні вкрай потребує комплексної програми мовного планування з дієвими механізмами підтримки української мови і культури, протидії зовнішній мовно-культурній експансії та засобами контролю за її виконанням. Нині на розгляд суспільства представляє, три проекти Концепції державної мовної політики України. Українознавство як наука й навчальна дисципліна

розповсюджується за межами академічної науки в роки визвольних змагань. Великий вплив на громадськість мали літні курси українознавства для вчителів протягом 1917-1921рр. на західноукраїнських землях.

Скорочена україномовна підготовка педагогічних кадрів для початкових шкіл мала на меті впровадження передусім елементарних українознавчих знань, а також враховувала подальшу самоосвіту. Із цією метою як посібник був використаний бібліографічний покажчик «Українознавство», укладений Сергієм Єфремовим, який містив як пізнавальні, так і наукові публікації.

Серед багатьох освітніх інституцій, що виникали у Східній Європі у другій половині XIX ст., було і товариство «Просвіта». Універсальними цінностями української спільноти поступово ставали базові національні цінності. За умов «націоналізуючого XIX ст.» представники української інтелігенції, університетська молодь розглядали широку просвітницьку діяльність серед усіх верств і суспільних станів із метою піднесення їх загальноосвітнього рівня, як першочергове завдання, усвідомлюючи, що народна освіта, національна школа - головні засоби здобуття незалежності, створення власної держави. Для реалізації визначених завдань прогресивні українські педагоги громадські діячі, академічна молодь Галичини засновують 8 грудня 1868р. у Львові товариство «Просвіта».

Серед організаторів «Просвіти» були відомі галицькі діячі: К.Сушкевич, А.Вахнянин, о. Й.Заячківський, А.Січинський, Ю.Романчук, К.Левицький та інші. «Просвіта» була важливим чинником згуртування української спільноти.

Після проголошення незалежності України розпочався етап реформування та становлення національної освіти й науки. Вишивка - один із найулюбленіших і найпоширеніших видів народного мистецтва українців. Історія народної вишивки сягає глибокої давнини. Першу школу вишивальниць у Києві заснувала сестра Володимира Мономаха князівна Анна ще в XI ст. Учили дівчат гаптувати «золотими та срібними» нитками, шовком, заполоччю. Існує багато видів і прийомів вишивання, але найпоширеніший із них - вишивання «хрестиком» і «гладдю». Найбільше оздоблювали вишивкою одяг, пошитий із домотканого полотна. Вишиванням займалися переважно дівчата й жінки, які з покоління в покоління передавали найтиповіші, найяскравіші зразки орнаменту, кольору та техніки

вишивання. Вишивка передає характерні ознаки певної місцевості, різниться між собою орнаментом, гамою барв і технікою виконання, але будь яка вишивка несе в собі естетичне вираження та символічне навантаження. Писанкарство є одним із видів українського народного мистецтва. Історія писанкарства сягає давніх часів і пов'язана з міфологічними уявленнями наших предків і комплексом весняної обрядовості. За давніми віруваннями яйце - символ Всесвіту, а в християнській культурі писанка символізує воскресіння й оновлення.

Народний одяг є основним компонентом традиційної культури українців. Його своєрідність упродовж тривалого часу була створена різними формами, які відповідали його трудовій діяльності, естетичним уподобанням, моральним нормам, традиціям і звичаям українців, тобто культурного вираження. Характерною рисою традиційного українського вбрання є його декоративна різнобарвність, створення різноманітних форм, володіння майстрами багатьма видами технік декорування, пишність святкового одягу та використання натуральних тканин. На Русі існувало станкове малярство - іконопис. Наприкінці XI ст. склалася своя київська школа іконопису. До наших днів дійшли відомості про талановитого майстра станкового малярства чернеця Києво-Печерського монастиря Алімпія (Олімпія, Аліпія). Художню освіту він здобув у Царгороді, проте швидко відійшов від деяких принципів візантійського малярства, «в іконографії орієнтувався на європейські лики святих більшою мірою, ніж на східно-середземноморські». Пензлю Алімпія належать розписи Успенського собору Києво-Печерської лаври, багато найрізноманітніших замовлень від князів і бояр.

Християнство принесло на Русь і книжкову мініатюру. Як і в усьому мистецтві Київської Русі в добу становлення давньоруської мініатюри простежувалися візантійські тенденції і у техніці виконання, і з тематиці творів. Однак уже з другої половини XI ст. руські художники майстерно запроваджували в композиції книжкових мініатюр сюжети і мотиви з навколишнього життя - зображали руських князів бояр, скоморохів, простих людей тощо. До наших днів збереглося кілька рукописних книг, найдавніша з них – «Остромирове Євангеліє» (1056-1057pp.).

У процесі становлення й розвитку націй видатну роль відіграло усвідомлення народом спільності свого простору й історичної долі. Підґрунтям для цього завжди була історична пам'ять,

яка зберігалась у народному середовищі як у фольклорній формі, так і у вигляді речових доказів історичного минулого (предметів побуту, реманенту, прикрас тощо). На всіх етапах історичного розвитку України суттєвий вплив на формування правового буття та правової культури здійснювали ті чи інші особливості українського національного буття, національного характеру українства, їхньої суспільної свідомості та психології.

У сучасній Україні актуальною є проблема правового виховання громадян, подолання правового нігілізму. У демократичній державі особистість - активна, самостійна, поважає не лише свої права та свободи, а й права та свободи людей, які її оточують, уміє керувати собою та виконувати юридичні обов'язки, знає закони й дотримується їх, вільно від штамів і стереотипів. Становлення правової культури та правосвідомості українського народу безпосередньо пов'язані з розвитком українського права. Звичайна схема періодизації історії права Україна відповідає певним етапам історичного розвитку народу, пов'язаним із існуванням (чи не існуванням) української державності. Розрізняють такі етапи історії права України:

- 1) Рабовласницьке право античних країн Північного Причорномор'я та Криму (VII ст. до н. е. - V ст. н. е.).
- 2) Давньоруське ранньофеодальне право (VI - перша половина XIV ст.).
- 3) Станово-представницьке право України литовсько-польської доби (друга половина XIV - перша половина XVII ст.).
- 4) Право Гетьманської України (друга половина XVII-XVIII ст.).
- 5) Право України у складі Російської й Австрійської монархій (кінець XVIII - початок XX ст.).
- 6) Відродження українського національного права (1917-1920).
- 7) Українська Народна Республіка Центральної Ради, Українська держава, УНР Директорії, Західноукраїнська республіка.
- 8) Право Радянської України (1917-1991).
- 9) Право сучасної незалежної самостійної України (з серпня 1991р.).

«Руська Правда» - загальна назва кількох збірок, що містять норми звичаєвого права, закони та судові рішення, які регулювали різноманітні ділянки суспільного життя Київської Русі. Зібрані в «Руській Правді» норми свідчать про те, що вона мала виключно практичну-мету: дати можливість суддям справедливо вирішувати справи на підставі чинних законів, а сторонам - захищати свої права в

суді. В основу «Правди Ярослава» покладене давньоруське звичаєве право та князівське законодавство.

Законодавча діяльність Української Центральної Ради пройшла в своєму розвитку два головні етапи:

1) із квітня 1917р. до жовтня 1917р. - мав здебільшого політико-декларативний характер. Його основним здобутком були широко відомі нині універсали;

2) із листопада 1917р. до кінця квітня 1918р. - був зумовлений Жовтневим переворотом у Петрограді і характерний суто державною законодавчою діяльністю. 29 квітня 1918р. в Україні відбувся державний переворот, унаслідок якого Українська Центральна Рада була розпущена й до влади прийшов Павло Скоропадський.

Проголошення, незалежності України відкрило справжню можливість створення розгалуженої законодавчої системи.

У реформуванні законодавства визначилися три основні напрями. **По-перше**, здійснювався і здійснюється процес змін і пристосувань чинних правових норм 60-70рр. ХХ ст. до ринкової економіки та плюралістичної демократії. **По-друге**, приймалися та приймаються нові правові акти, також покликані забезпечити їхнє функціонування. **По-третє**, в Україні активно провадиться робота з підготовки проектів нових кодексів, реформуванню піддано всі галузі права.

У період української незалежності були прийняті: новий цивільний кодекс України (2003р.), господарський кодекс (2003р.), кримінальний кодекс (2001р.), цивільно-процесуальний кодекс України (2004р.), бюджетний кодекс (2001р.), сімейний кодекс (2002р.), митний кодекс (2002р.). Сучасна правова система України функціонує під певним впливом дезінтеграційних та інтеграційних процесів, що відбуваються з її участю відповідно у пострадянському правовому просторі у межах СНД та Європейському правовому просторі, де домінують Рада Європи та ОБСЄ, учасниками яких уже вона є, а також Європейський Союз, до членства у якому Україна прагне.

Цей складний правовий комплекс включає в себе: право інститутів міждержавних об'єднань; національне законодавство держав-учасниць міждержавних об'єднань; договірний масив; загальні міжнародно-правові принципи та норми.

ЛЕКЦІЯ № 23 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Культура особистості та освіта в українознавчому аспекті»

У двадцять третій лекції «Культура особистості та освіта в українознавчому аспекті» наголосимо, що витоки української культури, як і української особистості в контексті вивчення наукового українознавства, знаходимо ще в докиївсько-руському періоді нашої історії.

Про це - в книгах «батька історії» Геродота, в спостереженнях мандрівників, істориків, політиків різних країн того часу.

Багато цікавих відомостей, думок про побут, спосіб життя, характер, культуру українського народу можна знайти у книзі В.Січинського «Чужинці про Україну», книзі І.Крип'якевича «Історія української культури», посібнику С.Черепанової «Українська культура: історія і сучасність», книзі М.Поповича «Нарис історії культури України», книзі М.Семчишина «Тисяча років української культури», а також у підручнику П.Кононенка «Українознавство» та його книжці «Свою Україну любіть...» та ін.

Названа література містить багатий українознавчий матеріал, в якому глибоко розкрито чинники духовної і матеріальної культури українців, а саме вони й сприяли формуванню визначних українських особистостей. Звичайно ж, цьому у великій мірі сприяла добре поставлена освітянська справа та просвітницькі традиції в українській культурі. У системі освіти корені українознавства сягають періоду Київської Русі. Запроваджувалась школа, шкільна наука ще Володимиром Великим, Ярославом Мудрим, Володимиром Мономахом. Матері плакали, коли їх дітей забирали до школи, бо не розуміли ще важливості освіти в долі своїх дітей, в долі своєї держави. Добре розуміли вирішальну роль освіти, духовного й фізичного виховання у формуванні всебічно розвиненої особистості для майбутньої Української держави, великі князі Київської України-Русі IX-XIV століть.

Через те Українська держава IX-XIV століть, до монголо-татарського нашествия, внаслідок 5-ти вікового незалежного розвитку українського народу та української культури стояла на рівні з розвитком європейських держав, а часто Українська державой стояла вище деяких держав світу за рівнем культури, освіти. Дочка Ярослава Мудрого Ганна вчила грамоти свого чоловіка - французького короля.

Знаменита бібліотека Я.Мудрого була першою бібліотекою в світі. Кодекс законів «Руська правда» - еталон майбутніх законів теж був складений за Я.Мудрого.

Українська держава IX-XIV століть дала світові чудові пісні, неповторну архітектуру, взірці першої дипломатії, першої демократії, коли більшість важливих для держави справ вирішувало народне віче.

Отже, ще в часи зародження української культури, її становлення наш народ розумів місце і роль особистості в культуротворенні, в етнокультурі, в українському поступі. Велике значення у формуванні особистостей на віки і тисячоліття, у формуванні їх духовної культури мала і має українська природа, українська родина як осередок творення, збереження і передачі духовних цінностей; «філософія серця» (кордо центризм) як основа духовного життя українця.

Величезне значення має також українське слово, мова, пісня, молитва, фольклор у духовній культурі українців, у формуванні непересічних українських особистостей.

Українська держава IX-XIV століть як могутня держава створилась під дією автохтонів (серцевину його складали поляни-протоукраїнці), стимулювала державотворчі процеси, візантійців, які сприяли внутрішньому переоформленню держави за християнською етикою. «Цей народ великий і розумний, і ніхто б його не подолав, коли б ті люди не сварилися між собою».

Поітичний розлад Української держави у кінці XIV ст. (після 1386 року), став причиною поступового занепаду культури, освіти, однак в середині XIII століття відома, за москвофільською термінологією вчених XIX-XX століть, «Галицько-волинське князівство», Українська держава (Львівське королівство) в XIII-XIV століття функціонувала, як загальноукраїнська держава українського народу, яка перетворилась в Українське королівство західного типу держави. Правила в Українському королівстві: великий князь Роман Київський, Волинський і Галицький, його син король Данило, онук король Лев, правнук король Юрій I.

За правління короля Льва I Українська держава (Львівське королівство) займала найбільшу за часи її існування територію: від Подунав'я до Подніпров'я з Києвом, від Волині до Поділля, займаючи й частину Закарпаття з Мукачевим. Як засвідчував французький літопис: «Рутенія - величезна країна, сусідня з Грецією та Болгарією».

Власне термінологія «Українське королівство XIII-XIV століть» сьогодні заміняє автором «Лекцій з Українознавства» московфільську термінологію «Галицько-Волинське князівство», «Галицько-Волинське гетто» і показує, що Українська держава XIII-XIV століть за правління її володарів, королів: Данила Лева, Юрія, Юрія II і навіть великого князя України-Руси Дмитра-Любарта до 1386 року, очолювалась спадковими володарями, які розвивали політичну могутність Української держави у XIII - XIV століттях від Карпат до Дніпра, як і єдину українську етнічну, політичну та культурно-релігійну інфраструктуру, військову організацію, український мовний та духовний ареал.

У працях: «Українська держава IX - XIII ст.», «Українська держава в XIII ст.», «Король Данило та Українська держава в XIII ст.», «Король Русі Лев Данилович (1292-1301pp.)», «Король Русі Юрій I - в українській, європейській історії та державницькій традиції» (1255-1308pp.), відтворено політичне сходження Української держави від IX століття по XIII століття з великокнязівською владою в Києві.

В наступній праці «Львівське королівство XIII-XIV століттях» відтворено епоху Українського королівства з королівською владою у XIII-XIV століттях та її розвитку в новому столичному центрі Української держави (королівства), місті Львові.

Монографія «Українська держава у IX-XIV століттях» узагальнює п'ятивікову незадежну історію Української держави від IX по XIV століття.

Слід наголосити, що щось раніше такі ж наукові позиції проглядалась в «Історії України» Н.Полонської-Василенко, однак тільки, оглядово та в загальних рисах.

В подальшому, ще за Литовського князівства Україна намагалась утримувати на висоті свою культуру. Хоча з 1569 року Польсько-Литовська держава стала впроваджувати польське право на своїй території, а українців закріпачувати. Наш народ проявив свій могутній, волелюбний характер, коли в його ж домі його почали пригнічувати, грабувати. До речі, ще в XII ст. в Західній Україні на Волині діяли Козацькі курені, а в кінці XV ст. утворилася потужна оружна сила - Запорізьке козацтво, Запорізька Січ.

Народний рух проти національного й соціального гніту, очолений українським козацтвом, дав Україні й світу видатних

українських особистостей на ниві мілітарної культури, освіти, науки, загальної культури, мистецтва тощо. Саме Запорізька Січ, що об'єднала в могутню самодостатню силу все українське козацтво, під проводом Богдана Хмельницького у XVII ст. створила справжню демократичну республіку народовладдя. Україна Козацької доби відродила свою культуру, освіту, науку і знову зайняла у світовій спільноті належне їй місце. У цю ж добу за гетьмана І. Мазепи була написана перша в світі конституція, конституція української держави. На жаль, ту Конституцію не встиг наш народ втілити в життя.

У другій половині XVIII ст. цариця Катерина зруйнувала Запорізьку Січ, знищила українське козацтво. Та не знищив російський царизм козацькі ідеї, ідеали, український козацький характер, нашу ментальність, наші українські обряди, звичаї, традиції, український фольклор, народну філософію. Зауважимо, що саме на основі названих нами категорій української духовної культури створена нашим народом система навчально-виховних цілей, завдань, ідей, ідеалів, принципів, методів і форм виховного-впливу на суб'єкти педагогічного впливу дійства, тобто українська етнопедагогіка, якій тисячі років.

У кінці XIX ст. - на початку XX ст. активізувався народний рух в Україні за демократію, справедливість, проти соціального й національного гніту, знову почала відроджуватись українська культура, українознавство, етнопедагогіка. Споконвіку виховним ідеалом у нашого народу була гармонійно розвинена людина, здорова духовно й фізично. Саме таким людям давала волю до виживання й спротиву злим силам тисячолітня історія їхніх предків, позначена славними подіями часів Української держави IX-XIV століть, Української козацької держави XVI-XVIII, Української Народної Республіки XX століття. Дух української державності зміцнював прикладами життя й діяльності в ім'я нації кращих її представників.

Ще в VI ст. н.е візантійський письменник і цісар Маврикій писав про наших предків: «Словени й Анти мають однаковий спосіб життя й однакові нахили; вони вільні й ніколи не даються намовити під ярмо чужої влади, а все ніколи на власній землі. Їх багато й вони витривалі, легко зносять і спеку, і холод, наготу тіла й голод. Для тих, що їх відвідують, вони ласкаві й зичливі...». Лев Диякон з Малої Азії у своїх писаннях коло 990р. характеризує князя Київського Святослава, що він «палкий, сміливий, відважний, діяльний». Дано

також опис зовнішності князя: «Середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе і довге волосся, голова зовсім оголена, з одного боку висів чуб, що означало значний (вищий) рід, шия здорова, плечі широкі, взагалі дуже добре збудований».

Поляк Папроцький у XVI ст. писав про Запорізьку Січ: «Багато бездоганих, але небагатих молодиків з панят на Русі, Поділлі й Польщі їздять туди, щоби привчитися до лицарського діла, бо між ними можна добре вишколитися в лицарському порядку й чуйності». У книжці французького інженера Боплана «Опис України», перекладена на мови латинську, англійську, німецьку, потім - на польську і російську. Книга Боплана сприяла популяризації України як цілком самостійної географічної і політичної одиниці, що мав свої, своєрідні природи і, господарські і культурні особливості. Про вдачу українців Боплан пише: «Єднаючи з гострим і хитрим розумом щедрість і безкорисність, козаки страшенно люблять свободу, смерть вважають кращою за рабство і для оборони незалежності часто повстають проти своїх гнобителів... Будовою тіла міцні, легко переносять холод і голод, спеку і спрагу, на війні невтомні, відваж і, хоробрі...». Про чеснотливоту українських дівчат: «Хоч свобода пити горілку і мед могла би допровадити їх до спокуси, але прилюдне осміювання, якому вони підпадають, втративши невинність, стримує їх від спокуси». Про українські промисли й ремесла Боплан писав: «В країні Запорізькій ви знайдете людей, що вміють усі ремесла, потрібні для громадського життя: теслярів, стельмахів, слюсарів, мечників (зброярів), гербарів, шевців, бондарів, кравців і т.д. Козаки великі мистці з добування салі три, котрою переповнена Україна, та у виготовленні гарматного пороху, жінки прядуть льон і вовну, тчуть для свого вжитку полотно і сукно. Усі козаки вміють орати, сіяти, жати, косити, пекти хліб, приготувляти страви, варити пиво, мед і вино, виробляти горілку. Вони взагалі спосібні до всіх мистецтв».

У 1731 році вийшов у світ знаменитий твір великого французького письменника-історика Вольтера «Історія Карла XII», а до кінця XVIII ст. його було перевидано понад 100 разів. У своїй книзі Вольтер, зокрема, писав: «Україна завжди прагнула до свободи, але, оточена Москвою, Польщею і Туреччиною, вона примушена була шукати собі протектора з однієї з тих держав. Україна піддалася спочатку Польщі, яка поводитися з нею зовсім як з поневоленою

країною, відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як це завжди є звичаєм у Московитів».

Про гетьмана Мазепу так писав Вольтер: «Він хотів стати незалежним володарем і створити могутнє королівство з України та відламків Росії. Це була відважна людина, далекозора, невтомна в праці, хоч поважного віку».

Відомий письменник, філософ, етнограф Йоган Готфрід Гердер у своєму «Деннику моїх подорожів» за 1769 рік писав: «Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинуться: з тільки малих племен, якими були колись греки, повстане велика культурна нація, її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у далекий світ». Росіянин Рубаков у передмові до своєї книги «Краткия политическия й историческия сведения о Малой России» (Петербург, 1773), писав: «Український народ визначився в минулому своїми воєнними подвигами й замилюванням до знання і лицарства, а своєю талановитістю і свободолобством та своєрідним устроєм вславився перед цілим світом». Ось так високо оцінювали чужі люди українську культуру, освіту, науку, високо оцінювали непересічних українських особистостей, сформованих українською культурою, освітою.

Так само високо показала себе Україна, українці в XIX-XX століттях. А це в Історії України століття боротьби, злетів і падінь. Назовемо хоч невелику частину з великого ряду найвизначніших особистостей України XIX-XX ст.: Т.Шевченко, М.Костомаров, П.Куліш, І.Драгоманов, В.Антонович, П.Лубинський, І.Франко, І.Пулюй, Л.Українка, М.Грушевський, М.Лисенко, О.Петрусенко, В.Вернадський, Є.Патож, Хведір Вовк, М.Міхновський, О.Гончар, В.Симоненко, В.Стус, Л.Ревуцький, Г.Вашенко, С.Русова, Д.Чепіга, Л.Чикаленко, М.Стельмахович, В.Шербаківський та багато інших.

Освітяни ХХІ століття добре розуміють, що будувати сьогодні в незалежкій Україні національну систему освіти, виховання й навчання не можливо без знання історії України, історії її культури, без використання надбань української етнопедагогіки.

Враховуючи зазначене вище, ми визначаємо головні завдання у вихованні особистості українця III-го тисячоліття:

1.Формувати в сім'ї, дитсадку, школі, вузі, в громадському житті лицарів, лицарок, мудрих і мужніх, з національною свідомістю,

гідністю, самосвідомістю, з високою мораллю й духовністю громадян України.

2. Виховувати міцне фізично й духовно молоде покоління нашої держави, її захисників.

3. Готувати інтелектуальну, духовну еліту нації, наукових, культурних, політичних, державних діячів України.

4. Виховувати підрастаюче покоління українського народу на патріотичних, героїчних, національно-державницьких традиціях українського козацтва.

5. Формувати високі лицарські якості, шляхетність духу, моральні чесноти, глибоку людяність, почуття милосердя, бажання активно діяти в душі Добра, Краси, Любові.

Акцент робимо на вихованні особистості, бо саме особистість в фундаментальній категорії культури, освіти, державотворення.

Кожна епоха створювала свій виховний ідеал. Під виховним ідеалом ми розуміємо еталон взірцевої особистості, що служить головним орієнтиром у вихованні підрастаючого покоління. У нашій українознавчій діяльності дороговказом стає власний національний виховний ідеал, виміряний тисячоліттями і репрезентований українською етнопедагогікою. В основі нашого виховного ідеалу лежить гармонія розуму, душі й тіла. Ще київський князь Володимир Мономах писав у «Поученні...»: «Треба мати душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово Господнє, при їді і питті без галасу великого бути, при старих-мовчати, мудрих слухати, старшим покорятися, з рівними та меншими приязнь мати, без лукавства розмовляти, багато розуміти, не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися, соромитися старших, до жінок недостойних не говорити, долину очі мати, а душу - вгору». Постійним ідеалом в українській етнопедагогіці є людина шляхетна в поведінці, свідомо своєї людської і національної гідності. Академік М. Стельмахович писав: «В українській народній педагогіці немає фетишизації колективу. Вона вчить берегти особисту гідність і оригінальність особи, бо кожна людина унікальна. То й головною суттю сучасного виховного ідеалу української етнопедагогіки є збереження українського в українцеві. Формування повновартісної, індивідуальності відображеної, всебічно й гармонійно розвиненої особистості українця».

Ідеї особистісно-активної освіти заповнюють нині простір психолого-педагогічної науки. Чітко утверджується в науці і практиці позиція, згідно з якою інтелектуальний розвиток теоретичного рівня в достатньою основою для особистісного становлення дитини. На жаль, ще й сьогодні діє навчально-дисциплінарна освіта, що ігнорує індивідуальність, творчість, самостійність, самобутність особистості школяра, студента. Не треба при цьому впадати в іншу крайність - зниження розумового потенціалу. Не варто також ігнорувати основну функцію будь-якого навчального предмета-забезпечувати достатній розвиток мислительної діяльності учня, студента. Треба також враховувати, яку психологічну ціну платить особа за свої наукові надбання. Суто навчальній роботі слід надавати і «вчинкові» форму. Слід знаходити відповідні ситуації міжособистісної взаємодії в Системі «дитина-батьки», «учень-студент-суспільство».

Ще на початку ХХ ст. українські вчені, педагоги практики, згуртовані педагогічними журналами «Світло», «Учитель», «Вільна українська школа», розробили теоретичні основи української національної школи. У кінці ХХ ст. Міністерство освіти і науки України прийнято «Концепцію 12-річної освіти», де чітко вказано, що всі школи України, не завдяки з підпорядкування, є українськими національними школами. У «Концепції...» прослідковується акцент на особистісно-зорієнтоване навчання і виховання. «Школа - це простір життя студента: тут він не готується до життя, а живе. Тому вся діяльність навчального закладу будується так, щоб сприяти становленню особистості як творця і проектувальника життя, гармонізації і гуманізації стосунків між студентами і педагогами (викладачами), інститутом і родиною, керуючись ідеєю самоцінності юнацтва, діалогу, компетентного вибору особистого життєвого шляху. Цей науковий документ стимулює українських вчених та студентів III-го тисячоліття до нових педагогічних пошуків і знахідок.

Наше, історично українське II-ге тисячоліття весь час випробовувало українську націю.

Останнє, ХХ-те століття - найтрагічніше, високосне для України, для українців, де вони вистояли, збереглися як нація, народ, зберегли свою культуру, відродили незалежну соборну Україну.

Нарешті у ХХІ столітті можемо вільно в Українській державі розробляти власні проєкти українського культуротворення та культурозбереження...

ЛЕКЦІЯ № 24 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Трактування терміну духовність в українознавстві»

В двадцять четвертій лекції «Трактування терміну духовність в українознавстві» наголосимо, що досвід багатьох країн світу переконливо показує, що запорукою процвітання будь-якої нації є її здорова духовна сфера, бо висока духовність, домінуюча роль у якій належить релігії, формує людину.

Позбавлення українського народу його духовності, відхід від української традиційної християнської релігії взагалі, знищення, плондрування та зневажання релігійних святинь і обрядів призводить до поширення зневіри, буздуховності, аморальності, зростання злочинності, підлості та підступності, ненависті до свого ближнього.

Без Церкви люди відчужуються, стають ворогами, руйнуються родини. Саме християнська мораль у поєднанні з освітою і культурою дозволила нашій державі за князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого піднятися до світового рівня і стати могутньою як економічно так і духовно.

За часів радянського тоталітаризму і державного войовничого атеїзму будь-які публікації, що об'єктивно висвітлювали роль і місце духовності в суспільно-політичному житті, були заборонені. Матеріалістична система викидала на смітник історії богословські поняття. Тільки внаслідок загальної демократизації суспільства появились можливості об'єктивного висвітлення цієї проблеми. Тому в недавно прийнятій Програмі українського уряду «Назустріч людям» розбудова нашого суспільства в цілому має навіть нестандартні розділи: перший з них - це віра, тобто, гуманітарний блок став основою основ, прологом до наступних кроків уряду. Складовою цього розділу є духовність, де наголошується, що формування єдиної, сучасної нації ґрунтуватиметься на утвердженні принципів духовності, розвитку та збереження культурної спадщини, формування нового привабливого іміджу України.

Сьогодні, в час глибоких реформ у царині вдосконалення української мови, пошуки мовознавців і богословів повинні бути спрямовані на те, щоб наш народ, особливо молодь усім серцем полюбили Бога - нашого Творця, знайшли найкоротший шлях до Його пізнання, вживали Слово Боже ясно, незатуманено, у близьких їм поняттях та термінах рідної мови, що сприятиме поглибленню їхньої

віри, формуванню та збагаченню мови народу і його культури, відкриттю для себе, що Ісус Христос є - «Путь, Істина і Життя» (Ів. 14,6), для них, для їхніх сімей, для України та всього світу. Все це допоможе кращому збереженню і усвідомленню дорогоцінної спадщини християнського вчення, його доступності для тих, хто вірить у Христа та для всіх людей доброї волі, кращому проголошенню його вірним, розширенню його пізнання і застосування. Зауважмо, що слід брати до уваги ті тлумачення доктрини, які Святий Дух упродовж віків підказував Церкві.

Проблеми духовності людини й суспільства завжди були і є в центрі богословських та українознавчих систем. Це цілком закономірно. Цей термін містить у собі сполучення понять, яке примушує замислитись. Він включає в себе три слова найсвятіших для християн - **Бог, Слово, Дух**. Джерелами духовності є Святе Письмо, Традиція Церкви, численні життєписи святих.

Духовність - це божественне життя, яке здійснюється у житті людини і, увійшовши у створений всесвіт, розвивається в історії суспільства, яку треба спостерігати і нею захоплюватись, відкриваючи багатолику Мудрість Божу (див. Ефес. 3, 10). Повне і досконале обожествлення можна вважати єдиною метою духовного життя.

Термін **духовне** настільки знайомий, що майже ніколи не думаємо, як його визначити. Ця зовнішня простота терміну приховує у собі складне явище, яке має свою історію, різні відтінки.

Зауважмо, що у біблійній і у всіх класичних мовах слово “дух” має різне значення. Звичайно воно означає невловиму суть істоти, певний життєтворчий початок, щось, що виходить від істоти поза її волею, що найбільше є самою істотою і чим вона оволодіти не може. Так, у Біблії **дух** (з єврейської Ruach) - це подих життя. Дух Бога Ягве («Я є Той, Хто є» - Сущий) - оживляє, здійснює, що людина існує інакше ніж тварина. Коли Бог забирає **духа**, то людина вмирає. Отож, поки цей божественний подих залишається у людині, він справді належить їй, перетворюючи її інертну плоть в діючу істоту - живу душу (Бут. 2, 7). Грецькі філософи також наголошували на нематеріальному характеру **духа**, хоча не завжди. Однак усі вони розглядали **дух** як начало людської діяльності, яке дає їй загальну орієнтацію .

Вирішальною характеристикою поняття **Духа** у Святому Письмі є його безпосередній зв'язок з особою Бога. Богослов'я розглядає все більш очевидним **Божий дух** у дії. В апостола Павла він є основою

християнського життя: «*Божий дух*», «*дух Христа*», «*Дух Господа*», «*Святий Дух*», Який сходить, розповсюджується, наповнює. Отже, у Святому Дусі вбачають основного і справжнього творителя нашого освячення. Він вводить нас у Христа, відтворює у нас життя Спасителя, об'єднує усіх вірних в єдиному Тілі Христовому, яким є Церква. Вона розповсюджує його сяйво у цілому всесвіті. Тому, підсумовуючи передане вчення, Теофан Затворник писав: «Сутність життя в Христі Ісусі, духовного життя, полягає у перетворенні душевності й тілесності в *духовність*, тобто в *одухотворенні* душі та тіла».

У практиці поняття «*духовний*» та «*духовність*» мають зараз декілька тлумачень і використовуються в різних контекстах, але завжди забувається їх первинне - святе походження - від Духа Святого. Святий Дух є Третьою Особою Божою, і, отже, самим Богом. Він вічний, всюдисущий, всезнаючий і всемогутній. Святий Дух, який провадить нас як християн, творить у нас нове життя, щоб зробити вибір відповідний до Господньої думки. Дух провадить нас до постійної відповіді живому Божому Слову у нашому нутрі. Він розкриває нам Божу волю через спільноту Церкви. Христова Церква справді створена як з'єднана спільнота, де Дух веде духовне життя кожного члена.

Святий Дух розкриває як нам діяти, щоб виконувати волю Божу, провадить «щоб жити вам життям, достойним Господа, і подобатися Йому в усьому, приносячи плід у всякому доброму ділі і зростаючи у спізнанні Бога» (Кол. 1,10). Це може бути можливим тільки тоді, коли ми стараємося жити у постійному протистоянні між умертвленням наших земних бажань і одягання у думку Христа. Отже, щоб хтось зміг бути причетний до Христа, треба, щоб спочатку він був діткнений Святим Духом. Це Він нас випереджає і збуджує у нас віру і духовність.

Святий Дух приходить нам допомогти у наших слабостях. Він молиться з нами, коли ми не знаємо як молитися. Дух допомагає нам любити нас самих, наших ближніх і Бога. Через Божу любов, яка вселена у нас, ми можемо умертвити наш старий спосіб мислення і жити згідно з думкою Ісуса Христа.

Через Божу любов, вливу в наше серце, ми завжди будемо терпеливі і лагідні, ніколи не заздрісні, чванливі, або зарозумілі, жорстокі, або самолюбні. Нам вже не треба бути ображеними, або

ображатися. Ми завжди радо будемо прощати, довіряти, надіятися і зносити те, що нам приносить любов. Бо любов - це найбільший дар Божий, це справді сам **Божий Дух**, який вільно в нас діє.

Без допомоги Святого Духа не можемо здійснити жодної, навіть найменшої справи, яка заслуговувала б на вічне життя. За допомогою же Святого Духа можемо виконати найважчі справи. Він впливає на наші духовні сили, змінюючи і облагороджуючи їх, тим самим даруючи нам Божі чесноти (віра, надія, любов) і моральні чесноти (мудрість, мужність, справедливість, стриманість). **«Дух є нашим життям»**; чим більше відрікаємося самі себе (Мт. 16, 24-26), тим більше **«пристосовуємося до Духа»** (Гал. 5,25). Святий Дух утримує Церкву і керує нею. Саме Він дає Церкві святість. Бог Дух Святий - є любов'ю між Богом Отцем і Богом Сином, що скрізь перебуває і все наповняє. Отже, Святий Дух провадить християнином, який живе внутрішнім життям, щоб постійно відповідав на живе слово, яке в нас внутрі. Святий Дух розкриває Божу волю через спільноту люблених осіб, з якими ми сходимосся, щоб почитати Бога. Він будує нас у живого члена Христового тіла, коли ми піддаємося, щоб прийняти і жити даром Духа любові і життя. Ми бажаємо вжити свої таланти, харизми (дари) і любові, щоб будувати Церкву.

Під проводом Христового Духа, наші діяння сповнені у Дусі Любові є свідоцтвом для нас через плід, який їх супроводить:

«А плід Духа: любов, радість, мир, довготерпіння, лагідність, доброта, вірність, тихість, здержливість. На тих то нема закону. Ті ж, що ж є Ісусові Христові, розп'яли тіло з його пристрастями та пожадливостями. І коли ми живемо духом, то духом і ходімо. Не будьмо марнославні, задиркуваті між собою, завидущі одні одним» (Гал. 5,22-26).

Святий Дух розкриває нам, як ми завжди повинні робити те, що Богові приємне, щоб провадити життя гідне Господа і подобатися Йому у всьому (Кол. 1,10). Щоб зодягнутися розумом Христа і жити в любові як Він нам це наказував, нам потрібно проводу Святого Духа.

Ми самі ніяк не можемо прийняти терпіння як частину любові. Тільки коли Святий Дух наповняє нас в нашому нутрі благодаттю, ми можемо прийняти можливість любити всіх. Тільки в любові Святого Духа ми можемо умертвити наші земні шляхи мислення і наслідувати Ісуса Христа. Святий Василій Великий у своїх Ширших Правилах (ч.43) наголошував: «Бути християнином - це власне ніщо інше, як

наслідувати Ісуса Христа у людській природі, в міру свого покликання».

Святий Дух завжди допомагає нам у вірному життєвому виборі. Ми повинні звертатися за Його проводом і слухати Його скерування, коли відповідаємо на поклик життя як одружені або самотні особи, або як релігійні брати, або сестри. Христос кличе всіх нас до повноти життя, яке Він обіцяв. Ми відкриваємо цю «повноту» в єдності з Божою волею.

Слід зауважити також, що **духовність** може бути тільки в таких людей, що визнають наявність, негілесність та безсмертність душі і її залежність від вищої істоти - Господа Бога.

Бог сотворив **Духа** в людині. Він обдаровує кожне утворене вже тіло душею. Душа людини оживляє тіло і ним керує. Тіло є місцем перебування душі. У Святому Письмі сказано, що лише тоді людина стала живою істотою, коли Бог вдихнув у неї душу (Бут. 2, 7). Отже, людина: **тіло, дух, душа**.

Замість терміну «**душа**» говоримо також і «**дух**». **Душею** називаємо те, що перебуває у тісній єдності з тілом, а **духом** - духовні якості людини: розум і волю. У людському тілі є лише одна душа, без якої воно є мертвим. Душа, керуючи тілом, спонукає його до стриманості в бажаннях і діях. Нажаль, душею часто оволодівають низькі пристрасті тіла, і людина стає подібною до тварини, що приводить до нещастя.

Людська душа є образом Бога, бо є невидимим **духом**, подібним до Бога, так само як Бог має розум та волю, і тому є здатною пізнавати і любити добро і красу, а також панувати над видимим світом. Ще довершеним образом Бога людина стає тоді, коли дотримується Заповідей Божих, є покірною, лагідною і милосердною.

Таким чином, **духовна людина** та, яка вірить, любить і шукає Бога - джерело добра. Людина - істота **духовна**, бо народилася від Бога Духа. Як така, вона дозволяє вести себе **Духом**. Тому кожний християнин є покликаний до **духовного життя**. Він помазаний Духом Святим і покликаний жити у цьому світі життям **духовним**, яке означає не лише побожність, але й сукупність діяння людини в цілому обсязі її життя. Християнин живе в орбіті **Духа** і св. апостол Павло дуже слушно закликав: «Оскільки ви прийняли Духа, то жийте по Духу».

Отже, **«духовність в українознавстві»** - це стиль релігійного життя, гармонійна дія богословських і моральних чеснот в особі, яка спричиняє гідну відповідь людини дарам Божої благодаті й харизмам Святого Духа та вільною волею йде Божій волі на зустріч, прагнучи щоденно наслідувати Ісуса Христа і Його Матір та й святих Божих угодників.

«Духовність в українознавстві» - це релігійна або моральна культура душі, тобто коли людина відповідає за свої вчинки перед собою, ближнім і Богом. В залежності від раси, народу, племені і культурного нашарування *духовність* може бути різною.

«Духовність в українознавстві» - це не тільки богословське тлумачення, а також культура, освіта, література, мистецтво. За висловом о. Олександра Меня, *духовність* - це все те, що відрізняє людину від тварини. *Духовна* людина завжди готова послужити потребуючому, терплячому, погордженому, скривдженому, убогому. Бог любить бідного не тому, що він бідний, а тому, що несправедливо покривджений.

Щоб збагнути *духовність* людини слід звернути увагу на дари **Святого Духа** (мудрість, розум, рада, кріпость - сила духа, знання, побожність, страх Божий - боятися гріха, яким зневажаємо Господа), які людина отримує в Тайні хрещення та плоди **Святого Духа** (любов, радість, мир, терпеливість, добротливість, милосердя, віра, лагідність, поміркованість), які людина отримує продовж свого життя.

Бог є Любов (1 Ів. 4,7-8). Кожна людина, маючи в собі Бога є джерелом любові для інших. Християнське моральне виховання формує *духовність* людини. Християнська *духовність* - це причетність людини до Божественного через віру, надію й любов.

«Духовність в українознавстві» - це приналежність людини до святості й досконалості. Людина з точки зору богослов'я - це щось абсолютно осібне, тобто, особа як душа і тіло разом узяті, що інакша своєю сутністю, покликанням, діяльністю, гідністю, із труднощами і призначенням. Термін **«особа»** включає щось священне, **образ Божий**, тобто, природну подібність до Бога своєю душею та її прикметами: розумом, волею, пам'яттю, здібністю, талантами. Тарас Шевченко писав: «Образ Божий багном не скверніте!». Не випадково, заперечення Бога позбавляє особу її основи. Розуміння особи як *подоби Божої* полягає в її надприродній подібності до Бога через устремління до досконалості, святості за словами Христа: «Будьте

досконалі, як Отець ваш небесний досконалий» (Мт. 5,48). Не випадково св. Атанасій Великий повчав: «Для того Бог став людиною, щоб людина стала подібною до Бога».

Духовність в українознавстві - це збереження моральних і духовних традицій предків.

Духовність в українознавстві - це життя людини у Святому Дусі. Чим частіший, міцніший зв'язок людини з Богом, тим багатшою є її душа, тим міцнішим є осердя **духовності** в людині. Яка душа людини, яке в неї серце, таким є її життєвий шлях, її поведінка. Ось чому ідея Бога повинна бути панівною у людській свідомості, в її душі. **Духовне життя** людини - це життя її з Богом («Бог є Дух»), зі Святим Письмом, з християнською вірою у безсмертя душі та день Страшного Суду Божого. Воно починається у душі і відноситься до душі та й прямує до Найвищого Духа - Бога у Трійці Святій Єдиній.

З точки зору християнства духовність найкраще виявляється у таких напрямках: христологізм (вчення про Христа Господа), маріологізм (вчення про Пресвяту Богородицю) та еклезіологізм (вчення про Церкву).

Духовність в українознавстві має два напрями: один - усвідомлення себе як істоти розумної, вільної, соціальної та релігійної і другий - підпорядкування своєї волі волі Божій і приналежності до Божого Царства. Kairos (з грецької мови - «момент буття») - хвилина людського життя, що сприймається не як фізичний час, але як час в духовному значенні, як винятковий і неповторний момент дії Божої благодаті (пор. Лк. 12,56).

Гуманістична психологія розглядає шість типів **духовності**: релігійний, теоретичний, естетичний, економічний, соціальний і політичний. За висловом відомого французького інтелектуала Анрі Манро, двадцять перше століття буде століттям **духовності** або його взагалі не буде.

Духовність допомагає людині усвідомити свою гідність і вартість як особи створеної на образ і подобу Божу та необхідність переходу від homo sapiens до homo animus (spiritus).

В умовах становлення і розбудови незалежної Української держави особливо гостро постає проблема **духовного відродження** українського народу на основі засад християнської моралі. Християнство є традиційною релігією українського народу і вже більше 1000 літ формує **духовну культуру** українців. Без духовних

потреб, моральної відповідальності перед ближнім і усім народом, без патріотичних почувань не може набрати одухотвореності і освітньо-виховна діяльність.

В преамбулі Конституції України, прийнятої 28.06.1996р., наголошується на усвідомленні відповідальності перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та майбутніми поколіннями, а тому слід знати який є Бог і Його закон, щоб реалізувати цю відповідальність на практиці.

Духовність в українознавстві пов'язана з релігією як зв'язком, так і зустрічю та життям людини з Богом, Який є один для всіх, і тому людина повинна правильно будувати свої відносини з Творцем, вбачати у Ньому найвищий сенс свого існування. Кожна людина має природне право на пізнання Бога і Його законів, тому це право не можна обмежувати в навчальних закладах.

Духовність в українознавстві плекається на основі морального виховання, яке є безперервною працею над формуванням душі й тіла людини для досягнення нею повної злуки з Богом. Метою християнського етичного виховання є виявлення, формування та розвиток природних та надприродних задатків душі й тіла, до осягнення єдності життя людини з Божими законами. Християнська етика є наукою про моральне добро людини на основі абсолютних цінностей, якими наповнена християнська культура. Тому **духовність** покладена в основу реформування освіти за державною національною програмою «Освіта» (Україна - ХХІ ст.). **Духовність в українознавстві** повинна відродити шляхетність, допомогти кожній людині стати людиною, а нації - нацією.

Не можна відносити до поняття **духовності** те, що не має у собі посилення на Бога - Особу. Не слід ототожнювати духовне з нематеріальним, бо людина є єдністю душі і тіла, яка приймаючи Божого Духа стає духовною людиною. Небезпеками у розумінні духовності є пантеїзм (Бог не перебуває поза природою, а є в ній), монізм (світ є самодостатній, зрозумілий з самого себе і містить у собі причину власного буття) та дуалізм (світ створений двома творцями). Коли духовне ототожнюють з ідеєю, то це веде до пантеїзму або одного з видів монізму (людина нібито стане спасителем самої себе), які за своєю структурою є матеріалістичними баченнями світу. Справжня духовність - це відкритість до трансцендентного (того, що міститься поза межею нашого розумного світосприймання).

Людина може розвинути свою духовність лише в стосунку до Бога. Духовне життя людини є життя в Святому Духові, яке осяяне в інтелектуальному, сентиментальному і почуттєвому вимірах. Духовність людини знаходиться в Ісусі Христі, бо Він є останнє слово про людину і Бога.

Нажаль, у розуміння *духовність в українознавстві* подекуди відносять наступні помилкові напрями: матеріалізм (дії психіки і духа є нібито наслідком матеріальних дій); психологізм, який поділяється на раціоналізм або інтелектуалізм (надуживання власним розумом, заперечуючи віру), волюнтаризм (воля надмірно діє на розум і людина попадає в стан сваволі), сентименталізм (почуття надмірно діють на волю, а вона на розум); надмірний спіритуалізм (погорда тілом, брак милосердя до ближніх, очікування надзвичайного Божого втручання); односторонній християнський соціологізм (надмірне прив'язування себе до світової спільноти, забуваючи Христові слова: «Царство Моє не від світу цього» (Ів. 18,36).

Осторонь такої важливої справи як формування правдивої духовності не можуть бути українські навчальні заклади. Нині перед молоддю стають проблеми, які спільні для всіх.

Враховуючи потреби України у відродженні зруйнованої економіки, *духовності* народу, усвідомленні своєї національної належності та вихованні почуття національної гордості, примноженні духовних і матеріальних надбань етносу вища школа повинна забезпечити наповнення всіх ланок навчально-виховного процесу змістом християнської моралі та національної *духовності*, який би допомагав формувати свідомих українців, для яких первинними є Бог і Україна, виховувати їх душі, чесні і сильні характери, сумління і громадянські чесноти, спонукав би студентів у співпраці з Богом вирости корисними своєму народові.

Ось чому для подолання духовного вакууму в Україні треба поспішати забезпечити розвиток релігійної, моральної і національно-культурної освіти молоді через систему державної освіти.

Наше завдання - допомогти молоді бачити сьогодення через призму тривалих, відвічних, нетлінних християнських вартостей, показувати не повчаючи чи проповідуючи, звертати увагу не осуджуючи, спонукати до думання без агресивності. Цього дуже потребує наше *обездуховлене* суспільство, знеохочене, позбавлене довір'я.

На наше глибоке переконання реальне утвердження християнських і загальнолюдських ідеалів та цінностей - необхідна передумова подолання нинішніх соціально-економічних труднощів, запорука зміцнення *духовного* і морального здоров'я нації. Все це має безкомпромісно виконувати зі свідомості студентів бур'ян аморальності, безкультур'я, *бездуховності*, зміцнювати в них почуття патріотизму, підносити їх громадянську активність, яка повинна втілюватися у конкретних справах і вчинках на благо України, народу, своїх ближніх, допомогти до кінця зрозуміти своє покликання і призначення.

Духовність в українознавстві стане незнищеним, якщо в основі її життя буде Божа правда. Основоположні цінності - християнська віра, справедливість, милосердя, гідність людини як особистості, мають стати аксіоматичними, витіснивши надмірний прагматизм, що зводить життєвий сенс до примітивізму, звужує параметри духу. Повітрям і хлібом людини має стати *духовність* та національне самоусвідомлення.

За роки незалежності України державним інститутам, Церкві, громадсько-політичним формуванням, на жаль, не вдалося відчутно змінити ситуацію на краще.

Причиною цього є провокування міжконфесійних чвар, байдужість частини працівників вищих структур державної влади та місцевого самоврядування, недостатній рівень виховної роботи серед населення, насамперед молоді.

З навчальних закладів виходить значна кількість людей з егоїстичним баченням світу. До *духовної* сфери людської діяльності такі люди ставляться по-споживацькому: суспільні ідеали для них перетворюються на засоби досягнення приватних інтересів, і навіть Бог для них - Той, хто у відповідь на молитву має задовольнити їх сьогоденні потреби. Вищі *духовні* цінності і моральні принципи поступаються перед прагматичними резонами.

Отже, постало дійсно серйозне завдання, засобами наукового українознавства змінити менталітет, який нав'язувався нам існуючим протягом тривалого часу «радянським вихованням», що ґрунтується на суворо ідеологізованій системі цінностей, яка, як показав досвід, зазнала краху. Наслідком її панування став дефіцит ідеалів і цінностей в суспільстві. Про *духовність* донедавна взагалі не йшлося.

Прикро, але серед інтелігенції ще й нині немає розуміння Церкви, як *духовної* інституції, а християнської віри як найголовнішого і найвизначальнішого чинника національного буття, яке включає і державотворення. Ось чому професорсько-викладацький персонал вищих навчальних закладів, має за священний обов'язок бути прикладом релігійної і національної зрілості для студентів, нерозривного сімейного життя, освяченого вінчанням у Церкві, участі у недільних і святкових Богослужіннях та Святих Тайнах, досконалого зберігання найвищої Божої Конституції - Декалогу (десяти Божих заповідей). Нерелігійний і недуховний та ненародолюбний педагог - це руйнівник моралі, народу та держави. Запропоновані *духовні* цінності допоможуть викладачам враховувати їх в навчально-виховних закладах і усвідомлювати вимоги *духовного*, морального виховання та власної відповідальності у переданні їх молоді.

Таким чином, висвітлені аспекти української термінології **«*духовність в українознавстві*»**, яка допоможе краще усвідомити сучасні проблеми духовного розвитку нашого суспільства.

Добре вихована і освічена людина повинна знати про: Бога, Богородицю, Заповіді Божі, Церкву, Святі Тайни, душу.

Отже духовність в українознавстві ґрунтується на здорових розумових засадах та міцних підвалинах віри. Щоб виробити ж ґрунтовні, зрозумілі та чіткі поняття, треба мати свіжість думки, пильність та роздумування над словами Святого Письма, Церкви та усних передань.

Згуртування на цій основі науковців-українознавців на потужному потенціалі Христової Церкви, має бути спрямоване на розв'язання найпекучішої українознавчої проблеми - формування людини на засадах християнської моралі, активного будівничого суверенної України в контексті завдань наукового українознавства.

ЛЕКЦІЯ № 25 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Державотворчий і націє творчий процеси в Україні»

У двадцять п'ятій лекції «Державотворчий і націє творчий процеси в Україні» наголосимо, що у сучасних українознавчих дослідженнях особливої ваги набуває вивчення закономірностей і специфіки націє - та державотворчих процесів в Україні.

Складність і широта проблематики передбачає звернення як до найскладніших філософських проблем буття України, українців, українства у світі так і до виявлення конкретних модернізаційних завдань націєтворення. Поєднання концептуальних підходів із систематизацією й аналізом конкретних практичних кроків на шляху утвердження модерної української нації й держави базуються на виявленні онтологічних (буттєвих) засад етнічного та національного життя української спільноти, починаючи від з'ясування філософських підстав українського буття взагалі.

У системі філософських категорій «буття» і «небуття» існують для означення об'єктивної реальності. Як відзначають дослідники, наприкінці ХХ ст. усталюється орієнтація різних філософських напрямків на визначення буття як полісистемного процесу. Отже, філософська категорія «буття» дає розуміння всебічності процесу розвитку, що охоплює людське існування в усій його тотальності, відтворює взаємозв'язки та взаємовідносини різноманітних форм світотворення. Україна як час культуру за допомогою смислового коду іншої.

Серйозною проблемою сучасного етапу розвитку України є «розірваність» її національного буття.

Фактично, завданням українознавчих досліджень є віднаходження в бутті українського етносу, нації, спільноти та суспільства того, що не девальвувалося за життя усіх минулих поколінь, зокрема і в русі від етносу до нації. Саме ці цінності і можуть стати не лише національним, але й загальнолюдським багатством.

Ментальність - один із вагомих чинників, що впливає на процеси націєтворення. Аналіз сталих структур української ментальності до певної міри дозволяє виявити особливості історичної долі народу та перспективи його розвитку. У той же час, динамізм

зумовлює формування нових можливостей розвитку, обґрунтовуючи існування спільноти як живого організму.

Козацтво охоплювало не тільки запорозьких козаків, що мешкали за дніпровськими порогами, а й козаків усієї України, які виконували військові повинності у випадку необхідності.

Таким чином, козак у своїй особі поєднував хлібороба, промисловця, ремісника й водночас хороброго воїна. З одного боку, наслідком його діянь була вимушена руйнація здобутків народів, правителі яких загрожували існуванню українського народу, а з другого - козак виступав як творець матеріальних і духовних цінностей. Можливо, саме це розкриває суть козацтва як феномена світової історії.

Справді, сформувався особливий фізичний і психічний, духовний та інтелектуальний тип козака з високими морально-етичними якостями, високим почуттям патріотизму, незалежності, фізичною міццю і витривалістю й концентрованою енергією, що згодом закріпилося на генетичному рівні й стало ознакою запорозького козацтва оспіваного українським народом у піснях і думках. Виробився суспільний тип козака, найкращі риси якого (сміливість, героїзм, патріотизм, відданість у дружбі, честь) стали одним із найзначніших елементів у формуванні української нації.

Національна ідея - складне, багатопланове і багатоаспектне явище, адже вона спроектована практично на всі сфери буття етносу і, з одного боку, національна ідея зумовлюється ним, а, з іншого, - впливає на етнос.

Основним суб'єктом громадянського суспільства є людина як особа, її інтереси та потреби виражаються і здійснюються через такі інститути громадянського суспільства, як сім'я, церква, культурні об'єднання, наукові асоціації, профспілкові організації тощо.

Одним із модернізаційних завдань українського націєтворення є утвердження правової держави, основа якої - розвинене громадянське суспільство, де діє принцип свободи економічної діяльності, заснованої на верховенстві права. Правова держава забезпечує не лише рівність громадян перед законом, а й рівність громадянина і держави. «Громадянське суспільство повинне захищати свого члена, обстоювати його права, а індивід і собі зобов'язаний дотримуватися права громадянського суспільства» (Гегель).

Схема періодизації історії з огляду на її державницьку концепцію найкраще відображена у праці Н.Полонської-Василенко «Історія України». Авторка також не відійшла від усталених категорій «княжої доби», «польсько-литовської доби», «козацької» ведучи читача через державницькі устремління українців у часи Гетьманщини, Речі Посполитої, чужих окупацій. Натомість Д.Дорошенко вдався до простого хронологічного переказу історії. Українським історикам, які працювали в зарубіжжі, важливо було інтегрувати історію власного народу до усталених європейських епох - античності, середньовіччя, ранньомодерної, модерної. Державотворчий процес в Україні спирається на розвинену ідейно-теоретичну традицію й багатовікову практику. «Проаналізувавши розвиток концепцій української державності від витоків до початку ХХ ст. можна стверджувати, що для вітчизняної політичної думки саме ідея державності була визначальною», - пише О.Салтовський. Суверенна держава означає, що її влада має верховенство на всій території країни, а також незалежність у сфері міжнародних стосунків.

Україна - демократична держава, що означає визнання народу джерелом влади; усі державні органи й державний апарат відповідають вільно вираженій волі українського народу, кожен громадянин суспільства має можливість захистити свої загальновизнані права та свободи.

Україна - правова держава, тобто держава, де влада, керуючись юридичними засобами (конституцією, законами, судами) має забезпечувати максимальну реалізацію прав і свобод людини.

Україна - унітарна держава, як і більшість країн світу. Це означає, що в українській державі жодна з її частин, складових, не має статусу державного утворення, тобто на території України діє єдина конституція, єдиний керівний центр, єдине громадянство і єдина державна мова.

Головними чинниками активізації загальнонаціональної єдності є політико-правові, демократичні засоби суспільного й національного розвитку, держава як політичний інститут і структури громадянського суспільства, покликані уконституювати модерну українську націю європейського типу.

Роль еліти в суспільстві є неоднозначною, за своїми функціями вона розподіляється на класи і типи. Так, наприклад, К.Манхейм виділяв такі типи еліт: політичні, організаторські, інтелектуальні, художні,

моральні і релігійні. Д.Лассуелл і А.Каплан запропонували свою класифікацію: 1) ті, хто реалізує офіційну владу; 2) шляхетні; 3) «справедливі»; 4) «популісти»; 5) «мужні»; 6) багаті; 7) спеціалісти; 8) ідеологи. Р. Міллс дав деталізовану класифікацію еліт американського суспільства: 1) «локальні приятельські сфери»; 2) «чотириста еліт метрополії» (коло багатих нью-йоркських родин); 3) «слави» (зірки кіно, театру, спорту); 4) «великі багатії»; 5) «топ-менеджери»; 6) «багатії світу корпорацій»; 7) «політичне керівництво».

Історичним підсумком досвіду буття народу є такі його об'єктивації у світі, як етнос та нація, власна держава і суспільна єдність, українська людина та особистість певного типу, цивілізаційні вияви та культурна самобутність, а також такі його характеристики: «ментальність», «душа», «доля» народу, особливості національного характеру, усталені стереотипи, міфи, традиції, звичаї, вірування, тобто всі ті прояви, за посередництвом взаємодії яких спільнота здатна чи нездатна давати адекватні відповіді на виклики історії.

Отже, буттєвістю, тобто здатністю бути, існувати, наділені український етнос, нація, держава, наділена і українська культура як спосіб існування народу у світі.

Відомо, що основними історичними формами етнонаціональних спільнот є плем'я, етнос, нація; що першими в історії «етнічними одиницями» (А.Пономарьов) були племена, які пізніше інтегрувалися в той чи інший самобутній і неповторний етнос; що етнонаціональний розвиток переважної більшості європейських народів відбувався від племен до націй (останні почали формуватись приблизно з XV ст.)

Витворення повноцінної сучасної національної культури є необхідним засобом і умовою подолання негативних для нації наслідків фізичної й духовної агресії колоніальних режимів. Процес відродження стане ефективним лише тоді, коли відбудеться державна легалізація та реабілітація природних для українського народу морально-соціальних і психологічних координат: індивідуалізму та почуття власника, самодостатньої цінності людської особистості, особистої відповідальності кожного за майбутнє нації, відродження почуття національної гідності, демократизму держави, витворення громадянського суспільства на терені України тощо.

Українське козацтво має величну і складну історію. Із часів Московської імперії, а згодом і Радянського Союзу, офіційна

пропаганда цілком свідомо навмисно замовчувала роль українського козацтва у становленні й розвитку українського народу. І лише сьогодні до наукового історичного кола повертаються славні сторінки історії. Звідси виникає проблема створення власної національної ідеологічної konceпції козацтва мати свою незалежну демократичну державу здійснилася тільки через два століття (після зруйнування у 1775р. Катериною II Запорозької Січі) і незважаючи ні на що, ми не маємо права забувати те, що було зроблено козаками для становлення української нації. Сучасні українці отримали можливість пізнавати справжню історію козацтва й адекватно оцінити те, що було зроблено козацтвом для становлення української нації. Особливу роль у процесі націєтворення відіграє національна ідея. Дослідження української національної ідеї в сучасних умовах зумовлюється процесом пошуку національного відродження й осмислення шляхів трансформації українського суспільства в перспективну спільноту світового значення. Відомо, що поняття «українська ідея» запропонував П.Куліш. Українська національна ідея як ціннісно-сміслова домінанта має і гносеологічний, і онтологічний, і аксіологічний смисл, вона не суперечить ні загальнолюдським інтересам, ні загальнолюдським цінностям. Більшість науковців вважають, що українська національна ідея не лише здатна консолідувати націю, об'єднати її спільною метою і вивести з ситуації кризи на шлях прогресивного світового розвитку, але й може сприяти відновленню механізмів самоповаги та самоцінності особистості, гордості за власну державу й дати підґрунтя для побудови нової ідентичності - національної (а також громадянсько-політичної: «Я - громадянин України»).

Таким чином, українська національна ідея окреслює коло проблем, пов'язаних із здатністю нації до самоусвідомлення, до обґрунтування національними інтересами своєї соціально-економічної, політичної, культурницької діяльності.

За роки незалежності України кардинально змінились уявлення її громадян про життєві цінності та пріоритети подальшого поступу українського суспільства. Смісловим наповненням сучасної української національної ідеї постають такі пріоритети як гідність, свобода, права людини, відродження та процвітання України.

Сьогодні найважливішою складовою громадянського суспільства як умови модернізації нації вважаються місцеві громади.

Особливого значення в процесі націєтворення й консолідації нації набуває національна ідея, яка в собі містить фактично проект спільного майбутнього та ідеал успішного національного поступу.

Громадяни України мають підстави пишатися своєю приналежністю до великої нації, яка має славетну історію, талановитих людей, прекрасне майбутнє. І це може бути одним із вагомих факторів національної консолідації й успішної модернізації.

Таким чином, у процесі модернізації перед українською нацією поставили такі основні завдання:

- розбудова самостійної незалежної правової демократичної держави;
- формування сучасної європейської нації, побудованої на принципах громадянської консолідації всіх етнічних груп, що населяють територію України;
- формування розвиненого громадянського суспільства; створення надійної основи для громадянського єднання;
- вироблення спільної національної ідеї як реального проекту успішної нації;
- формування нових параметрів ідентичності;
- утвердження авторитету та престижу української культури;
- відродження національної історичної пам'яті на основі пізнання правдивої української історії;
- формування національної відповідальної еліти та патріотичного професійного політичного лідерства;
- налагодження системи патріотичного виховання;
- створення власного інформаційного простору на рівні світових стандартів;
- утвердження соціального престижу українського громадянина;
- створення конкретних механізмів втілення в життя модернізаційних завдань.

Особливого значення в історії української державності набув автономізм, напрям етнополітичної діяльності, який полягає у прагненні ширшого самоврядування певної етнічної групи чи групи громадян держави в етнічних, економічних, політичних, економічних культурних питаннях, не руйнуючи при цьому державної цілісності до якої належить група. Ідеологія самостійної держави найтіснішим чином пов'язана з ідеєю соборності України. Ідея соборності передбачає об'єднання всіх етнічних українських земель у єдину

суверенну самостійну незалежну Українську державу та згуртування українців у єдину націю.

Україна соціальна держава, тобто вона взяла на себе зобов'язання на основі соціальної справедливості забезпечити розвиток громадянського суспільства, зберегти соціальну захищеність кожного українського громадянина. У націєтворчих і державотворчих процесах особливого значення набуває людський фактор, трансформований у певний тип масової особистості, яка виступає суб'єктом історії. Історія показує, що кожне суспільство потребує певного типу масової особистості. І цей тип виробляється або цілеспрямовано, або ж стихійно, але виробляється обов'язково.

Кожен національний проект зрештою залежить і втілюється в життя конкретними особистостями, об'єднаними в національну спільноту на певних ціннісних, ідеологічних, економічних, культурних, політичних установах, переконаннях, уподобаннях і принципах. У процесі нації - та державотворення особливого значення набуває формування громадянського суспільства. Це завдання завжди дуже гостро стоїть у постколоніальних країнах, метою розвитку яких є демократична та справедлива сучасна держава.

Громадянське суспільство - це система економічних, духовних, культурних, етичних, правових, релігійних та інших відносин індивідів, які вільно й добровільно об'єдналися в різні автономні та відносно незалежні від держави організації і союзи для задоволення своїх духовних і матеріальних потреб та інтересів.

У сучасних умовах відбувається процес формування нової української політичної еліти. Проте характерною рисою нинішньої еліти є те, що в ній відбуваються глибокі ідеологічні розбіжності між її фракціями, а також спостерігаються і суттєві регіональні відмінності. Таким чином, для нинішнього етапу формування продуктивної політичної еліти необхідне зняття конфронтації в усіх елітних прошарках. Від розвитку і спрямування націєтворчого та державотворчого процесу в Україні залежить її доля у сучасному складному світі. Успішність національної консолідації й демократичність державотворення визначатимуть ефективність та сучасність української держави на арені світової історії, здатність української спільноти давати адекватні відповіді на виклики сучасного історичного етапу існування людства.

ЛЕКЦІЯ №26 З УКРАЇНОЗНАВСТВА: «Українська перспектива»

У двадцять шостій, останній лекції «Українська перспектива» зауважимо, що після розпаду Радянського Союзу і краху комуністичної системи Україна стала однією зі стратегічно важливих держав у світі. Це було зумовлено такими факторами: наявністю ядерної зброї, природним місце розташуванням і кількісними характеристиками людності (на початку 1990-х р. - 52 млн.; за переписом 2001 р. - 48,3 млн. осіб).

Сьогодні у 2013 році, за даними української статистики, більше - 45 млн. осіб. Україна є також однією з найважливіших країн-транзитерів (через її територію у країни Європи транспортується 70% природного газу), що й визначає геостратегічні інтереси країн світових лідерів. Окрім того, в умовах світової кризи продовольства Україна може стати, у силу природних умов, одним зі світових лідерів із вирощування зернових культур (спроможності вирощування зернових можуть сягати до 50 і більше млн тонн; у 2012 р. вирощено 29,3 млн. тонн зерна).

Після проголошення незалежності у 1991р. Україна вирішувала декілька важливих завдань, які були зумовлені необхідністю всеохопних перетворень:

- трансформація номенклатурно-соціалістичної суспільної системи у постсоціалістичну;

- пошук економічної та управлінської моделі; окреслення свого життєвого простору (тобто, приєднання до міжнародних угод про визнання кордонів у Європі (Гельсінська угода від 1 серпня 1975р.), встановлення кордонів із державами-сусідами (демаркація і делімітація кордону), трансформація національної ідентичності. Поява на світовій арені нової держави вимагала окреслення її внутрішнього змісту та декларування її ставлення до попередніх зобов'язань міжнародного рівня.

Світове співтовариство в розпаді Радянського Союзу найбільше хвилювало те, що ядерна зброя ставала ладна період до 2001р. була успішно виконана і в січні 2001р. було затверджено нову державну програму на 2001-2004рр. Після проведення серій двосторонніх зустрічей із керівниками структурних підрозділів НАТО в Києві було створено відділ співробітництва з Північноатлантичним

союзом, до якого ввійшло Управління міжнародних зв'язків і європейської інтеграції. Заява Президента та Секретаря Ради національної безпеки й оборони в травні 2002 р. про намір України стати членом Північноатлантичного союзу стала логічним завершенням розвитку попередніх відносин Україна - НАТО.

На початку 2008р. Україна приєдналася до Світової Організації Торгівлі (СОТ), що дає можливість розширювати співпрацю з країнами світу та підвищувати стандарти власної економіки.

Україна є також постійним представником в таких міжнародних організаціях: Організація Об'єднаних Націй (ООН), Організація Об'єднаних Націй із питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Україна була однією із країн-співзасновниць ООН у 1948 році. Узагальнення концепції сталого розвитку були зроблені всесвітніми саммітами ООН у 1992 і 2012рр., за участі понад 180 країн світу, багатьох міжнародних організацій і провідних учених.

Нова концепція системно поєднала три головні компоненти сталого розвитку суспільства: економічний, природоохоронний і соціальний. Економічний підхід полягає в оптимальному використанні обмежених ресурсів і застосуванні природо - , енерго - і матеріалозберігаючих технологій для створення потоку сукупного доходу, який би забезпечував принаймні збереження (не зменшення) сукупного капіталу.

Принципи сталого розвитку:

> **Максимальне використання суспільством відновлюваних джерел енергії, і в першу чергу енергії Сонця.**

Розвиток цього принципу можливий при збільшенні поверхні, яка покрита рослинністю, оскільки мова йде не лише про засвоєння енергії сонячного випромінювання, але й про виділення зеленню в процесі фотосинтезу кисню і поглинання вуглекислого газу.

> **Наступність поколінь.**

Сучасна виробнича діяльність людей має створити ще кращі умови для життєдіяльності покоління, що прийде на зміну. Розвиток технологій має відбуватися так, щоб екологічний стан довкілля поліпшувався, а не погіршувався.

> **Розумна достатність і встановлення обмежень.**

Цей принцип вимагає від дуже багатих країн і дуже багатих груп населення знати міру у збагаченні, а від бідних верств населення і відсталих країн знати, що все досягається працею і культурою.

> Розвиток демократії як ладу, що передбачає свободу людини й рівновагу суспільства.

Демократія - одна з рис досконалості. У демократичному суспільстві циклічні процеси мають найвищі коефіцієнти корисної дії. Проте демократію не можна утворити надовго в одній окремій державі. Це надзвичайно складний лад, який має бути створений у глобальному масштабі. 16 травня 2003р. у Франкфурті-на-Майні Римським Клубом, Будапештським Клубом, ВІШБ-ом, Фондом Глобального Контракту, і представниками інших недержавних організацій була висунута Ініціатива Глобального Плану Маршалла. Мета його - створення всесвітньої економічної, політичної та соціальної системи для нової ери співробітництва, що призведе до глобальної безпеки, миру й благополуччя для всіх.

Глобальний План Маршалла бере як модель приклад успішного втілення в життя американського Плану Маршалла для Європи після закінчення Другої світової війни, а також застосовує до усього світу позитивний досвід процесу розширення Європейського Союзу. Ініціатива Глобального Плану Маршалла - це створення мережі окремих осіб та організацій, які підтримують розробку ефективного плану для екосоціального розвитку світу.

Сучасна Україна постала в епоху розвитку інформаційних технологій та загальносвітових тенденцій глобалізації. В основі глобалізації лежить не тільки об'єднання держав, але й об'єднання виробничих і інформаційних систем. А це означає відкриту конкуренцію досягнень суспільств, тобто товарність суспільства відповідно зростає. Це вимагає значної мобільності національних ресурсів у відстоюванні (чи виокремленні) власних інтересів та пошукові відповідних пропозицій. Розвиток інформаційних технологій неодмінно вимагає й постання відповідного споживача - тобто формування суспільства знань. У свою чергу суспільство знань характеризується високим рівнем культури, освіченості й демократії. Воно знаходить своє вираження у ринку ідей, наукових розробок і технологічної продукції, будується на базі глобальної інформатизації та передбачає обов'язкову рівновагу ноосфери і біосфери.

Перспектива України як держави полягає у прискореній модернізації науки (як фундаментальної, так і прикладної), виробництва і виробничих стосунків; визначенні науково-технологічних пріоритетів і зайняття своєї ніші в світовій науковій системі; використання природних ресурсів та вигідного географічного положення для відстоювання своєї ніші у міжнародному розподілі праці. Досягнення цієї мети можливе за умови врахування культурно-історичного досвіду України. Як наголошує Іван Дзюба, - «культура залишається найбільшим Гарантом успіху України».

Адже «усвідомлення загальнонаціонального смислу існування відбувається в межах і формах культури, і тільки так. Міра культури є і мірою свободи. Ця культура, культура конкретного народу, є творчістю його самопізнання і самоствердження в матеріалі природи та історії, є - в найзагальнішому - здійсненням його історичного покликання, як водночас і глибинним, базовим рівнем мотивації поведінки особистості».

Народна спадкова пам'ять українців зафіксувала, а науковці в різні епохи узагальнили такі основні напрямні досконалості українського суспільства: вироблення мірила суспільних цінностей; якісний відбір тих, хто перебуває на службі у громади (орієнтація на кращих членів спільноти, достойних, відданих справі - аж до уславлення найавторитетнішого - володаря), тобто, глибоке розуміння «досконалої людини»; збереження і покращення роду (нашому роду - нема переводу); гармонія з довкіллям.

Найскладніше проголошення української незалежності сприймалося в Росії. Українсько-російське протистояння спричинилося через нерозуміння російською політичною елітою (та й значною частиною суспільства) закономірностей боротьби українців за власну державу у ХХ ст. і намагання на руїнах СРСР побудувати нову модель об'єднаної держави. Найпроблемнішими для вирішення стали питання створення Україною власної армії, доля ядерної зброї та встановлення міждержавних кордонів. Наприкінці жовтня 1991р. міністри іноземних справ та оборони України й Російської Федерації зустрілися в Києві з метою владнати суперечності між двома державами й укласти двосторонню угоду. У протоколі, підписаному 30 жовтня міністром закордонних справ України Анатолієм Зленком і його російським колегою Андрієм Козиревим, сторони дійшли згоди про те, що ядерна зброя на території України має знищуватися під

керівництвом спільного центрального органу. Наступного дня А. Зленко виступив із заявою, у якій ще раз підкреслив, що Україна прагне ліквідації ядерної зброї, розгорнутої на її території, а не лише її вивезення, і хоче отримати «певні гарантії», що цю зброю вже ніколи не буде використано. Упродовж наступних кількох днів на російсько-українських переговорах було досягнуто подальшого поступу, що дало змогу міністру оборони України Костянтину Морозову оголосити 4 листопада, що Росія змирилася зі створенням українських збройних сил. Через два дні президенти А.Кравчук та Б.Єльцин підписали в Москві комюніке, у якому, поряд із посиланням на необхідність створення системи колективної безпеки з єдиними стратегічними силами, визнавалося право України й Росії на створення своїх власних стратегічних сил, а також розпочалися переговори про кордони. Питання про ядерний статус України стало й одним із ключових на шляху визнання її незалежності США. 24 жовтня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Заяву про без'ядерний статус України. 9 листопада 1995 р. Україна стала 37-м членом Ради Європи. Це був один із зовнішньополітичних успіхів незалежної України, що засвідчив її демократичний вибір, спрямований на розбудову держави з орієнтацією на європейський досвід. Адже членство в Раді Європи покладає на Україну відповідальність у міжнародному масштабі.

Прилучення до загальновизнаних європейських стандартів демократичних свобод і прав людини вимагає не лише великих зусиль у подоланні наслідків тоталітарного минулого, а й врахування нових реалій. Європейськість українців проявилася у їхній постійній присутності у самій Європі (у середньовічну епоху через різноманітні торговельно-економічні, династичні, родинно-сімейні зв'язки, освітньо-культурні; у нові й новітні часи - через військовий чинник, участь українців у національно-визвольних рухах, культурних контактах, політичну еміграцію; сьогодні - найбільше через українську трудову еміграцію), через філософське обґрунтування європричетності та спільне розуміння цінностей. Як показує історичний досвід, розвиток суспільства залежить від національного потенціалу. Його складовими є людина як носій духовних цінностей і знання, матеріальні ресурси нації (від природних до створених людською працею), інформаційний потенціал і мобільність соціуму у вирішенні поставлених завдань.

Ще у 20-х рр. XX ст. Д.Донцов зробив вагомий висновок про те, що основою національного поступу є нова провідна верства, тобто люди наділені особливими вольовими якостями. Такими, як уміння поставити завдання, розробити програму, знайти шляхи вирішення питання, ресурси й досягти результату. Українській нації сьогодні через постійне знищення кращих її представників упродовж цілого століття (втрата людського ресурсу внаслідок поразки Української революції (1917-1923рр.), вихід на еміграцію значної частини провідних українських діячів, винищення провідної верстви - українського селянства у період Голодомору 1932-1933рр., через репресії 1930-1970-х рр., війни) бракує саме таких якостей.

Українські духовні цінності: родина, дім, виховання моральних якостей суспільної одиниці, толерантність, віра як провідна риса духовності, бережливе ставлення до довкілля як вияв культурності, мова як засіб спілкування і усталювання духовного світу мають витіснити пострадянську маргінальність чи новосучасну невизначеність. Поняття «досконале суспільство» є наріжним для будь-якої довершеної ідеологічної системи. Людство упродовж віків шукало шляхи досягнення його досконалості.

Сучасна Україна творить свій проект досконалого українського суспільства, пропонує різні шляхи розвитку Української держави і української спільноти на основі знання попереднього досвіду українських поколінь та врахування потреб сьогодення. Як відомо, відкрите суспільство функціонує як за рахунок внутрішньої енергії, так і за рахунок засвоєння зовнішньої інформації.

Розбудова в Україні інформаційного суспільства сприятиме зростанню кількості робочих місць, подоланню корупції, підвищенню довіри громадян до Української держави, підвищенню якості державних послуг, забезпечить ефективне прийняття рішень і контроль за їхнім виконанням (у першу чергу це стосується бюджетного процесу).

Для досягнення успішності кожного українця й цілого українського суспільства нагальною потребою в сучасну добу національного відродження потрібне впровадження інформаційно-наукових українознавчих засад як в Україні та і в розвинутій інфраструктурі світового українства засобами наукового українознавства, в конкретному випадку, «Лекційного курсу з українознавства» який науково розвиває українську перспективу.

Список використаних джерел та літератури:

- 1.Енциклопедія українознавства: в 3-х т. / [за ред. В.Кубійовича]; Інститут української археографії АН України, Наукове Товариство ім. Т.Шевченка у Сарселі (Франція), Фундація Енциклопедії України в Торонто (Канада). - К.,: Віпол, 1994. - 400 с. (Загальна частина)[підг. і вид. НТШ на еміграції., репринтне відтворення видання 1949 року в Україні].
- 2.Ідзьо В. Українська держава в XIII столітті. - Івано-Франківськ «Нова-Зоря», 1999р. - 320с.
- 3.Ідзьо В. Українська діаспора в Росії. Історія, наука, релігія. - Львів «БАК», 2002р. - 304с.
- 4.Ідзьо В. Історія України. - Львів ПП «Бодлак», 2003р. - 735с.
- 5.Ідзьо В. Ранньослов'янське суспільство і ранньослов'янська державність. Зародження і становлення християнства на території України. Видання II доповне і перероблене. - Львів «Сполом», 2004р. - 288с.
- 6.Ідзьо В. Українська держава в IX - XIII століттях. - Львів «Сполом», 2004р. - Вид.2, 2010р. - 416с.
- 7.Ідзьо В. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII ст. - Львів. Видавництво університету «Львівський Ставропігіон», 2006р. - 418с.
- 8.Ідзьо В. Релігійна культура Європи і зародження, становлення та розвиток християнства в Україні. - Львів «Ліга-Прес», 2007р. - 317с.
- 9.Ідзьо В. Король Данило та Українська держава в XIII столітті. - Львів «Сполом», 2008р. - 64с.
- 10.Ідзьо В. Король Русі Лев Данилович (1292-1301). - Львів «Сполом», 2008р. - 44с.
- 11.Ідзьо В. Король Русі Юрій I - в українській, європейській історії та державницькій традиції(1255-1308). - Львів «Сполом», 2008р. - 56с.
- 12.Ідзьо В.С. Лекції з Українознавства:[рукопис]. - Львівський національний аграрний університет. - Дубляни, 2011р. - 360с.
- 13.Ідзьо В. Львівське королівство у XIII-XIV століттях. - Івано-Франківськ «Сімик», 2012р. - 100с.
- 14.Ідзьо В. Українська держава в IX - XIV століттях. - Івано-Франківськ, «СІМИК», 2013р. - 618с.

- 15.Калакура Я.С. Українська історіографія. Курс лекцій. - К., 2004р.
- 16.Калакура Я. Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни. Українознавець. - Львів, 2005р. - Ч.І. - С.32-37.
- 17.Калакура Я. Періодизація як дослідницький метод в українознавстві. Українознавець. - Львів, 2007р. - Ч.ІV. - С.22-28.
- 18.Калакура Я. Історичний антропологізм як методологічний принцип українознавства. Українознавець. - Львів, 2007р. - Ч.V. - С.22-27.
- 19.Кононенко П.П. Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів. - К.: Міленіум, 2006р. - 870 с.
- 20.Кононенко П. Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів. К., «Либідь», 1996р. - 870 с.
- 21.Кононенко П.П. Українознавство в системі освіти. Українознавець. - Львів, 2006р. - Ч.І. - С.37-46.
- 22.Кононенко П. Історичні засади українознавства. Українознавець. - Львів, 2006р. - Ч.ІІ. - С.51-55.
- 23.Кононенко П. Історична проблема: націоналізм - національна ідея в українознавстві. Українознавець. - Львів, 2006р. - Випуск V. - С.27-30.
- 24.Кононенко П. Нація, націоналізм, національна ідея. Проблема вивчення феноменів на межі ХХ і ХХІ століть. Українознавець. - Львів, 2009р. - Випуск Х. - С.27-30.
- 25.Кононенко П.П. Національна ідея, нація, націоналізм. Науковий Вісник Українського Університету в Москві. - М., 2005р. - Т.VІІІ. - С.46-81.
- 26.Крисаченко В.С.Українознавство: хрестоматія-посібник у 2-х кн.: гриф МОН/В.Крисаченко [гол. ред. Тимошик М,С, ред. Осадчий В.О.]. - К.: Либідь, 1996-1997. - Кн. І., 1996р. - 352с.; - Кн. 2, 1997р. - 464с.
- 27.Крисаченко В.С. Екологічна культура. - К., 1996р.
- 28.Природа і етнос / Відп.ред. В.С.Крисаченко. - К., 1994р.
- 29.Краснодемська І. Енциклопедія українознавства в становленні та розвитку науки самопізнання. Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. - М., 2007р. - Т. ХІІІ. - С.88-94.
- 30.Лазарева В. Розвиток українознавчої проблематики в українській науковій думці ХІХ століття. Українознавець. - Львів, 2007р. - Ч.VІІІ. - С. 25-32.
- 31.Недюха М. Українознавство як наука і навчальна дисципліна. Науковий Вісник Українського Університету в Москві. - М.,2012р. - Том ХVІІ. - С.174-178.

32. Невгодовський А. Культура особистості та освіта в українознавчому аспекті. Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. - М., 2010 р. - Т. XVI. - С. 80-84.
33. Огірко О. Трактуювання терміну духовність в українознавстві. Українознавець. - Львів, 2007р. - Ч. VIII. - С. 87-93.
34. Обушний М.І. Українознавство: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008р. - 672с.
35. Пономаренко А. Концепція «Мова як українознавство»: етапи становлення. Українознавець. - Львів, 2008р. - Вип. VII. - С. 93-98.
36. Пономаренко А. Структурні моделі фразеологізмів та аргументативних компонентів. Українознавець. - Львів, 2006р. - Випуск II. - С. 88-92.
37. Токар Л. Українознавство і побудова національної держави в Україні. Українознавець. - Львів, 2006р. - Випуск II. - С. 63-73.
38. Токар Л. Науковий інструментарій українознавця. Українознавець. - Львів, 2008р. - Випуск VI. - С. 62-88.
39. Токар Л. Українознавство у змісті та структурі національної освіти. Українознавець. - Львів, 2007р. - Випуск III. - С. 48-54.
40. Токар Л. Українознавство в період побудови незалежної Української держави. Українознавець. - Львів, 2007р. - Випуск IV. - С. 32-44.
41. Токар Л. Мова в самопізнанні й самотворенні народу. Українознавець. - Львів, 2007р. - Випуск V. - С. 85-91.
42. Токар Л. Деякі особливості розвитку українознавства в кінці XX на початку XXI століття. Науковий Вісник Українського Університету в Москві. - М., 2010р. - Т. XV. - С. 145-150.
43. Українознавство. Електронний ресурс. - Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
44. Федоренко О. Історичні етапи становлення і розвитку геополітичних досліджень у сфері українознавства. Українознавець. - Львів, 2009р. - Випуск VIII. - С. 39-62.
45. Шевченко В. Українознавчі дослідження світового терену українства. Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. - М., 2010р. - Т. XVI. - С. 26-35.
46. Шилов Ю. Наріжні проблеми українознавства. Українознавець. - Львів, 2010р. - Випуск IX. - С. 49-54.

Наукове видання

Віктор Ідзьо

**Лекції
з УКРАЇНОЗНАВСТВА**

Подано до друку 02.05.20 р. Підписано до друку 3.05.20 р.
Формат видання 60/ 84 1/16. Папір офсетний. Умовн.друк.арк.10,25
Зам.55. Тираж 300 шт.

На обкладинці:

1.Академіки Петро Кононенко та Віктор Ідзьо під час обговорення лекційного курсу «Українознавство» та науково-освітньої співпраці в Інституті Східної Європи у 2010-2020 рр.

Видавництво «СІМІК»

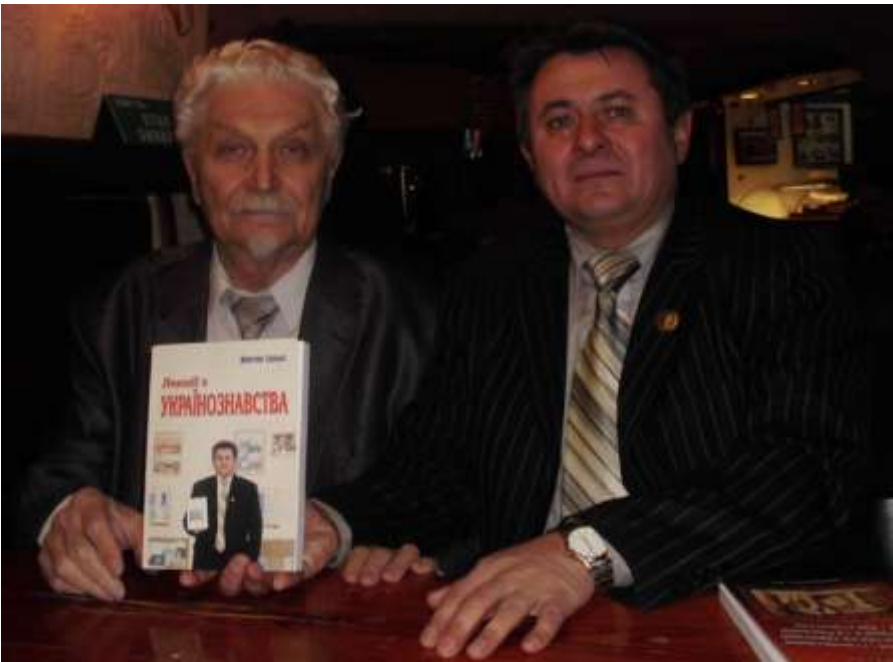
76000, м.Івано-Франківськ, вул. Т. Цюклера, 9а
тел. (0342) 78-91-26, 78-91-29

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серія ІФ №11 від 27.03.2001 року.

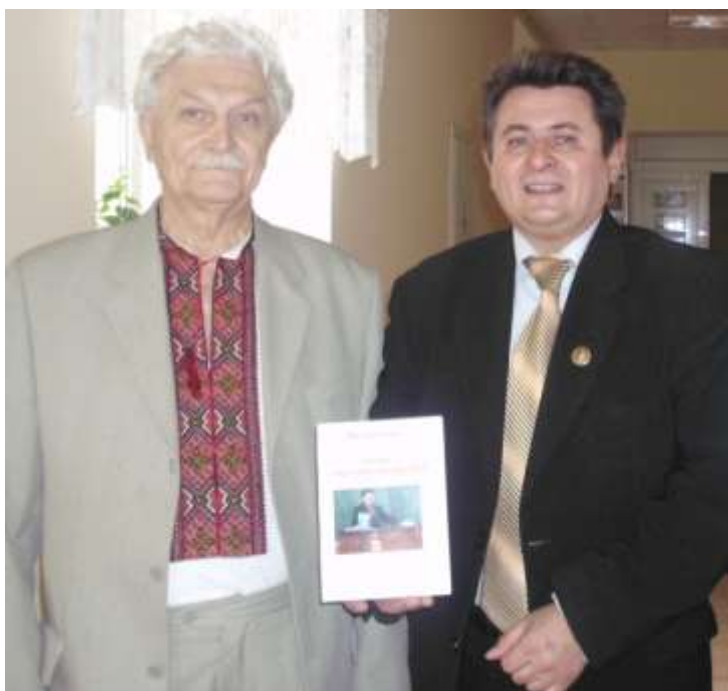
Віддруковано в друкарні видавництва ПП «СІМІК»
76000, м.Івано-Франківськ, вул. Т. Цюклера, 9а, тел. (0342) 78-91-29

Віктор Ідзьо

**Лекції
з УКРАЇНОЗНАВСТВА**

Віктор Ідзьо

Лекції з "УКРАЇНОЗНАВСТВА"

